

Historisch Tijdschrift Holland

32e jaargang
nummer 6
2000

Holland

Holland, historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. De uitgave van *Holland* komt tot stand mede dankzij financiële steun van de Stichting Regionale Geschiedbeoefening Noord-Holland en het project Regionale Geschiedbeoefening Zuid-Holland. *Holland* wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

D.E.M. Carasso, C.H.L.I. Cools, M.J.M. Damen, D. Damsma, K. Goudriaan, G.J. van Ham, I. Heidebrink, E. Kreuwels, S. Langereis, G. Valk, G. Verhoeven, I. van der Vlis, A. van der Zee.

Kopij voor *Holland* en *Hollandse Studiën* moet conform de richtlijnen van de redactie voor stijl, notenapparaat en dergelijke in tweevoud worden ingediend bij de redactiesecretaris van Holland, M.J.M. Damen, Hogewoerd 47, 2311 HG Leiden, telefoon 071-5122963. De richtlijnen van de redactie zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris, of kunnen worden geraadpleegd op de website:

www.verenigingholland.nl

Publicaties ter bespreking of aankondiging in *Holland* gaarne zenden aan de boekenredacteur: C.H.L.I. Cools, p/a vakgroep Geschiedenis, Postbus 9515, 2300 RA Leiden.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: mevr. G.J.A.M. Bolten, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem.

Ledenadministratie: M.G. Rotteveel, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-5172702.

Contributie: f50,- per jaar voor gewone leden (personen) en buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Haarlem. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*.

Losse nummers: f7,50, dubbele nummers f15,-, vermeerderd met f3,- administratiekosten voor een enkel nummer, f5,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publicaties te Haarlem, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*. Gegevens over de publicaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek 'Verkrijgbaar via Holland' achterin het tijdschrift.

De redactie van *Holland* heeft er naar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de eindredacteur, mevr. S. Langereis wenden.

Archeologische kroniek van Holland over 1999

De kroniek bestaat uit twee delen: I Noord-Holland en II Zuid-Holland. Beide zijn ingedeeld in drie rubrieken: Prehistorie, Romeinse Tijd en Middeleeuwen-en-later. Daarbinnen zijn de vindplaatsen alfabetisch geordend. Vindplaatsen die informatie uit meerdere perioden hebben opgeleverd worden gewoonlijk alleen onder de daarvoor het meest in aanmerking komende rubriek vermeld. Bij de berichten bevinden zich bijdragen van derden en ontleningen aan bestaande literatuur. Ter onderscheiding is het volgende aangehouden. Bijdragen van derden zijn ondertekend; berichten met volledige literatuuropgave zijn letterlijk overgenomen. De overige berichten zijn door de auteurs van de kroniek geschreven, waarbij die met bronvermelding zijn gebaseerd op mededelingen of op literatuur die in de literatuurlijst niet opnieuw worden vermeld.

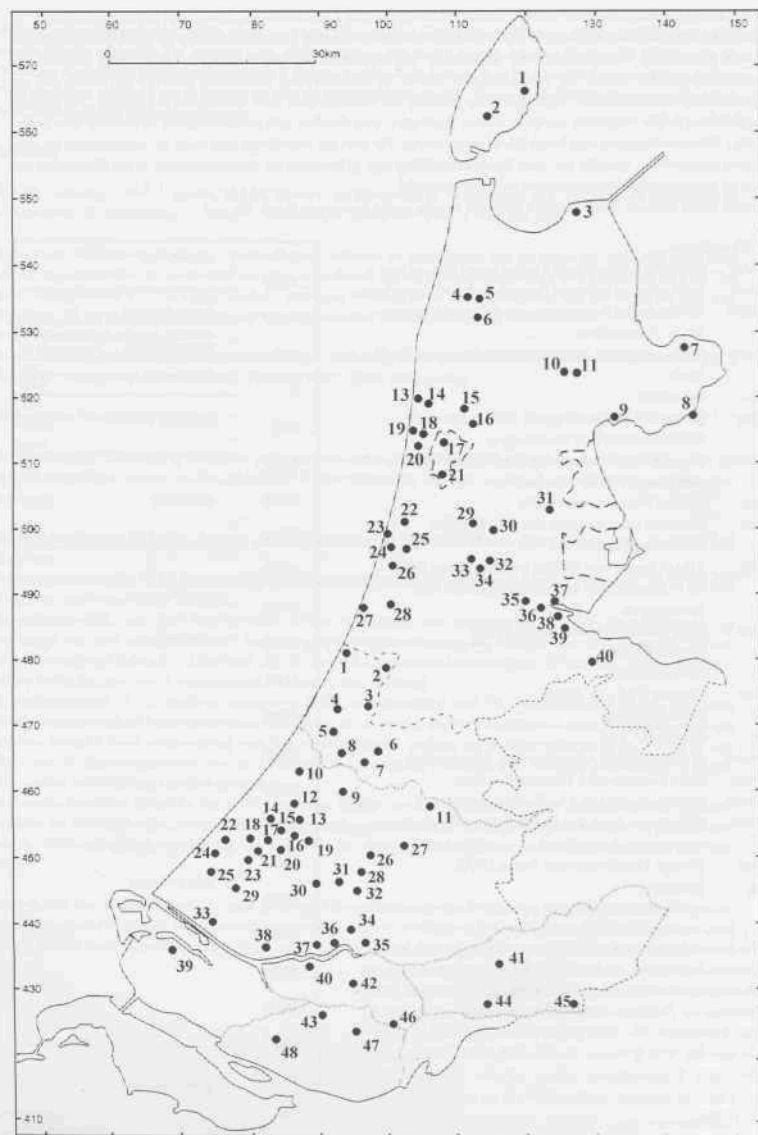
Naar allen die aan deze kroniek hebben meegewerkt gaat onze dank uit.

Afkortingen

AAO	Afdeling Archeologie Onder water van de ROn
ADN	Archeologisch Depot Noord-Holland, Haarlem
AIVU	Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit te Amsterdam
AWN	Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland
B	Bronstijd
BAI	Biologisch-Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen
BOOR	Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam
BP	Before Present-voor 1950
IPL	Instituut voor Prehistorie van de Rijksuniversiteit te Leiden
IPP	Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae-en Proto-historie van de Universiteit van Amsterdam
LM	Late Middeleeuwen (1000-1500)
M	Mesolithicum
N	Neolithicum
NT	Nieuwe Tijd (na 1500)
P	Paleolithicum
R	Romeinse Tijd
RAAF	Archeologisch Adviesbureau, Amsterdam
RGD	Rijks Geologische Dienst, Haarlem
RMO	Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
VM	Vroege Middeleeuwen (voor 1000)
IJ	IJzertijd

De kroniek staat onder redactie van drs. E. Jacobs, MPhil., Jacobs & Burnier, archeologisch projectbureau, in opdracht van de Provincie Noord-Holland (adres: afd. Zorg, Welzijn en Cultuur, cluster Monumenten en Archeologie, Houtplein 33, 2012 DE Haarlem, tel. 023-5143143) en van drs. R.H.P. Proos, Provinciaal Archeoloog van de Provincie Zuid-Holland (adres: afd. dir. Strategie, Zorg en Cultuur, Postbus 90602, 2509 LP Den Haag, tel. 070-4416795).

n.C.	↑	NIEUWE TIJD
1500	—	LATE MIDDELEEUEWEN
1000	—	VROEGE MIDDELEEUEWEN
500	—	Karolingische tijd Merovingische tijd
0	—	ROMEINSE TIJD
500	—	Laat Midden Vroeg
1000	—	IJZERTIJD
1500	—	Laat Midden Vroeg
2000	—	Laat Midden Vroeg
2500	—	Laat
3000	—	Laat
3500	—	NEOLITHICUM
4000	—	Midden
4500	—	Vroeg
5000	—	MESOLITHICUM
5500	—	MESOLITHICUM
6000	—	MESOLITHICUM
6500	—	MESOLITHICUM
7000	—	MESOLITHICUM
7500	—	MESOLITHICUM
8000	—	MESOLITHICUM
8500	—	MESOLITHICUM
9000	—	MESOLITHICUM
10.000	—	PALEOLITHICUM
v.C.	↓	PALEOLITHICUM

Noord-Holland

Alkmaar: Baanpad	15 (NT)	Santpoort: Landgoed Duin en Kruidberg	26 (LM,NT)
Alkmaar: Bloemstraat/Laat	15 (LM,NT)	Santpoort: Hoofdstraat 203	26 (LM,NT)
Alkmaar: Canadaplein 1998-1999	15 (R, LM,NT)	Schagen: Markt 4 (LM)	
Alkmaar: Doelenstraat	15 (NT)	Schagen: Witte Paal Oost	5 (R)
Alkmaar: Groot Nieuwland	15 (LM,NT)	Texel: Den Burg	2 (IJ,R,LM,NT)
Alkmaar: Plangebied Boekelermeer-Zuid	16 (LM,NT)	Texel: Oosterend	1 (IJ)
Alkmaar: Oudorperhout (kasteel De Nieuwburg)	15 (LM)	Uitgeest: Plangebied 'De Kleis-Oost'	6 (VM,LM)
Alkmaar: Ruiterssteeg 2/Oude Gracht 224-226	15 (NT)	Velsen: Driehuis/Huis Schoonenberg	24 (NT)
Amsterdam: Haarlemmerplein	36 (LM,NT)	Velsen: Driehuis/P.C. Hoofilaan 17	25 (NT)
Amsterdam: Nieuwezijds Kolk	36 (LM)	Venhuizen: Wijdenes/Markermeer	8 (LM,NT)
Amsterdam: Tichelstraat	36 (LM,NT)	Weesp: Aetsveldse Weg en omstreken	40 (IJ,LM)
Amsterdam: Ruijgoord	35 (LM)	Wieringen: Westerklijf	3 (VM)
Amsterdam: Watergraafmeer	38 (NT)	Wijk aan Zee: Strand	23 (P)
Amsterdam: Wilhelmina Gasthuisterrein	36 (NT)	Wormerland: Ijsbaanterrein Wormer	30 (NT)
Amsterdam: IJdoornpolder	37 (LM,NT)	Zaanstad: Landinrichtingsplan Westzaan	33 (LM,NT)
Andijk/Wervershoof: PWN-leiding	7 (B,VM,LM,NT)	Zaanstad: Plangebied Westzanerpolder	32 (LM,NT)
Bergen: "Janswerf van Bergen"	14 (LM,NT)	Zaanstad: Zaanland/Hogendijk	34 (NT)
Bergen: Strand	13 (IJ)	Zandvoort: Amsterdamse Waterleidingduinen	27 (IJ,R,VM,LM,NT)
Beverwijk: Broekpolder	29 (IJ,R,VM)		
Diemen: Mariakerk	39 (LM)		
Diemen: Ouddiemerlaan	39 (LM)		
Egmond: Hoevevaart	18 (NT)		
Egmond: natuurherstelproject Soecke-Bakker en regeneratieproject Nieuweland	19 (NT)		
Egmond aan den Hoef: Heilooër Zeeweg	20 (VM)		
Haarlem: Delftplein	28 (IJ)		
Haarlem: Kleverlaan 2	28 (P)		
Haarlem: 't Kroom	28 (LM,NT)		
Haarlem: Spaarne 100-102	28 (LM,NT)		
Haarlem: Warmenhuizen/de 'Paarberg'	12 (VM)		
Heemskerk: Project Assumburg/Oud Haarlem	22 (IJ,R,LM)		
Heiloo: Kennemerstraatweg 464	17 (NT)		
Heiloo: Sportvelden 'Egels-hoek'/Laan van Muijs	17 (NT)		
Heiloo: 'het Zevenhuizen'	17 (LM,NT)		
Hoorn: het 'Jeudje'	9 (LM,NT)		
Hoorn: Kleine Noord 67-69	9 (LM,NT)		
Limmen: Provinciale weg/Groot Limmerpolder	21 (R,VM)		
Opmeer: Bibliotheek	10 (NT)		
Opmeer: De Gouw e.o.	11 (P)		
Purmerend: Peperstraat 14	31 (LM,NT)		

Zuid-Holland

Alphen aan den Rijn: Rijksweg 11 Oost/Goudse Rijkpad	11 (R)
Barendrecht: Midden-IJsselmonde (ViNex)	42 (LM)
Berkel en Rodenrijs: Noordrand III (ViNex)	31 (P)
Binnenmaas: Mijnsheerenland	47 (LM)
Binnenmaas: Munnikenweg	47 (R)
Brielle: Clarissenhof	39 (LM)
Brielle: Kaatsbaan	39 (LM)
De Lier: Zijtwende/Ln.v.Koop	29 (R)
Delft: Lage Abtswoudsche Polder I	30 (R)
Delft: Lage Abtswoudsche Polder II	30 (R,LM)
Den Haag: Driehoekjes	14 (LM)
Den Haag: Herengracht	14 (LM)
Den Haag: Nikkelwerf	18 (R)
Den Haag: Wateringse Veld	21 (R,LM)
Gorinchem: Krijtstraat	45 (LM)
Gorinchem: Zusterstraat	45 (LM)
Gouda: Raam	27 (LM)
Graafstroom en Zederik: Alblasserwaard	41 (P,R)

Hardinxveld-Giessendam:		Rijswijk: Te Werve	17 (LM)
De Bruin	44 (P)	Rijswijk: Ypenburg (ViNex)	19 (P)
Hardinxveld-Giessendam:		Rotterdam: Delfshaven	36 (LM)
Polderweg	44 (P)	Rotterdam: Sporendriehoek	34 (P)
Hillegom: De Polders	2 (R)	Rotterdam: Mariniershof	35 (LM)
Korendijk: Zuidzijdse Dijk	48 (LM)	Rotterdam: Nesselande	32 (LM)
Leiden: Hooigracht	8 (LM)	Sassenheim: Centrum	4 (LM)
Leiden: Narmstraat	8 (LM)	Schiedam: Zijlstraat	37 (LM)
Leiden: Oostvlietpolder	9 (R)	's-Gravenzande: Centrum	25 (LM)
Leiden: Roomburg I en II	7 (R,LM)	's-Gravenzande: Veiling	
Leiderdorp: HSL-Munniken-		terrein I	25 (LM)
polder	6 (P,R)	's-Gravenzande: Veiling	
Leiderdorp: Kom van Aaiweg	7 (LM)	terrein II	25 (LM)
Lisse: Centrum	3 (LM)	's-Gravenzande: Veiling	
Monster: Herenstraat	24 (LM)	terrein III	25 (LM)
Monster: Polanen	22 (P)	's-Gravenzande: Vreeburgh I	25 (LM)
Naaldwijk: Maasdijk	33 (LM)	's-Gravenzande: Vreeburgh II	25 (LM)
Noordwijk: Amsterdamse		Vlaardingen: Buizengat	38 (LM)
Waterleidingduinen	1 (LM,P,R)	Vlaardingen: Westwijk I	38 (P)
Oegstgeest: Irispark	5 (LM,P)	Vlaardingen: Westwijk II	38 (R)
Oud-Beijerland: De Bosschen	43 (P,R,LM)	Voorburg: Corbulogracht	12 (P)
Oud-Beijerland: Oost-		Voorburg: Delflandse School	13 (LM,)
Voorstraat	43 (LM)	Voorburg: Sijtwende	13 (LM,P,R)
Pernis: Lombardijseweg	40 (LM)	Voorburg: Westeinde	13 (LM,P)
Puttershoek-de Grienden	46 (P)	Wassenaar: N44	10 (P)
Rijswijk: In de Bogaard	17 (LM)	Wateringen: Dorpskade	23 (LM)
Rijswijk: Cromvliet	15 (LM)	Wateringen: het Plein	23 (LM)
Rijswijk: Hockpolder,		Wateringen: Windmolen	23 (LM)
Rijksweg A4	20 (LM)	Zevenhuizen: Zuidplas	28 (LM)
Rijswijk: Hoornwijk	16 (LM)	Zevenhuizen: Dorpsstraat	26 (LM)

I Noord-Holland

Noord-Holland In 1999 heeft Archeologisch Adviesbureau RAAP, in opdracht van diverse partijen, op enkele locaties Aanvullende Archeologische Inventarisaties (AAI) uitgevoerd. De onderzochte terreinen liggen in de gemeenten Haarlemmermeer (Molenaar 1999), Harenkarspel (Soonius 1999c) en Purmerend (Soonius 1999e). Met betrekking tot de onderzoeken op de eerste twee genoemde locaties kon op basis van de uitkomsten geconcludeerd worden dat zich in de ondergrond geen waardevolle archeologische resten bevonden. Het onderzoek te Purmerend betrof een aanvulling op eerder uitgevoerd onderzoek (Lascaris & Oudhof 1994; Marinelli 1997) en had tot doel het waarderen van zes bekende archeologische huisplaatsen en het opsporen van eventueel nog niet ontdekte vindplaatsen. Tijdens het onderzoek zijn geen nieuwe vindplaatsen ontdekt. Wel werd vastgesteld dat vier van de eerder als zodanig benoemde vindplaatsen uiteindelijk geen huisplaatsen betroffen.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

C.M. Soonius

Prehistorie

Andijk/Wervershoof: PWN-leiding In opdracht van de provincie Noord-Holland, Afdeling Zorg, Welzijn en Cultuur, heeft vanuit Archeologisch Adviesbureau RAAP een archeologische begeleiding plaatsgevonden van een cultuurtechnisch onderzoek ten behoeve van het deeltracé Wervershoof-Andijk van de PWN-transportleiding Hoorn-Andijk (De Jager 1999b).

Doel van het archeologisch onderzoek was inzicht te krijgen in de eventuele aan- of afwezigheid van archeologische vindplaatsen binnen het geplande tracé en het doen van aanbevelingen voor mogelijk vervolgonderzoek. Een belangrijk aandachtspunt in het veld was de vraagstelling in hoeverre de grootscheepse ruilverkavelingen van de jaren zeventig het archeologisch bodemarchief ter plaatse hebben aangetast. Het vooronderzoek en het veldwerk is verricht in oktober 1998. Uitwerking van de gegevens en de rapportage heeft plaats gevonden in februari 1999.

In het droogvallende kweldergebied van West-Friesland is de mens al incidenteel aanwezig geweest vanaf het Laat Neolithicum. Halverwege de Midden Bronstijd, omstreeks 1500 voor Chr., begon in West-Friesland een periode van dichte en wijd verbreide bewoning die vele eeuwen zou duren. Resten van nederzettingen blijken vooral op de smallere zavelige inversieruggen en op de zavelige flanken van brede inversieruggen te kunnen worden aangetroffen. In verband met de grootscheepse ruilverkaveling van de polder Het Grootslag is door de ROB tussen 1973-1978 een veldkartering uitgevoerd die tientallen vindplaatsen uit de Bronstijd, Vroege- en Late Middeleeuwen opleverde.

Het tracé van de transportleiding begint op uitlopers van de geulruggen ten oosten van de Bronstijd-bewoningskern Zwaagdijk. In deze omgeving zijn in het verleden meerdere grafheuvels uit de Bronstijd in kaart gebracht. Westelijk van het gebied rond Andijk doorkruist het leiding-tracé het gebied dat in de Bronstijd waarschijnlijk uit open water bestond, en waaromheen zich de bewoningskernen groepeerden. Het oostelijke deel van het onderzochte deeltracé van de PWN-leiding doorkruist de bewoningskern 'Andijk-West'. Bekende vindplaatsen westelijk van de Hoeksloot en bij de Dijkgraaf Grootweg worden daarbij doorsneden.

Recent onderzoek door Archeologisch Adviesbureau RAAP bij Medemblik heeft aange-

toond dat, in tegenstelling tot wat wel gedacht wordt, er ondanks de bodemingrepen van de ruilverkaveling nog steeds intacte bodemsporen op de geulruggen aanwezig kunnen zijn (De Rooij & Sónius 1997; De Rooij & Thanos 1997). De archeologische begeleiding van de cultuurtechnische boringen ten behoeve van de PWN-transportleiding leidde tot conclusies die het beeld van Medemblik bevestigden. Het bleek dat op de inversieruggen binnen het door de leiding doorkruiste gebied tussen Wervershoof en Andijk nog steeds sporen van nederzettingen en grafheuvels uit de Bronstijd verwacht mochten worden. Daarnaast zouden in het gehele gebied de resten van diepere sporen uit de Middeleeuwen kunnen worden aangetroffen.

Op basis van de uitkomsten van het onderzoek door Archeologisch Adviesbureau RAAP werd, in opdracht van de PWN waterleidingbedrijf Noord-Holland, gedurende de maanden juni en juli van 1999 tussen Andijk-West en Wervershoof archeologisch onderzoek uitgevoerd door medewerkers van het Amsterdams Archeologisch Centrum (Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie Albert Egges van Giffen) van de Universiteit van Amsterdam (Lange e.a. 1999). Dit archeologisch onderzoek betrof een tracé-begeleiding, die bestond uit het onderzoeken en documenteren van de archeologische sporen binnen het deel-tracé tussen boring 1 en 37 van het leidingtraject. Daarnaast is een *survey* uitgevoerd ten westen van boring 37. Deze onderzoeksdelen binnen het leidingentraject waren vastgesteld door medewerkers van de provincie Noord-Holland op basis van het eerder genoemde vooronderzoek. Daarbij is in eerste instantie een lage verwachting geformuleerd voor het deel ten westen van boring 37. Ofschoon boring 101 een locatie met een hoge verwachting aangaf (vindplaats 1) is hier geen vervolgonderzoek verricht omdat reeds een begin was gemaakt met de bouw van een kas.

De tracé-begeleiding leverde, conform de verwachting uit het vooronderzoek, resten uit de Midden- en Late Bronstijd als ook uit de Karolingische periode, Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd op. Het betroffen vooral sporen van landinrichting (sloten) en landgebruik (ploegbodems), maar tevens werd een nederzettingsterrein uit de Bronstijd aangesneden. De conservering van de sporen was beter dan verwacht.

Samenvattend kan gesteld worden dat de archeologische begeleiding van het tracé een uitsnede heeft opgeleverd uit het West-Friese landschap met daarin tenminste acht herkenbare clusters van sporen, namelijk zes uit de Bronstijd en twee uit de Vroege Middeleeuwen. De verstoring door de ruilverkaveling in de jaren zeventig heeft het bodemarchief niet altijd even zwaar aangetast, waardoor rekening gehouden moet worden met het voorkomen van gaven bodems. Bij de ontsluiting van het tracé door de aannemer ten westen van boring 37 bleek dat het gebied daar ten onrechte een lage archeologische verwachting had gekregen. Dit vormde de reden voor een *survey* van het overige tracé. Sporen en zones met sporen uit genoemde perioden werden globaal in kaart gebracht. Geconcludeerd mag worden dat het gehele gebied dat doorsneden wordt door de waterleiding sporen herbergt van cultuurlandschappen uit de Bronstijd en Middeleeuwen.

Archeologisch Adviesbureau RAAP/

Amsterdams Archeologisch Centrum (AAC) D.H. de Jager/S. Lange en H. van Londen

Bergen: Strand In de winter en het vroege voorjaar van 2000 was tussen strandpaal 31.000 en 31.250 een langgerekte, ongeveer 50 m lange strook veen bloot gespoeld. Het zuidelijke deel van de veenstrook bestond uit taai veen waarin duidelijk biezen zichtbaar waren; het meer noordelijk gedeelte bestond uit een humeuze laag, homogener en zachter van samenstelling dan het taai veen. In de gehele strook zijn veel hoefafdrukken van vee waargenomen, zowel grote als kleinere afdrukken. Hiervan zijn enkele gipsafdrukken gemaakt. Eén stuk veen met

daarin twee duidelijke afdrucken van runderhoeven is geconserveerd. De gipsafdrucken en de conservering van het stuk veen zijn uitgevoerd door medewerkers van het museum 'Het Sterkenhuis' te Bergen.

Nadat het humeuze veen van het noordelijke gedeelte was weggespoeld kwam ook hieronder het taaie veen te voorschijn. Hierin waren ploegsporen en twee greppels zichtbaar. Een fragment aardewerk is geborgen; grootste lengte 2,7 cm en circa 0,4/0,5 cm dik; inwendig zwart van kleur en aan de buitenzijde een oranje-bruine laag. Een exacte datering van het fragment is niet mogelijk maar betreft waarschijnlijk Vroege- tot Midden IJzertijd.

Provincie Noord-Holland

W. Blazer

Beverwijk: Broekpolder Gedurende het opgravingsseizoen 1999 (juni-november) zijn in de Vinex-locatie Broekpolder, op het grondgebied van de gemeenten Beverwijk en Heemskerk, de zuidelijk en westelijk aangrenzende gebieden rond het (te behouden) archeologisch monument opgegraven. In totaal omvatte dit 4,9 ha waarbij aanwijzingen voor menselijke activiteiten uit verschillende perioden zijn aangetroffen.

De oudste, 600/500 voor Chr., menselijke ingrepen in het landschap betreffen een akkerareaal (ploegsporen en greppels), dat vorig jaar ook ten zuiden van het hier besproken deel werd opgegraven. Ook in de tweede fase, 400 voor Chr., werd een akkerareaal bewerkt. Verder zijn resten van een tot deze fase behorend kreesysteem aangetroffen. Tot de derde fase, 200 voor Chr.-50 na Chr., behoort een boerderij, die gelegen was op het hoge deel naast de akkers en weilanden. Tot deze fase behorende kringgreppels liggen weer op de grens naar het nattere gedeelte. In de derde fase zijn ook veel kuilen gegraven en intrigerende wallen opgeworpen, die aan één zijde een veldsysteem lijken te begrenzen. Een dergelijke functie van de wallen is echter nog niet zeker. Uit de vierde fase, de 1e-3e eeuw en de 7e-8e eeuw na Chr., dateert een offerplaats. Andere Middeleeuwse sporen betreffen dierbegravingen, zand- en waterwinningskuilen en veldsystemen.

De opgraving wordt uitgevoerd door project Wetland West: Broekpolder, Amsterdams Archeologisch Centrum (Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie Albert Egges van Giffen) van de Universiteit van Amsterdam en wordt gefinancierd door de gemeenten Beverwijk en Heemskerk, de Provincie Noord-Holland en het Rijk. Na het derde en laatste opgravingsseizoen in 2000, zal in 2001 de eindpublicatie gereed zijn. Voor verdere informatie kan ook een web-site geraadpleegd worden: <http://go.to.wetlandwest>

UVA/AAC

L.L.Therkorn/M. Diepeveen-Jansen/S. Gerritsen

Haarlem: Delftplein In het kader van reconstructiewerkzaamheden aan het Delftplein en nieuwbouwplannen in de omgeving Tesselschadestraat vond in een groot gebied een booronderzoek plaats. Hierbij werd in eerste instantie gekeken naar het voorkomen van Prehistorische bewoningsniveaus.

Alleen op de hoek Roemer Visscherstraat/Geuzevesperweg/Vondelweg werd een Prehistorische bewoningslaag in het duinzand aangetroffen. Deze laag sluit aan bij een door W. Bosman in 1995 waargenomen laag voor Vondelweg 540. Westelijk tot aan de Rijkstraatweg werd deze laag verder niet meer aangetroffen. De Prehistorische niveaus zijn hier waarschijnlijk geërodeerd, een verschijnsel dat op grote schaal voorkomt aan de westkant van de strandwal van Haarlem.

De locatie van onderzoek bevond zich vlakbij een locatie waar in 1959 op de Rijkstraatweg vondsten uit de IJzertijd zijn gedaan. De context van deze vondsten is niet meer bekend. Het

Afb. 1. Opmeer: verspreidingskaart van de 37 bekende Neolithische vindplaatsen in het projectgebied.

booronderzoek bracht, behalve dat de vondstlocatie van 1959 op de strandwal moet zijn gelegen, geen verdere gegevens over deze context voort.

Gemeente Haarlem, Bureau Archeologie

P.A. Groeneveld

Haarlem: Kleverlaan 2 Op het terrein van het Ripperda-complex vond een booronderzoek plaats. Dit onderzoek beperkte zich tot de hoek Kleverlaan en de Schoterweg, het noordoost-deel van het complex. Op beperkte schaal werd hier een fraaie Prehistorische cultuurlaag aangetroffen. Geconstateerd werd echter dat op grote schaal erosie van de Prehistorische bewoningsniveaus had plaatsgevonden. De aangetroffen cultuurlaag staat waarschijnlijk in verband met de laag die in 1963 op de hoek Schoterweg/Kleverlaan werd aangetroffen. De datering van laatstgenoemde waarneming betrof Neolithisch. Verder vooronderzoek op het gehele Ripperda-complex zal in 2000 plaatsvinden.

Gemeente Haarlem, Bureau Archeologie

P.A. Groeneveld

Heemskerk: Project Assumburg/Oud Haarlem zie Middeleeuwen en later.

Opmeer: De Gouw e.o. (afb. 1) Ongeveer 4600 jaar geleden, omstreeks 2600 voor Chr., ontstond in het gebied dat we nu De Gouw noemen onder invloed zowel van de zee als van het zoete water dat werd aangevoerd door de rivieren de IJssel en de Overijsselse Vecht, een uitgebreid landschap van geulen en krekken. Uit archeologisch onderzoek komt naar voren dat de hogere gebieden in dit grillige kwelderlandschap de Neolithische bewoners van het gebied toch allerlei mogelijkheden boden tot bijvoorbeeld akkerbouw, veeteelt, jacht en visvangst.

Sporen van deze vroege menselijke aanwezigheid zijn zeer behoudenswaardig, maar tegelijkertijd ook uiterst kwetsbaar. De archeologische overblijfselen, meestal bestaande uit een cultuurlaag met daaronder sporen, liggen vrij dicht onder het huidige oppervlak. Door ploegactiviteiten worden steeds meer resten in de bouwvoor opgenomen. Bovendien daalt het polderpeil waardoor de cultuurlaag uitdroogt en zuurstof dieper de grond indringt. Als er geen maatregelen worden getroffen, zijn over een aantal jaren alle Neolithische vindplaatsen in het gebied verdwenen.

Daarom startte de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort in 1999 een project dat moet leiden tot duurzaam behoud van de Neolithische vindplaatsen in De Gouw en omgeving. Dit project is geïnitieerd vanuit het speerpuntprogramma 'Wetlands tot op de bodem'.

Het doel van het project is de huidige kwaliteit van de aanwezige Prehistorische terreinen te waarborgen als zijnde een belangrijk onderdeel van het huidige cultuurlandschap. De waarde van deze Prehistorische vindplaatsen, gesitueerd in *wetlands*, wordt vooral bepaald door de goede conservering van organisch materiaal zoals botten, zaden en vruchten. In het najaar van 1999 is dan ook een veldwerkcampagne gestart om de huidige kwaliteit van deze *sites* te bepalen. Deze informatie over de nulsituatie en alle aanvullende gegevens worden samengebracht en in een rapport in 2000 gepresenteerd. Op basis van dit rapport kan een effectief, op duurzaam behoud gericht, beleid ten aanzien van deze terreinen worden ontwikkeld en gerealiseerd. De adviezen en aanbevelingen zullen leiden tot maatregelen die alleen in gezamenlijkheid genomen en gedragen kunnen worden door alle belanghebbenden en betrokken partijen, zoals provincie Noord-Holland, gemeenten, waterschappen, landbouworganisaties, terreinbeherende instanties en particuliere grondeigenaren.

Een informatiefolder over het project is verkrijgbaar bij de afdeling Communicatie van de ROB, tel.: 033-4227777 en bij de provincie Noord-Holland, Bureau Monumentenzorg en Archeologie, tel. 023-5143546.

R.O.B.

R.M. van Heeringen en L. Theunissen

Texel: Den Burg Op verzoek van de gemeente Texel heeft Archeologisch Adviesbureau RAAP een archeologisch onderzoek uitgevoerd in het plangebied Den Burg-West (Schute 1999b). Het onderzoeksgebied is gelegen aan de westzijde van Den Burg en wordt begrensd door de Emmalaan-Gasthuisstraat en Pontweg-Beatrixlaan. De grootte van het gebied bedraagt circa 1,5 ha. Een klein terrein aan de oostzijde van het gebied, geregistreerd als beschermd archeologisch monument, is reeds door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) gewaardeerd. Dit onderzoek leverde echter geen archeologische vondsten op.

Het 'hart' van Texel wordt gevormd door een opduikende keilembult (stuwwal) die zich uitstrekt van Den Burg tot Oosterend. Texel wijkt hierin sterk af van de andere waddeneilanden. De stuwwal is tijdens het Saalien (de één-na-laatste ijstijd) gevormd en kent een maximale hoogte van circa 15 m + NAP. Aan het einde van het Weichselien (circa 12.000 voor Chr.) is tijdens grote zandverstuivingen op het keileem een dikke laag fijnzandig dekzand afgezet. De hoge ligging van het gebied heeft een deel van de dekzanden gespaard voor (Holoceen) erosie en/of afdekking door mariene sedimenten. Het plangebied Den Burg-West ligt in de niet door de zee beïnvloede zone. Op het dekzand is vanaf het einde van het Weichselien bewoning mogelijk geweest. Tijdens de door de R.O.B. uitgevoerde opgravingen en veldkarteringen zijn dan ook sporen uit alle archeologische perioden aangetroffen.

Bij navraag in ARCHIS bleken van het terrein van het beschermd monument (ROB-code

09B-167), dat aan de oostzijde van het plangebied grenst, geen vondsten geregistreerd te zijn. Het monument staat omschreven als 'terrein waarin mogelijk een stuwwal uit het Pleistoceen'. Dit geldt echter voor een groot deel van Texel en wordt onderschreven in een door de R.O.B. opgesteld waarderingsrapport (De Haan 1999). De R.O.B. heeft de zuidwest-hoek van het monument onderzocht en concludeerde: 'voor eventueel aanwezige archeologische sporen is in het onderzochte gedeelte van het terrein geen enkel bewijs gevonden.' Een bevredigende verklaring voor de bescherming van het terrein ontbreekt.

Uit het booronderzoek blijkt dat het grootste deel van het terrein zich kenmerkt door het voorkomen van een veldpodzol. In het hoger gelegen noordoostelijk deel van het onderzoeksgebied komt echter een bruine enkeerdgrond voor. Enkeerdgronden komen voor op escomplexen. Beginnend in de Late Middeleeuwen (vanaf circa 1300 na Chr.) werden op veel dekzandruggen en -koppens zogenaamde essen of enken opgeworpen. Door eeuwenlange (plaggen) bemesting zijn dikke humeuze pakketten ontstaan die, eventuele, oudere bewoningssporen afdekken en beschermen tegen verstoring door moderne landbouwingeren. In een groot deel van de agrarische zone om Den Burg komen essen voor. Ze herbergen vaak archeologische resten uit verschillende perioden. Aangenomen mag worden dat de es zich in noordelijke en oostelijke richting voortzet. In deze richtingen is de es echter grotendeels overbouwd.

In boring 6 werd een scherf aangetroffen. Deze scherf kan in de IJzertijd of de Romeinse Tijd gedateerd worden. Daarnaast werd in boring 7 (uit dezelfde laag) een vuurstenen brokje aangetroffen. Het is niet zeker of dit een antropogeen bewerkt stuk vormt. Onder het esdek werden geen archeologische sporen aangetroffen. Het lijkt daarmee zeker dat de vondsten met het ophogingsmateriaal meegekomen zijn en niet door verploeging in het esdek opgenomen zijn. Naast deze boorvondsten werden geen verdere archeologische waarnemingen gedaan. Opvallend is de grafsteen die centraal in het onderzoeksgebied ligt. Het betreft de 19e-eeuwse grafsteen van het familiegraf van de familie De Ruijter. Navraag leerde dat deze steen, na ruiming van het graf elders, hergebruikt is als drempel van een (inmiddels weer afgebroken) kippenhok. Skeletten zullen dus niet aangetroffen worden.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

I.A. Schute

Texel: Oosterend Op verzoek van de gemeente Texel heeft Archeologisch Adviesbureau RAAP een archeologisch (boor)onderzoek uitgevoerd in het plangebied Oosterend (Schute 1999a). Dit plangebied ligt ten noorden van de Cor Bremerstraat in Oosterend en heeft een oppervlakte van circa 1 ha. In het verleden is het terrein door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek archeologisch gekarteerd. Daarbij is het betreffende perceel belopen en zijn scherven verzameld die dateren in de Vroege en Late Middeleeuwen. Bovendien heeft een particulier materiaal uit de Late IJzertijd en de Vroege Romeinse Tijd verzameld. Het plangebied Oosterend ligt precies op de grens tussen het dagzomende Pleistocene landschap en het door invloed van de zee gevormde landschap. Op de Pleistocene gronden van Texel is vanaf het einde van het Weichselien bewoning mogelijk geweest.

In het profiel van de meeste boringen is (zoals verwacht) dekzand aangetroffen. In dit dekzand is op het hoogste deel van het plangebied, i.e. de zuidelijke hoek, een deels nog intacte podzol aangetroffen. De relatieve gaafheid van deze (in de Prehistorie gevormde) bruine bosbodem geeft aan dat dit deel van het terrein niet of nauwelijks door mariene erosie is getroffen. Op de lagere delen van het terrein (het noordelijke en oostelijke deel) is dit zeker niet het geval. De mate van erosie blijkt sterk afhankelijk van de hoogteligging.

In een groot deel van het plangebied zijn de sporen van een nederzettingsterrein uit (waar-

schijnlijk) de IJzertijd aangetroffen. Hoewel de kern van het nederzettingsterrein waarschijnlijk ten zuiden van het plangebied ligt, kunnen met name in de zuidelijke hoek van het plangebied grondsporen uit genoemde periode verwacht worden. Oorspronkelijk zal de noordelijke en oostelijke begrenzing van de nederzettingssporen verder gereikt hebben dan nu nog het geval is. Dit is te wijten aan de mariene erosie die een deel van het nederzettingsterrein aangetast heeft.

In de zuidelijke hoek van het plangebied manifesteren de archeologische sporen zich in de vorm van een donkerbruinrijze cultuurlaag. Deze is gevormd in de top van het dekzand/podzol. In de cultuurlaag werd houtskool, verbrande leem, bot en aardewerk aangetroffen. Een deel van de cultuurlaag is door verploeging in de bouwvoor opgenomen. Direct onder de bouwvoor (in de top van de cultuurlaag) werden in een aantal boringen kleibrokken aangetroffen. Dit duidt op een lichte mate van aantasting en afdekking van de cultuurlaag door mariene sedimenten. Deze sedimenten zijn echter voor het grootste deel in de bouwvoor opgenomen. In noordelijke en oostelijke richting kan een zone onderscheiden worden waar weliswaar het podzolprofiel nog deels intact is, maar de cultuurlaag geërodeerd lijkt te zijn. Dit sluit het voorkomen van grondsporen (met name dieper ingegraven sporen zoals staanders van boerderijen, afvalkuilen en waterputten) zeker niet uit. In de noordelijke en oostelijke rand van het plangebied werd geen podzolprofiel meer aangetroffen. Het dekzand is sterk geërodeerd en overdekt met zeezand en zeeklei. Het is echter niet uitgesloten dat in deze zone nog nederzettingssporen voorkomen. Hierbij moet met name aan waterputten gedacht worden. Harde aanwijzingen hiervoor ontbreken nochtans.

De datering van de nederzetting moet met enige voorzichtigheid gehanteerd worden. Het aangetroffen scherfmateriaal is zeer fragmentarisch en moeilijk dateerbaar. De scherfjes zijn handgevoerd en dateren mogelijk in de Late IJzertijd. Opvallend is de vondst van één grote re scherf met een zand- en botmagering. Dit duidt op een datering in een vroegere fase van de IJzertijd. Middeleeuwse sporen zijn niet aangetroffen. Aanbevolen is een Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO) uit te laten voeren.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

I.A. Schute

Weesp: Aetsveldse Weg en omstreken Naar aanleiding van de dalende grondwaterspiegel in 't Gooi heeft het Provinciaal Waterleidingbedrijf Noord-Holland besloten een grote watertransportleiding aan te leggen tussen het drinkwaterproduktiebedrijf Weesperkarspel (nabij Amsterdam Zuidoost) en het pompstation Laarderhoogt ten westen van de rijksweg A1 bij Laren. De aanleg van deze leiding zou een verstoring van het bodemarchief veroorzaken van ongeveer 6 m breed en circa 16 km lang. Het cultuurtechnische booronderzoek, naar grondwaterkwaliteit en bodemzetting, werd door Archeologisch Adviesbureau RAAP archeologisch begeleid (De Jager 1999a).

Het tracé van de waterleiding doorsnijdt van west naar oost verschillende landschappen: het rivierenlandschap van de Vecht, een deel van het Hollands-Utrechtse veengebied en het stuwwallenlandschap. Doel van de archeologische begeleiding, uitgevoerd in oktober 1998, was inzicht te krijgen in de eventuele aan- of afwezigheid van archeologische vindplaatsen en het doen van aanbevelingen voor mogelijk vervolgonderzoek.

In het rivierenlandschap ligt tussen het Gein en de Vecht de Aetveldsche Polder. Deze wordt gevormd door een voormalig veenmeer dat is dichtgeslibd met riviersediment. Ten zuiden van Weesp zijn in 1966 bij de Aetsveldse Weg sporen van bewoning uit de Midden-IJzertijd gevonden op de oostelijke oeverwal van een oude geul. De omvang van de vindplaatsen is in 1975 met behulp van proefsleuven en boringen nader bepaald. Bij de planning van het lei-

ding-tracé is er van aanvang af aan zorg voor gedragen deze terreinen te ontzien. Desondanks werd in een boring een vuile laag aangetroffen die kon wijzen op de aanwezigheid van sporen van (de randzone van) de reeds bekende nederzettingen (verder aangeduid als locatie 1).

In historisch-geografisch opzicht zijn de regelmatige strookvormige verkavelde gronden van de Aetsveldse Polder van hoge waarde. Dit geldt met name voor de kromming in de verkaveling vanaf de zuidelijke helft van de Aetveldse Weg, die mogelijk duidt op een functie van de weg als ontginnings-as. Het is niet uitgesloten dat die ontginning in verband is te brengen met de uit historische documenten bekende Laat-Middeleeuwse nederzetting 'Overaetwijs' en dat de geul ter plaatse van de Aetsveldse Weg kan worden geïdentificeerd als het riviertje 'de Aetwissel'. De verkaveling strekt zich richting het zuidwesten op tot aan de kavels van Nigtevegt en wordt doorsneden door het geplande tracé van de leiding. De kans dat men bij de graafwerkzaamheden zou stuiten op Middeleeuwse sporen was daarom zeker aanwezig.

Ten oosten van de Vecht loopt de leiding door het veenlandschap. Kenmerkend voor veenontginningen zijn de achterkaden en zijkaden (zijdewendes) die de ontginningseenheden begrensd. De leiding volgt over een afstand van ca. 1200 m de ligging van een dergelijke begrenzing. Deze zogenaamde Hollandse Kade (verder aangeduid als locatie 2) vormde van oorsprong de grens tussen Holland en het Sticht, en betreft nu nog steeds de gemeentegrens tussen 's-Graveland en Weesp. De kade is hedentendage zichtbaar als een lage dijk maar dit beeld zou door de aanleg van de sleuf ernstig aangetast worden.

Weer verder naar het oosten toe kan zich onder het veen, soms binnen 1,2 m beneden maaiveld, Pleistocene dekzand bevinden. Deze situatie doet zich voor op de Hilversumse Meent bij Bussum. De dekzandrug aan de zuidzijde van de Melkneent moet als hooggelegen locatie in het natte landschap in de Prehistorie eveneens een aantrekkelijke locatie zijn geweest voor bewoning.

Vanaf de Franse Kampweg leidt het tracé tenslotte door het stuwwallenlandschap van 't Gooi. Bewoning is hier in principe in alle archeologische perioden mogelijk geweest en er zijn dan ook tal van vindplaatsen van vuurstenen voorwerpen en aardewerkfragmenten bekend. Het tracé van de pijpleiding blijft buiten het bereik van het grote Prehistorische grafveld en de 12e- en 13e-eeuwse nederzetting op de Wester- en Bussumerheide. Op basis van de uitkomsten van het onderzoek is door Archeologisch Adviesbureau RAAP de aanbeveling gedaan om de graafwerkzaamheden voor de aanleg van de transportleiding onder archeologisch toezicht te laten plaatsvinden.

In de zomer van 1999 zijn uiteindelijk door Jacobs & Burnier, archeologisch projectbureau in opdracht van de n.v. PWN en onder wetenschappelijke supervisie van de provincie Noord-Holland, twee opgravingen en enkele waarnemingen in het tracé uitgevoerd.

Op de locatie van vindplaats 1 (de Aetsveldse Weg) is uiteindelijk over een lengte van zo'n 680 m en een breedte variërend van 8 tot 16 m (ruim 7200 m²) machinaal een archeologisch vlak aangelegd op het gewenste niveau. In tegenstelling tot de verwachting zijn, afgezien van twee kleine fragmenten aardewerk, tijdens het onderzoek geen sporen aangetroffen van de op deze locatie aangegeven nederzettingen uit de Midden- tot Late IJzertijd. Wel zijn aan de westzijde van de locatie enkele sporen waargenomen, onder andere enkele kuilen en greppels, die aan het begin van de 13e eeuw gedateerd kunnen worden. Onder deze sporen bevond zich een natuurlijk opgevulde geul. Mogelijk betreft dit geulrestant een oudere fase van het uit de historische bronnen bekende Middeleeuwse riviertje de Aetwissel. De aangetroffen sporen zouden daarnaast mogelijk een aanwijzing kunnen vormen voor de eveneens uit de historische bronnen bekende Laat-Middeleeuwse nederzetting Overaetwijs. Op basis van de

Afb. 2. Weesp: doorsnede door de Hollandse Kade. Foto Jacobs & Burnier, archeologisch projectbureau

verkregen resultaten moet geconcludeerd worden dat bij het onderzoek in de jaren zestig en zeventig de nederzettingsterreinen uit de IJzertijd te groot zijn aangegeven. Vindplaats 2 (de Hollandse Kade) werd op twee plaatsen door de waterleidingsleuf doorsneden (afb. 2). In het kader van het archeologisch onderzoek zijn deze twee locaties machinaal tot ongeveer 1 m onder het maaiveld verdiept. Samen leverden deze twee doorsneden vier profielen van de opbouw van de kade op. Op basis van de verkregen resultaten kon geconcludeerd worden dat het dijklichaam uit twee pakketten bestaat. De onderzijde van de kade bestaat uit een op DIII-b kleipakket geplaatst pakket donkergrijszwarte harde klei van ongeveer 0,2 m dikte. Bij gebrek aan vondstmateriaal kan dit pakket niet archeologisch gedateerd worden. De ligging ervan bovenop de DIII-b, wijst er wel op dat de kade in ieder geval na de periode 1100-1200 na Chr. is aangelegd. Hier bovenop bevond zich een 0,2 m dikke laag beige zand. Dit pakket kan op basis van het daarin aangetroffen vondstmateriaal gedateerd worden in de periode van het eind van de 17e tot het begin van de 18e eeuw.

De (extensieve) archeologische begeleiding van de attentiegebieden, o.a. de Hilversumse Meent, bestond uit het inspecteren van de profielen in de opengelegde waterleidingsleuf. De archeologische werkzaamheden mochten hierbij de bouwwerkzaamheden echter niet hinderen. Als gevolg van technische problemen bij de aanleg van de waterleiding, o.a. als gevolg van wateroverlast, bleken in de praktijk de mogelijkheden voor archeologische begeleiding zeer beperkt. Tijdens de begeleiding zijn uiteindelijk alleen enkele greppeltjes uit de Late Middeleeuwen of Nieuwe Tijd aangetroffen en een dierbegrafing van vermoedelijke recente datum. Gezien de zeer beperkte mogelijkheden van archeologische begeleiding kunnen deze resultaten niet gezien worden als een bewijs voor het daadwerkelijk ontbreken van archeolo-

Afb. 3. Wijk aan Zee: hertshoorn
basishijl (Meso-Neolitisch).

gische bewoningssporen binnen de eerder genoemde attentiegebieden.

Archeologisch Adviesbureau RAAP/
Jacobs & Burnier, archeologisch projectbureau

D.H. de Jager/E. Jacobs

Wijk aan Zee; Strand (afb. 3) Mevr. Roelofs uit Beverwijk meldde de vondst van een bewerkt stuk bot op de vloedlijn van het strand ter hoogte van Wijk aan Zee.

Het voorwerp heeft een grootste lengte van 11,5 cm en een grootste breedte van 6,6 cm.

Afb. 4. Limmen: spoor IV, kring-
greppel. Foto: Archeologische
Werkgroep Heiloo.

Op 5,5 cm vanaf de bovenzijde is een gat geboord met een doorsnede van 2,8 cm.

Ondanks dat het voorwerp gedurende lange tijd in het water heeft gelegen en is gepolijst, vertoont de kop duidelijk sporen van gebruik. De kleur is voornamelijk zwart met de gepolijste delen lichtbruin. Het voorwerp is door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek gedetermineerd als een hertshoorn basisbijl, periode Mesolitisch-Neolithisch (Louwe Kooymans 1972).

Provincie Noord-Holland

W. Blazer

Zandvoort: Amsterdamse Waterleidingduinen zie Middeleeuwen en later.

Romeinse Tijd

Alkmaar: Canadaplein 1998-1999 zie Middeleeuwen en later.

Beverwijk: Broekpolder zie Prehistorie

Heemskerk: Project Assumburg/Oud Haerlem zie Middeleeuwen en later.

Limmen: Provinciale weg/Groot Limmerpolder (afb. 4 & 5) Een weiland, gelegen in de Groot Limmerpolder, werd gekeerd voor bloembollencultuur. Dit laaggelegen gebied, 0,3 tot 0,6 m - NAP, maakte ooit deel uit van Oer IJ-estuarium. Aan de rand van dit gebied loopt de Schulpvaart van Castricum naar Akersloot.

In de drassige bodem zijn, naast vele oost-west gerichte, ook veel natuurlijke noordwest-zuid-

Afb. 5. Limmen: doorsnede door kringgreppel, spoor I. Foto: Archeologische Werkgroep Heiloo.

oost georiënteerde stroompjes aangetroffen, parallel aan de Schulpvaart. Naast houten beschoeiingen op diverse plekken werd, aan de rand van een sloot, ook een ingegraven ton aangetroffen. De houten duigen ervan waren met elkaar verbonden door wilgentenen. De ton zelf was gevuld met klei en kan vanwege het ontbreken van vondsten niet gedateerd worden.

Tussen de natuurlijke stroompjes in was sprake van het voorkomen van opduikingen van blond duinzand met veel ijzeroer. De natuurlijke stroompjes zelf hadden een vulling van veen. Een dergelijk geologisch beeld komt overeen met dat van het kweldergebied uit de Romeinse Tijd. Op de genoemde zandopduikingen zijn acht kringgreppels aangetroffen. Deze varieerden in diameter van 2,2 tot 4,5 m en een diepte van 0,35 tot 0,6 m maar waren oorspronkelijk dieper aangezien de bovenlaag ervan waarschijnlijk verspoeld is tijdens overstromingen in de Middeleeuwen. De vulling bestond uit gestoken plaggen, donkergrijs humeuze klei en grijs zand. Op basis van de vorm van de greppels kunnen twee varianten onderscheiden worden, namelijk greppels met een ronde vorm en greppels met een meer vierkante vorm en afgeronde hoeken. In de vulling van één kringgreppel zijn op gelijke diepte twee metatarsen van een flinke stier aangetroffen. Deze botten waren parallel neergelegd met dezelfde kant naar boven in de lengterichting van de greppel. Naast deze botten zijn enkele randfragmenten gevonden van lokaal vervaardigd aardewerk uit de Romeinse Tijd. Door Mw. L. Therkorn (Amsterdams Archeologisch Centrum, Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie Albert Egges van Giffen van de Universiteit van Amsterdam) is geopperd dat de aanwezigheid van de runderbotten ritueel geduid moet worden. Op basis van C14-analyse kunnen de botten rond 241 na Chr. gedateerd worden. Enkele pollenmonsters uit de vulling van de greppel moeten nog geanalyseerd worden. Een andere kringgreppel bevatte eveneens lokaal vervaardigd aardewerk uit de Romeinse Tijd.

Verondersteld mag worden dat behalve de waargenomen acht kringgreppels op het terrein nog meer kringgreppels aanwezig waren. Deze zijn echter niet waargenomen omdat bij aanvang van de waarnemingen reeds driekwart van het terrein was omgezet. Tevens is in het verleden op het terrein sprake geweest van diepploegen waarbij waarschijnlijk sporen verdwenen zijn. Behalve kringgreppels werd op één van de zandopduikingen tevens een runderskelet zonder kop gevonden. Gezien het feit dat de diaphyses reeds vergroeid waren betreft het een klein, vergelijkbaar met de grootte van een huidig kalf, volwassen rund.

De exacte functie van de kringgreppels kon tijdens het onderzoek niet vastgesteld worden. Op honderd m afstand ervan, aan de overkant van het Schulpstet, liggen in het weiland resten van een nederzetting uit de Romeinse Tijd.

Aan de westkant van de Schulpvaart is tenslotte een natuurlijke depressie in het landschap aangetroffen. Hierin zat boven het blauwe zand een pakket humeuze venige klei met vondsten dat afgedekt werd door een laag geel stuifzand direct onder de bouwvoor. De vondsten betreffen slachtafval en aardewerkfragmenten van kogelpotten, zowel handgemaakt als gedraaid, uit de vroeg Karolingische periode (datering J. de Koning, Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie Albert Egges van Giffen van de Universiteit van Amsterdam). De onderkant van de laag, 1,11 m - NAP, bevatte een laag spoelhout van 0,12 m dik. Tussen het spoelhout bevond zich ook bewerkt hout, waaronder een gedeeltelijk verbrandde aangepunte paal. Mogelijk is de depressie gevuld met verspoeld materiaal van een Karolingische nederzetting.

Archeologische Werkgroep Heiloo

A. Haverman

Schagen: Witte Paal Oost De gemeente Schagen heeft het bedrijventerrein Witte Paal Oost in ontwikkeling. Op het terrein zijn meerdere malen resten van een nederzetting uit de Ro-

meinese Tijd aangetroffen en onderzocht (Archeologisch kroniek van Holland, Noord-Holland I over 1993, 1994 en 1995). Bij het aanleggen van een riolering ten behoeve van een uitbreiding van het bedrijventerrein bestond de mogelijkheid dat er opnieuw archeologische resten zouden worden aangetroffen. In verband hiermee heeft de Provincie Noord-Holland Archeologisch Adviesbureau RAAP opdracht gegeven een dag archeologisch toezicht op de graafwerkzaamheden te houden (De Jager 1999c).

In de sleuf haaks op 'Witte Paal' kon het Romeinse niveau over een lengte van 50 m gevolgd worden. De laag lag aan de oostzijde op een diepte van 0,9 tot 1 m beneden maaiveld en aan de westzijde op een diepte van 0,8 tot 0,9 m beneden maaiveld. Op 17,5 m afstand van de verharde weg werd onderin het Romeinse niveau een fragment handgevormd aardewerk aangetroffen. Ter plaatse werden ook enkele partikels houtskool geconstateerd. Voor de rest werden er geen vondsten in de laag aangetroffen. Ook aan de west- en zuidzijde van het rondlopende deel van rioleringssleuf was overal het Romeinse niveau zichtbaar op een diepte van 0,6 tot 0,7 m beneden maaiveld. Naar het zuiden nam de dikte van de laag af naar circa 0,05 m. Er werden geen artefacten in de laag aangetroffen. Wel werd halverwege dit deel van de sleuf een spoor aangetroffen. Omdat het spoor in beide profielen van de ongeveer 1,5 m brede sleuf zichtbaar was, gaat het hier waarschijnlijk om het restant van een westnoordwest-oost-zuidoost gerichte greppel. De aan de bovenzijde 1,3 m brede greppel was ingegraven vanuit het Romeinse niveau, en deels met veen gevuld. De diepte van de greppel betrof circa 0,55 m.

Concluderend kan gesteld worden dat de graafwerkzaamheden zich buiten het Romeinse nederzettingsterrein hebben voltrokken. Het aangetroffen spoor is mogelijk in verband te brengen met een percelering van akkers rond de bewoningskern.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

D.H. de Jager

Texel: Den Burg zie Prehistorie.

Texel: Oosterend zie Prehistorie.

Zandvoort: Amsterdamse Waterleidingduinen zie Middeleeuwen en later.

Middeleeuwen en later

Alkmaar: Baanpad (afb. 6) In het najaar werd bij het Zeglis, hoek Baanpad gegraven naar resten van de 16e-eeuwse Stadsherberg en de 17e-/18e-eeuwse herberg 'De Schelvis'. Niet alleen werden hiervan de funderingen gevonden, ook kwamen resten te voorschijn van de 'Overdekte Kolbaan Eerste Klasse', die er eind 17e- of begin 18e eeuw in houtbouw werd opgetrokken. Tot grote verrassing bleek de ondergrond van het terrein niet natuurlijk te zijn, maar het resultaat van de demping van water rond 1550-1570. Vermoedelijk hing dit samen met de aanleg van een soort landtong ter versmalling van de haveningang vanaf het Zeglis naar het Voormeer. De haven werd vervolgens afgesloten door een palenrij en drijvende balken. De Stadsherberg werd gesticht voor de opvang van reizigers die over het water te laat arriveerden (de 'bomen' gingen 's nachts dicht). Er werden zeer veel vondsten verzameld uit de eerste demping van het terrein, waarbij onder meer stadsafval was gebruikt. Daarnaast kwam een met veel laat 16e- en vroeg 17e-eeuws materiaal gedempte sloot te voorschijn. Voor het dichtgooien van deze sloot werd onder andere pottenbakkersafval gebruikt dat waarschijnlijk af-

Afb. 6. Alkmaar: bord, Noord-Hollands slibaardewerk, 1592. Foto: C. Prins, Gemeente Alkmaar.

komstig is uit een eerder archeologisch onderzochte pottenbakkerij nabij de Wortelsteeg (Bitter 1995). Tot de meest bijzondere (gebruikte) vondsten uit deze sloot behoren twee borden van Noord-Hollands slibaardewerk uit 1592. Op de qua opzet en datering identieke borden zijn respectievelijk een vrouw en een man afgebeeld. Het laatst genoemde exemplaar is helaas zeer fragmentarisch. De combinatie van deze borden (een man en een vrouw) in één vondstcontext lijkt een eerder geopperde verklaring, dergelijke stukken te zien als huwelijks-geschenken, te ondersteunen.

Gemeente Alkmaar

P. Bitter & S. Ostkamp

Alkmaar: Bloemstraat/Laat Na een enorme brand, die een groot deel van het gebied gelegen tussen de Laat, Oudegracht en de Bloemstraat in de as legde, werd in de jaren 1998 en 1999 een grootschalig onderzoek gedaan naar de bewoningsgeschiedenis van dit terrein. Bij het onderzoek werd volledige medewerking verleend door de eigenaren van het terrein, de heren Kossen en Smit, terwijl het grondverzet werd uitgevoerd door C.A. de Groot & Zn b.v.

Het gebied ligt in het stadsdeel ten oosten van de lijn Hekelstraat, Kapelsteeg, Groot-Nieuwland en Klein-Nieuwland, een lijn waarvan vermoed wordt dat het een oude dijkloop betreft. Tot voor kort werd aangenomen dat zich ten oosten van deze lijn rond 1400 het Voormeer bevond (o.a. Bitter 1997). De eerste campagne in 1998 betrof het gebied aan de Laat-zijde lopende tot halverwege de Bloemstraat (Roedema 1999). Het tweede project, uitgevoerd in 1999, betrof het gebied aan de Oudegracht-zijde.

Op het zand in de ondergrond werden op diverse plekken restanten aangetroffen van een dik pakket veen dat men in vroegere tijd (14e eeuw) heeft gestoken. Het betrof veen dat is ontstaan door een snelgroeiend rietsoort in stilstaand of langzaam stromend water. De oorzaak van het dichtgroeien van het Voormeer moet waarschijnlijk worden gezocht in een verandering van de waterhuishouding. Het is zeer goed mogelijk dat o.a. de aanleg van de dijk in

Afb. 7. Alkmaar: kandelaar; aardewerk met loodglazuur, 1375-1425. Foto: C. Prins, Gemeente Alkmaar.

de Rekere rond het midden van de 13e eeuw debet was aan het dichtgroeien van het meer. In de loop van de 14e eeuw werd het gebied bij de stad getrokken. Om het enigszins begaanbaar te maken was men gedwongen de drassige ondergrond (veen) weg te steken. Daarnaast werd het veen waarschijnlijk gebruikt als brandstof. Al snel na het droog maken van het gebied, rond het einde van de 14e eeuw, werd er aan de Laat-zijde een boerderij met schuur gebouwd. Het betreft een boerderij waarvan het woongedeelte aanzienlijk hoger lag dan het erachter gelegen stalgedeelte. Het hoogteverschil betrof ruim 0,5 m. De houten boerderij, gebouwd op een soort kleiterp, had een fundering van poeren bestaande uit horizontaal liggende planken. Het woonvertrek lag aan de Laat-zijde, het stalgedeelte was aan de zuidkant van het huis gelegen. De stal was voorzien van een goot waardoor overtollige mest naar het achterterrein werd afgevoerd. Ten zuidoosten van de boerderij werd nog een schuur gevonden die mogelijk eveneens bij de boerderij hoorde. Diverse palen en planken van beide gebouwen zijn voor dendrochronologisch onderzoek geborgen. Aangezien dit onderzoek nog niet is afgerond kan over de uitkomst nog niets vermeld worden. Onder de laat-14e/vroeg-15e-eeuwse vondsten die rondom de boerderij werden gedaan bevindt zich een fragment van een aardewerk kandelaar (afb. 7).

Rond 1500 moest de boerderij wijken voor nieuwbouw, waarvan verschillende funderingsresten werden teruggevonden. De bijbehorende beer- en waterputten, alsmede enkele kelders leverden een schat aan informatie op over het gebruik van deze woningen/werkplaatsen en de mensen die er woonden en werkten. In een afvalkuil van een woning aan de Bloemstraat werd een nagenoeg compleet Spaans faience bord uit de vroege 16e eeuw gevonden (afb. 8).

Het tweede deel van het terrein dat werd onderzocht was gelegen aan de hoek van de

Afb. 8. Alkmaar: bord, Spaanse faïence (Isabela polychroom), 1490-1540, diam. 26 cm. Foto: R. Roedema, Gemeente Alkmaar.

Bloemstraat en de Oudegracht tot aan de ingang van het huidige veilinggebouw. Hoewel de oudste aan menselijke activiteiten te relateren bodemopbouw van dit deel ook uit de 14e eeuw stamt, werden geen bewoningssporen uit deze periode gevonden. Aan de Bloemstraat-zijde kon nog net de zijkant van een vermoedelijke grachtkant worden vastgesteld, die rond 1400 kan worden gedateerd. Net als aan de andere zijde van het terrein zijn de funderingen van de huizen te dateren vanaf de 16e eeuw. Het ontbreken van beerputten op deze plek is waarschijnlijk te wijten aan de kleinschalige bebouwing en de armere bewoning. Mogelijk werd door ruimtegebrek gebruik gemaakt van een tonnenstelsel om afval kwijt te raken.

Aan de Oudegracht werden de funderingen aangetroffen van een groot pand, met een afmeting van zo'n 8 bij 15 m. Een inpanidige proviandkelder van dit gebouw was afgewerkt met polychrome tegels met daarop vogels (1610-1640). Achter het huis werden nog enkele bijgebouwen (stal of koetshuis) en de fundatie van een travaille aangetroffen. Het complex was geheel omsloten door een anderhalve steens dikke ommuring! In de beerput is naast rood- en witbakkend aardewerk, majolica en vroege pijpen een groot aantal complete glazen aangetroffen uit het tweede en derde kwart van de 17e eeuw. De meest opvallende vondst binnen deze glasverzameling is een 25 cm hoge roemer uit de vroege 17e eeuw, waarvan de kelk geheel is gegraveerd met heraldische wapens van de familie van Oranje, terwijl zich onder de rand een tekstband bevindt. Het geheel, zeker als men ook de inhoud van de gevonden beerput in ogenschouw neemt, maakt een zeer rijke indruk. Historisch onderzoek zal moeten uitwijzen wie de gebruikers waren van zowel dit gebouw als het huisraad.

Ondertussen is de uitwerking van de opgraving gestart. De resultaten van het archeologisch onderzoek zullen, daar waar mogelijk gekoppeld aan historische bronnen, uiteindelijk in een rapport gepresenteerd worden.

Gemeente Alkmaar

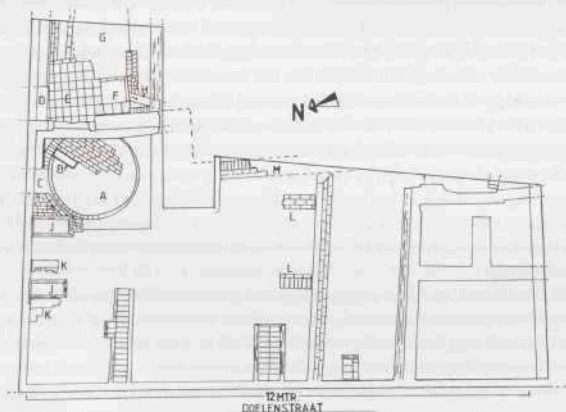
R. Roedema & R.P. van Wilgen

Alkmaar: Canadaplein 1998-1999 In de eerste maanden van 1999 werd de omvangrijke opgraving voortgezet in de bouwput voor het nieuwe Cultuur Centrum Canadaplein (Bitter/Jayasena 1999). Hierin kwamen onder meer resten van het Elisabethgasthuis te voorschijn, alsmede vondsten uit de Romeinse Tijd. Een spectaculair hoogtepunt was het vrijleggen van de funderingsresten van de stadsmuur uit 1538, over een lengte van 50 m, met de bijbehorende vestgracht. Tot onze verrassing werden er ook resten gevonden van de oudste stadsmuur (eind 13e eeuw). Van de fundering van de stadsmuur uit 1538 werd onder grote publieke belangstelling een deel geborgen, dat later in de vaste opstelling van het nieuwe Stedelijk Museum zal worden opgenomen.

Gemeente Alkmaar

P. Bitter

Alkmaar: Doelenstraat (afb. 9) In het voorjaar van 1999 werd in de voormalige Wilhelmina-school aan de Doelenstraat een klein onderzoek gedaan. Aanleiding tot dit onderzoek was het vervangen van een grotendeels rotte houten vloer door een vloer van beton. Om deze vloer te realiseren moest er ruim 0,5 m grond worden afgegraven. Bekend is dat op deze locatie rond 1509 de Sint Joris of Oude Doelen werden gevestigd. Enkele jaren voor de bouw van de Wilhelmina-school in 1903 werd het toen bouwvallige Doelengebouw gesloopt. Tijdens het onderzoek bleek dat er nog veel funderingsresten van dit gebouw in de bodem aanwezig waren. Zo kon worden vastgesteld dat het gehele schoolgebouw is neergezet op de funderingen van de voormalige Doelen. Aan de straatzijde werden funderingen blootgelegd van inpandige kamers die mogelijk voor (wapen)opslag en dergelijke hebben gediend. Enkele nabij de voorgevel gelegen poeren kunnen mogelijk worden toegeschreven aan een monumentale ingangspartij. Aan de noordzijde werden de resten van een grote haard gevonden. In de noordoost hoek van het huidige gebouw werden restanten aangetroffen van een vleugel die in latere tijd aan de Doelen werd toegevoegd. Opvallend detail is de fundering van een traptoren waarvan de onderste treden nog aanwezig waren. Deze toren is op vele prenten in

Afb. 9. Alkmaar: opgravingsplattegrond Oude- of Sint-Jorisdoelen. Tekening: R. Roedema, Gemeente Alkmaar.

volle glorie weergegeven. Meer naar het Doelenveld werd een gedeelte van een met natuurstenen plavuizen geplaveide vloer van de begane grond van het vleugelgebouw aangetroffen. Het vleugelgebouw en de toren zijn mogelijk uitbreidingen die in de jaren 1605 en 1613 hebben plaatsgevonden (Ruijsendaal 1998: 64).

Gemeente Alkmaar

R. Roedema & R.P. van Wilgen

Alkmaar: Groot Nieuwland In het voorjaar vond een opgraving plaats op het Groot Nieuwland, in de bouwput voor een klein appartementencomplex. Uiterst bijzonder was de ontdekking van twee huizen van turfplaggen en hout uit het midden van de 14e eeuw. Dit is het eerste harde bewijs voor de hypothese dat de "bocht" in het stratenpatroon van de binnenstad, van Groot Nieuwland naar de Hekelstraat, reeds uit deze periode stamt (vergelijk Bitter 1997). Waarschijnlijk betreft het een oude dijk langs het Voormeer. De opgraving leverde voorts diverse funderingen, beerputten en vondsten op uit de eeuwen hierop volgend.

Gemeente Alkmaar

P. Bitter

Alkmaar: Oudorperhout (kasteel De Nieuwburg) In de nazomer ging een lang gekoesterde wens in vervulling met betrekking tot de kasteelresten van De Nieuwburg, een uiterst belangrijk kasteel van Floris V. De resten van dit kasteel werden in 1971 en 1975/76 door de R.O.B. opgegraven. Bij de herinrichting van het park door de gemeente zijn, met steun van de provincie Noord-Holland, de contouren van de plattegrond in het terrein zichtbaar gemaakt. Men kan zich nu een goede indruk vormen van de omvang van dit kasteel.

Gemeente Alkmaar

P. Bitter

Alkmaar: Plangebied Boekelermeer-Zuid De gemeente Alkmaar heeft Archeologisch Adviesbureau RAAP verzocht een verkennend historisch en archeologisch bureauonderzoek uit te voeren in het kader van fase 2 van de milieu-effectrapportage ten behoeve van de uitbreiding van het bedrijventerrein Boekelermeer-Zuid (Soonius 1999a). Op grond van dit bureauonderzoek kan worden geconcludeerd dat het plangebied historisch-geografisch gezien nog tamelijk gaaf is. De westelijke grens van het voormalige Boekelermeer tekent zich mooi af in de Ringsloot en ook de strandwal van Boekel die 'De Boeckeler Geest' heeft gevormd (de strook Oud Land) is nog goed herkenbaar. De percelering binnen de Boekelermeerpolder is echter niet zeldzaam. Het grootste deel van de Ringsloot van de Boekelermeerpolder is nog intact. Dit vormt één van de meest kenmerkende historisch-geografische structuren binnen het plangebied. Archeologisch gezien zijn er twee locaties waar nader onderzoek dient plaats te vinden als hier werkzaamheden in het kader van de ontwikkeling van het plangebied worden uitgevoerd, te weten:

- 1) De op grond van de kaart uit 1849-1859 vermoede 18e-eeuwse huisplaats ten westen van de boerderij 'Meerzicht'.
- 2) De strook Oud Land (het deel van de strandwal dat binnen het plangebied valt). Alhoewel een deel van de strandwal is afgezaagd, valt op grond van onderhavig bureauonderzoek niet uit te sluiten dat zich nog waardevolle vindplaatsen uit de Late Middeleeuwen (maar mogelijk ook uit eerdere perioden) in de ondergrond zullen bevinden.

Nader onderzoek zal moeten bestaan uit een archeologisch booronderzoek om archeologische vindplaatsen op te sporen en met name de gaafheid van het bodemprofiel vast te stellen.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

C.M. Soonius

Afb. 10. Alkmaar: bord, Nederlandse faïence, voorstelling naar Chinees overgangsporselein, 1650-1675, diam. 30 cm. Foto: C. Prins, Gemeente Alkmaar.

Afb. 11. Alkmaar: bord, loodglazuur aardewerk, Beauvais, circa 1600, diam. 27,5 cm. Foto: C. Prins, Gemeente Alkmaar.

Alkmaar: Ruitersteeg 2/Oude Gracht 224-226 Op 28 augustus 1999 werd één dag gegraven op genoemde locatie. De op de locatie aanwezige panden werden gerenoveerd en deels vernieuwd ten behoeve van de realisatie van diverse appartementen. Reden voor het noodonderzoek was het afgraven van het deel van het perceel achter de panden. Naast enkele funderingen werden in totaal drie beerputten alsmede twee afvalkuilen aangetroffen. De eerste beerput stamt uit de tweede helft van de 18e eeuw. Naast een honderdtal pijpen werd in deze put een kleine groep keramiek gevonden. Een tweede beerput, gesitueerd achter het hoekpand Laet 221, leverde weinig vondstmateriaal op. De onderste laag van deze put bevatte nog enkele 16e en vroeg 17e-eeuwse scherven. Waarschijnlijk werd de put in de eerste helft van de 17e eeuw opgeschoond. Een derde beerput is vermoedelijke de opvolger van deze tweede put. Het was een ernaast ingegraven tonputje. De datering van dit putje is ongeveer 1625 tot 1675. In de vulling werd een grote hoeveelheid glas en keramiek aangetroffen (afb. 10). Vermeldenswaard is nog een in één van de afvalkuilen gevonden bord dat werd geïmporteerd uit het Franse Beauvais (afb. 11).

Gemeente Alkmaar

R. Roedema

Amsterdam: Haarlemmerplein De aanleg van een bioscoop met daaronder een parkeergarage vormde de aanleiding voor een opgraving op het noordelijke gedeelte van het Haarlemmerplein. Dit plein maakte ooit als een zogenaamd 'wagenplein' onderdeel uit van de Derde Uitleg, een stedelijk uitbreidingsplan waarvan het ontwerp in 1613 gereed kwam. Het centrale deel van het plein was bestemd voor het parkeren van koetsen, karren en paarden, de noordzijde werd gebruikt voor woningbouw. In 1971 moest deze bebouwing wijken in verband met plannen voor een brede doorgaande weg van het stads hart richting Haarlem. Deze plannen zijn nooit ten uitvoer gebracht en sindsdien is de beslotenheid van het plein verdwenen.

De woonerven die voor onderzoek in aanmerking kwamen zijn hoofdzakelijk in de periode 1633-1642 geveild en bebouwd. Circa 60% van het totale bouwblok valt binnen het plangebied en zal in drie campagnes kunnen worden opgegraven.

In december zijn tijdens de eerste campagne drie huizen, een grote stalhouderij en een werkplaats opgegraven. Bij deze huizen werden twee beerputten gevonden die een verrassend rijke vulling bleken te bevatten. Het vondstmateriaal stamt uit de beginfase van de huizen, de jaren veerig van de 17e eeuw, tot in de 18e eeuw. Naast luxe glaswerk en schitterende faïence zijn bijzondere gebruiksvoorwerpen gevonden in de beerputten. Heel uniek is een bronzen lepel uit Engeland waarvan de steel aan de voorzijde is bekroond met het hoofdje van een jongeling. Draait men de lepel om, dan heeft het jonge gezicht plaatsgemaakt voor een doodshoofd. Op deze wijze werd de bezitter van het kleinood er dagelijks aan herinnerd slechts tijdelijk op aarde te zijn. Collega's uit Engeland zijn geraadpleegd en deze lepel blijkt vooralsnog een uniek exemplaar te zijn.

Onderzoek aan de ophoging onder de vroegste huizen heeft geen oudere sporen van menselijke activiteiten opgeleverd. Het 2 m dikke pakket rietveen was overspoeld met een dunne baggerlaag afkomstig van het IJ. Op deze laag was in twee fasen, kort op elkaar, een 2 m dikke ophoging gezet. De onderste laag bestond uit klei en veenbrokken, de bovenste meter was uitsluitend klei. Op enkele plekken in het terrein werden beide ophogingslagen gescheiden door een dunne laag stadsmoed met enkele scherven uit het eerste kwart van de 17e eeuw. Aan de noordzijde van het opgravingsterrein, ter hoogte van de erven die in 1644 zijn geveild, werd op de ophoging een 0,05 tot 0,2 m dikke hoplaag aangetroffen. Met de Brouwersgracht vlakbij betreft het hier vrij zeker afval van bierbrouwerijen.

Na bestudering van de funderingen kan gesteld worden dat het gebied te snel na het ophogen is bebouwd. Na de bouw van de huizen is het terrein door zetting nog bijna 0,3 m ingeklonken, waardoor grote schade aan de funderingen van de 17e-eeuwse panden is ontstaan. In januari 2000 zal gestart worden met de tweede campagne op dit terrein.

Gemeente Amsterdam

J. Veerkamp

Amsterdam: IJdoornpolder In de periode september-november 1999 is een veldverkenning van vijftien dagen uitgevoerd in de IJdoornpolder ten oosten van Durgerdam. In het landschap van Waterland is deze polder bijzonder vanwege de ligging ervan buiten de Uitdammerdijk in het IJmeer. Het is één van de weinige overgebleven voorlanden van de zeedijk die kort na 1421 – het jaar van de Elisabethsvloed – is aangelegd. De bewoning in IJdoort of Polderhoek, zoals de polder oorspronkelijk heette, zou aan het einde van de 16e eeuw tot einde zijn gekomen. Historische gegevens over het ontstaan en de bewoningsgeschiedenis van dit gebied zijn nauwelijks voorhanden en archeologische verkenningen of opgravingen zijn er nooit uitgevoerd. Het is thans een natuurgebied onder beheer van de Vereniging Natuurmonumenten.

De korte campagne was bedoeld om gegevens te verzamelen over de bodemgesteldheid en de mogelijke aanwezigheid van archeologische sporen. In dat kader zijn circa 200 boringen verricht en is een slootshow gedaan. De verkenning concentreerde zich op de zuidelijke helft van de polder waar historische veldnamen en kavelcontouren op voormalige bewoning zouden duiden. De zuidwestrand van de polder bleek verspoeld met een geïsoleerde verspreiding van 18e- en 19e-eeuwse bakstenen en aardewerk. De kronkels in de sloten bleken samen te hangen met een veenrekenstelsel dat deel uitmaakte van het natuurlijke veenlandschap en dateert van voor de 10e- tot 13e-eeuwse veenontginningen. De loop van deze kreken was in bepaalde kavels verder nog herkenbaar aan hoogteverschillen in het terrein. In de zuidelijke punt werden verhogingen aangetroffen die tot een reeks van terpen lijken te behoren. Aardewerk vondsten in de slootkanten dateren deze woonplaatsen vanaf het einde van de 12e

eeuw en de 14e eeuw. Er werd ook dierlijk botmateriaal gevonden, zowel slachtafval als bewerkte voorwerpen, zoals glissen. De rij terpen zou zich in westelijke richting in het IJmeer uitstrekken. Hieruit volgt een eerste aanwijzing dat de huidige vorm van de IJdoornpolder het resultaat is van 15e-eeuwse en latere erosie en dat de oorspronkelijke bewoning ten tijde van de Middeleeuwse veenontginning zich meer naar het westen uitstreckte, wellicht tot het huidige dorp Durgerdam.

Gemeente Amsterdam

J. Gawronski

Amsterdam: Nieuwezijds Kolk Tijdens opgravingen aan de Nieuwezijds Kolk werd in 1994 een toren met een deel van een weermuur met steunberen vrij gelegd. De interpretatie hiervan deed veel stof opwaaien, daar gedacht werd dat hiermee een deel van het kasteel van Aemstel was getraceerd. De mare ging al eeuwen, dat ongeveer hier een dergelijk kasteel bestaan moest hebben. Door gebrek aan bewijs was de berichtgeving echter als mythe afgedaan. Door de beperkte afstand van 15 m, waarover dit muurwerk toen ontgraven kon worden, was het nog weinig duidelijk of dit muurwerk ook een deel van het kasteel of burcht kon uitmaken. Verschillende schrijvers opperden in diverse publicaties, dat het echter om een kademuur, een sluizencomplex, een bruggenhoofd of een stadspoort zou gaan. Daar binnen de gemeente Amsterdam gedacht werd om dit muurwerk voor het publiek toegankelijk te maken werd besloten tot een vervolgonderzoek, dat gedurende de periode 18 januari tot 15 maart 1999 werd uitgevoerd.

Gedurende deze campagne kon aan de hand van voorafgaand radaronderzoek de gehele noordmuur worden blootgelegd. Deze muur bleek te bestaan uit een ringmuur die aan de binnenzijde voorzien is van vijf steunberen. Op de hoeken bevinden zich torens, waarvan de noordoost toren, die uitzicht geeft zowel op het IJ als de monding van de Amstel, het grootst is. In het midden was deze muur bovendien nog uitgerust met een flanktoren. In tegenstelling tot de eerder opgegraven westmuur, waar enige 17e- en 18e-eeuwse palen doorheen geheid waren, was de noordmuur geheel gaaf bewaard gebleven tot een hoogte van ongeveer één m. De totale lengte van de noordmuur is ongeveer 21 m. De muur is opgebouwd uit geel of roze gekleurde kloostermoppen met de maten 31/28x15/14x8/7 cm (afb. 12). Door deze aanvullende informatie kon definitief aangetoond worden, dat het in 1994 opgegraven muurwerk geen deel is van een kademuur, sluizencomplex, bruggenhoofd of stadspoort. Het opgegraven muurwerk past echter in de kastelenarchitectuur uit de tweede helft van de 13e eeuw. Ofschoon kleiner in omvang komt het in grote lijnen overeen met de opzet van de kastelen in Muiden en Medemblik.

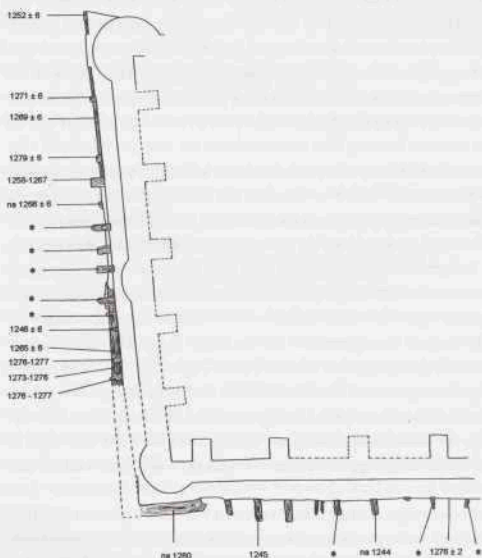
Er kon ook aanvullend dendrochronologisch onderzoek verricht worden. Het muurwerk is namelijk gefundeerd op een groot deel van een schip, gelegen onder de noordwest hoek, en een rij balken. De grote houten balken, die zich zowel onder de west- als de noordmuur bevinden, zijn afkomstig van waarschijnlijk een houten 'tiendschuur'. Het houtgebruik voor het schip kon scherper gedateerd worden. Het bleek, dat de gebruikte bomen waren gekapt in de winter van 1276 en 1277. De balken van de 'tiendschuur' leverden opnieuw een datering van omstreeks 1250 op (afb. 13).

De indruk bestaat, dat de houten 'tiendschuur' met mogelijke versterking na 1277 werd vervangen door een stenen bouwwerk. Of dit een kasteel, een burcht of een versterking is kan eerst aangetoond worden als er ook binnen de ringmuur archeologisch onderzoek verricht is.

Gemeente Amsterdam

J.M. Baart

Afb. 12. Amsterdam: overzicht van de noordmuur van de 13e-eeuwse versterking bij de Nieuwezijds Kolk. Foto: W. Krook, afd. Archeologie-dienst Amsterdam Beheer.

Afb. 13. Amsterdam: dendrochronologische dateringen van de houtfunderingsresten. Tekening A.C. Lagerweij, afd. Archeologie-dienst Amsterdam Beheer.

Amsterdam: Ruigoord Naar aanleiding van een verzoek tot plaatsing op de lijst van beschermde archeologische monumenten is in het weiland ten zuiden van de kerk van Ruigoord een representatieve oost-west boorprofiel gezet. Ruigoord is een voormalig veeneiland in het IJ. Uit de boringen blijkt dat Ruigoord, toen het nog een eiland was, naar alle waarschijnlijkheid niet bebouwd was en dat het tegenwoordige dorp Ruigoord pas laat ontstaan is. Het oostelijke gedeelte van het terrein lag oorspronkelijk buitendijks (ter plaatse van een inham in het eiland). Van de aanwezigheid van archeologische resten van enige importantie is op de onderzochte locatie niets gebleken.

R.O.B.

M.F. van Oorsouw en E. Romeijn

Amsterdam: Tichelstraat Van 11 tot 27 augustus 1999 is een onderzoek uitgevoerd in de Tichelstraat 15-19. Het was de eerste van een reeks van opgravingen rond het terrein van het voormalige Karthuizerklooster in de Jordaan die voor 1999-2000 zijn gepland. Deze locatie was gesitueerd aan de westzijde van het klooster, dat aan het eind van de 14e eeuw buiten de stad was gesticht. Het bestond uit een ommuurd, rechthoekig terrein met een voorhof, een kerk in het midden, een grote boomgaard en gebouwen eromheen. Na de Alteratie in 1578 raakte het klooster in verval en werd het gedeeltelijk verhuurd aan bedrijven, met name tegel- en pottenbakkers. Het voorhof werd vanaf het begin van de 17e eeuw als kerkhof gebruikt. Na de stadsuitbreiding van 1612 kwam het Karthuizerhof in de Jordaan te liggen en begon de bouw van woningen.

De drie opgegraven panden zijn circa 9 m diep, 4 tot 4,5 m breed en opgetrokken uit anderhalfsteens en eensteens bakstenen muren, gefundeerd op heipalen. De kelders van de panden 19 en 15 hadden afgescheiden ruimtes met plavuizen, natuurstenen en bakstenen vloertjes en dienden mede gezien het grote aantal water- en afvalputjes als werkruimtes. Onder de plavuizen van de kelder van pand 17 was bij de sloop in 1997 een ondiepe kuil met faience- en tegelbakkersafval aangetroffen, mogelijk afkomstig van de werkplaats van plateel(schotel)bakker Huych Gerritsz Harinck die van 1606 tot 1616 op het voormalige kloosterterrein werkzaam was. De opgraving heeft geen verdere sporen van een tegel- of faiencebakkerij aangetoond.

De drie panden staan op een ophogingspakket van klei met huisafval, dat samenhangt met het bouwrijp maken van de Jordaan. Een bovenste laag dateert uit 1625-1650 en de onderste uit 1600-1625. Daaronder begint op circa 1,5 m - NAP een ophoging van lichtbruine klei, nagenoeg vondstloos, maar wel met houtstronken (*Pomoideae*) van appel- of perenbomen, een overblijfsel van de kloostertuin. Deze kloostertuinlaag ligt op een ophoging van plaggen die op circa 2 m - NAP begint en 0,15-0,3 m in noordelijke richting daalt. Eronder ligt een 0,25 m dikke natuurlijke spoellaag van klei- en veenlensjes. Het veen eronder begint op 3 m - NAP. Aangenomen wordt dat de plaggenophoging samenhangt met de aanleg van een terp voor de vestiging van het klooster in het moerassige buitenstadse gebied; de daling zou erop kunnen duiden dat de opgraving zich op de rand van het kloosterterrein bevond.

Gemeente Amsterdam

Amsterdam: Watergraafsmeer Nabij de Middenweg is gedurende één dag noodonderzoek uitgevoerd. Hoewel veel van de locatie verwacht werd, viel het resultaat tegen. Bij de aanleg van een vijver in de maand juni waren de aanwezige sporen in de vorm van takkenmatten, uitbraaksporen en boomstronken grotendeels vernield en verdwenen. De aangetroffen 18e- of 19e-eeuwse restanten waren vrij licht van uitvoering. Vermoedelijk steunden ze een tuinhuis/koetshuis of een ander bijgebouwtje. Het is niet ondenkbaar dat deze opstallen deel uitmaakten van het nabijgelegen landgoed 'Frankendaal'.

AWN-afd. Amsterdam e.o.

P. Hoogers

Amsterdam: Wilhelmina Gasthuisterrein Voorafgaande aan de bouw van een parkeergarage op een braakliggend terrein van het voormalige Wilhelmina Gasthuis aan de Tweede Constantijn Huygensstraat, kon in de zomer een archeologisch bodemonderzoek worden uitgevoerd naar het 17e-eeuwse pesthuis. Dit omvangrijke gebouw, circa 60 x 60 m, met haar tuin met hoge bomen heeft lange tijd de vlakke polder gedomineerd. Archiefonderzoek had reeds uitgewezen dat slechts een klein deel van het pesthuis, namelijk de zuidwesthoek van het ge-

bouw en het daaromheen gelegen deel van de ringgracht en tuin, binnen het werkterrein lag. Desondanks werd de laatste mogelijkheid om aanvullende informatie te verzamelen over het pesthuis, aangegrepen en van 12 juli tot 10 augustus 1999 een onderzoek verricht. Dat de locatie buiten de Singelgracht ligt droeg bij aan deze beslissing: er is niet vaak gelegenheid om buiten de binnenstad een interessant gebouw op te graven.

Het werd al snel duidelijk dat het pesthuis zeer grondig was gesloopt. Van metselwerk geen spoor, slechts paalkoppen en hier en daar een kesp (dwarshout onder de muurplaat) restten nog van het eens imposante gebouw. Uit de plaatsing van de palen kon worden afgeleid dat de afzonderlijke vleugels van het carré-vormige gebouw 12 m breed waren en gefundeerd op twee parallelle gewelven. Het gebruik van kessen wijst er overigens op dat het traditionele ontwerp van het gebouw wel ruimte liet voor deze belangrijke bouwtechnische innovatie uit de eerste helft van de 17e eeuw.

Enkele profielsleuven boden inzicht in de gesteldheid van het terrein. De locatie is lange tijd een drassig rietland geweest dat regelmatig onder water stond. De latere graslandpolder, eigendom van het Sint Pietersgasthuis, werd voor de aanleg van het pesthuis bouwrijp gemaakt met een stevige kleilaag. De omtrek van deze lage terp was niet veel groter dan het gebouw zelf. Aan de voet van deze terp werden sporen gevonden uit de bouwperiode: dikke lagen houtsnippers en een grote grenenhouten bak die nog gedeeltelijk gevuld was met mortel. Uit analyse van wortelstokken uit de voormalige tuin is gebleken dat er in ieder geval walnotenbomen rond het pesthuis hebben gestaan; nog steeds een beproefd middel tegen vliegen.

De ringgracht lag op 14 m uit de gevel en had een stevig opgebouwde wallekant met een houten beschoeiing en daarop een kaderand van rode baksteen. De kadeconstructie werd in het gareel gehouden door zware trekankers. Achter deze schoeiing en in de gracht werd veel vondstmateriaal verzameld. Helaas geen vondsten die direct met het pesthuis en zijn patiënten konden worden geassocieerd. Dit is begrijpelijk omdat uit verschillende sporen kon worden opgemaakt dat de gracht rond 1900 bijna tot op de bodem met een graafmachine moet zijn leeggeschept alvorens volledig te worden volgestort met afval en bouwpuin. Opvallend in dit vondstencomplex waren de vele medicijnflesjes, ongetwijfeld afkomstig uit het Wilhelmina Gasthuis.

Gemeente Amsterdam

Andijk/Wervershoof: PWN-leiding zie Prehistorie.

Bergen: 'Janswerf van Bergen' Op 26 november 1999 heeft Archeologisch Adviesbureau RAAP archeologisch toezicht verleend bij graafwerkzaamheden in de aan te leggen nieuwbouwwijk nabij de voormalige Van Brederodeschool (Van Kempen 2000a). In 1995 werden op het terrein van de voormalige Van Brederodeschool de resten gevonden van het Laat-Middeleeuwse huis 'Janswerf van Bergen' (Sier & Van der Beek 1995 en 1996). Het archeologisch toezicht was beperkt tot de zuidoosthoek van de voormalige gracht van het Laat-Middeleeuwse kasteel. Enkele boringen wezen uit dat de archeologisch interessante grachtvulling zich circa 0,15 m beneden het uitgegraven wegcunet bevindt. Direct ten oosten van de zuidoosthoek van de voormalige kasteelgracht werden enkele spitsporen aangetroffen. Deze spitsporen dateren van na de sloop van het kasteel en duiden waarschijnlijk op akkerbouw vanaf de 16e eeuw.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

P.A.M.M. van Kempen

Afb. 14. Diemen: bontzandstenen sarcofaag, 11e-12e eeuw. Foto: AWN-Afdeling Amsterdam e.o.

Beverwijk: Broekpolder zie Prehistorie

Diemen: Mariakerk (afb. 14) Tijdens (hernieuwd) archeologisch onderzoek bij de Mariakerk te Oud-Diemen is voor de noordelijke ingang van de kerk een bontzandstenen sarcofaag aangetroffen. De lege sarcofaag lag omgekeerd onder een vroegere ingang van de kerk. Een bijbehorende deksel is niet aangetroffen. Mogelijk is deze elders gebruikt als dorpel of entree. De oorspronkelijke locatie van de sarcofaag lag, gezien oude begravingen en meerdere vondsten van stenen sarcophagen, vermoedelijk oostelijk van het koor. De kist is van laat 11e- of 12e-eeuwse origine. In totaal, inclusief fragmenten van deksels, zijn er nu in en rondom de Mariakerk vier stenen sarcophagen bekend. Duidelijk een bewijs van het regionale belang van het dorp Diemen in de 11e en 12e eeuw.

Uit het archeologisch onderzoek bleek ook dat de noordmuur van het schip waarschijnlijk in de 14e eeuw is opgetrokken. Dit betreft de derde stenen fase van de kerk. De kerk uit de eerste fase was vermoedelijk van hout. Het eerste stenen gebouw was opgetrokken uit kloostermoppen. Daarna volgde het koor. In de 14e eeuw tenslotte trok men het schip op. Kort daarna gevolgd door de toren.

AWN-afd. Amsterdam e.o.

P. Hoogers

Diemen: Ouddiemerlaan In het najaar van 1999 werd aan de oostkant van Ouddiemerlaan de laatste originele 18e-eeuwse boerderij grotendeels gesloopt en vervangen door nieuwbouw. Bij de AWN was bekend dat ter plaatse een drie tot vier m hoge terp lag. Een noodonderzoek maakte duidelijk dat die terp in de 14e eeuw in ieder geval bewoond was. Aangetroffen

vondstmateriaal betreft vroeg-roodbakkerd aardewerk en steengoed aardewerk uit Siegburg. Gezien de beperkte voor het onderzoek beschikbare tijd was het niet mogelijk om de omvang van de bebouwing vast te stellen

AWN-afd. Amsterdam e.o.

P. Hoogers

Egmond: Hoevertvaart Op een stuk grasland langs de Hoevertvaart in de gemeente Egmond is bij rioleringswerkzaamheden een vrij gave waterput aangetroffen. Het terrein wordt geschikt gemaakt voor uitbreiding van het aanliggende bedrijventerrein. De put had een stenen bovenzijde van gele IJsselsteen, steenmaat 18x8x4 cm. De stenen bovenzijde van de put was door de grondverzetmachine gedeeltelijk vergraven en reikte tot 1,6 m beneden maaiveld. De houten onderzijde was opmerkelijk goed bewaard gebleven. Deze houten onderbouw had een bovendiameter van 0,85 m en was ongeveer 1,7 m hoog. De exacte hoogte was vanwege de grondwaterstand niet te bepalen. De veertien duigen, waaruit de onderbouw was samengesteld, waren opmerkelijk gaaf, maar vrij dun, circa 2 cm, voor zo'n grote ton. In de put werd een deel van de houten pompcylinder teruggevonden benevens fragmenten van Delfts blauw aardewerk, donkerblauw versierd aardewerk, bruin/geel geglazuurd, rood aardewerk en botmateriaal. Tevens is uit de put een vrij gave roodbakkerde grape met loodglazuur geborgen (h.: 15 cm, diam.: 15 cm). De grape is door de gemeente Egmond aangekocht. De pompcylinder is bij het Provinciaal Depot voor Bodemvondsten geconserveerd en bevindt zich in het Historisch Informatie Centrum te Egmond. De vondst is gedaan door de heer I. de Zwart van de Stichting Historisch Egmond.

Provincie Noord-Holland

W. Blazer

Egmond: Natuurherstelproject Soecke-Bakker en regeneratieproject Nieuweland In opdracht van de N.V. PWN Waterleidingbedrijf Noord-Holland en op advies van de provincie Noord-Holland, heeft het Archeologisch Adviesbureau RAAP een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI) uitgevoerd ten behoeve van twee natuurherstelprojecten in het duingebied resp. ten noorden en ten zuiden van Egmond aan Zee (Soonius 1999b). Het betreft verlaten akkertjes waarvan een aantal nog goed als zodanig herkenbaar is. Ten behoeve van beide projecten zal het maaiveld verlaagd worden en er zullen poelen gegraven worden tot een diepte van 4 tot 4,5 m + NAP.

Het huidige maaiveld ligt in beide terreinen tussen ca. 4,6 en 7,0 m + NAP. Alle akkertjes zijn in de 17e en 18e eeuw uitgegraven in de Jonge Duinen. Onder deze Jonge Duinen bevinden zich Oude Duinen, waarop in dit gebied bewoning mogelijk is vanaf de Romeinse Tijd tot de Late Middeleeuwen. De Oude Duinen worden gekenmerkt door een relatief vlakke ligging met een maximale hoogte tussen de 4 en 6 m + NAP.

Door middel van booronderzoek is vast komen te staan dat zich binnen de onderzochte gebieden en de maximale verstoringsdiepte van 2 m geen waardevolle archeologische resten bevinden. In het meest noordelijke gebied van het Natuurherstelproject Soecke-Bakker is plaatselijk een venige zandlaag aangetroffen op een diepte van 1,2 tot 1,85 m beneden maaiveld. Mogelijk betreft het restanten van een oud oppervlak. Deze laag is niet aangetoond in de zones waar de diepste ontgravingen plaatsvinden. Nader archeologisch onderzoek wordt voor geen van de projectgebieden noodzakelijk geacht.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

C.M. Soonius

Afb. 15. Egmond aan den Hoef: mantelspeld.

Egmond aan den Hoef: Heilooër Zeeweg (afb. 15) In een bollenveld aan de Heilooër Zeeweg in de gemeente Egmond aan den Hoef zijn door de heer R. Brasser met behulp van een metaaldetector drie bronzen mantelspelden gevonden. De Vroeg-Middeleeuwse spelden hebben een doorsnede van respectievelijk 1,9, 2,1 en 3,5 cm. Twee fibulae zijn met glaspasta ingelegd.

Provincie Noord Holland

W. Blazer

Haarlem: 't Krom 4-6 In verband met nieuwbouw werd deze locatie, vooraf gegaan door een booronderzoek, onderzocht door middel van een opgraving. De ophogingslagen hier bestaan voornamelijk uit veenslik en mest. Aan de straatkant was als onderste laag een dik pakket schoon grijs zand aanwezig. De indruk is dat het grootste deel van het ophogingspakket in één keer opgeworpen is. De datering ervan ligt in de eerste helft van de 14e eeuw. Sporen van houtbouw werden niet aangetroffen. Twee funderingsresten uit de 15e eeuw vormen de oudste aanwijzingen voor steenbouw. Een structuur of grondplan daarvan valt echter niet te reconstrueren. Uitgebreide steenbouw vond plaats vanaf het eind van de 16e en de 17e eeuw. Hiervan werden verscheidene funderingen, plavuizen vloeren en een haardplaats aangetroffen. Het betreft het grondplan van een, meerdere malen verbouwd, huis. Drie beerputten uit de 15e-17e eeuw leverden weinig tot geen vondsten op. Uit jongere periodes, voornamelijk de 19e en 20e eeuw, zijn enkele sporen gevonden, waaronder een beerput, twee waterputten en enkele funderingen. Tijdens de opgraving werd assistentie verleend door de Archeologische Werkgroep Haarlem.

Gemeente Haarlem, Bureau Archeologie

P.A. Groeneveld

Haarlem: Spaarne 100-102 Een aaneengesloten terrein liggende aan het Spaarne, Gravinnesteeg en de Helmbrekerssteeg werd in verband met nieuwbouw onderzocht. In totaal werd ruim 950 m² aaneengesloten terrein, met assistentie van de Archeologische Werkgroep Haar-

lem, opgegraven. De ligging van het terrein is oostelijk van de strandwal op wat wel als Spaarne-oever wordt aangeduid. Over de gehele west-oost breedte van het terrein werd veen als eerste natuurlijke ondergrond aangetroffen. Verrassend was dat het veen richting Spaarne, in plaats van een verwachte daling, opliep. Op het hoogste punt van het veen, bij het Spaarne, werd de oudste bewoning aangetroffen. Deze bestond uit, op een ophogingspakket van zand gelegen, resten van twee vierkante, uit kloostermoppen opgebouwde, stenen huizen met elk een beerput. Eén van deze beerputten had een, ook uit kloostermoppen bestaande, richting het Spaarne aflopende afvoer/riool. De beerputten en het riool leverden nauwelijks vondsten op. De beide huizen zijn waarschijnlijk in aanleg eind 13e-eeuws. Reguliere ophogingslagen op het westelijke en diepste deel van het terrein beginnen in de 14e eeuw. Op deze pakketten zijn zeker drie 14e/15e-eeuwse stenen huizen te onderscheiden, twee aan de Gravinnesteeg en één aan de Helmbrekerssteeg. Op het gehele terrein werden geen sporen van houtbouw aangetroffen. Uit latere periodes zijn zeer veel muren/funderingen en andere bouwsporen van meerdere gebouwen aangetroffen, die doorlopen tot in de 19e eeuw. Opmerkelijk was de vondst van restanten van de, na overname van een mouterij, in 1640 gestichte Remonstrantse kerk. Van het gebruik als mouterij zijn geen sporen teruggevonden, alleen een grote waterput hoort waarschijnlijk bij deze fase. De rooilijnen van de Gravinnesteeg en het Spaarne zijn door de eeuwen heen vrijwel hetzelfde gebleven. Dit kan zeker voor delen van de Helmbrekerssteeg niet gezegd worden.

In totaal werden meer dan 20 beerputten aangetroffen. Deze beerputten leverden een overvloed aan vondsten op, die van de 15e tot en met de 20e eeuw gedateerd kunnen worden. Opvallend was dat afvalkuilen, afgezien van één enkele die aan het eind van de 14e/begin 15e eeuw gedateerd kan worden, op het terrein geheel ontbraken.

Gemeente Haarlem, Bureau Archeologie

P.A. Groeneveld

Harenkarspel: Warmenhuizen/de 'Paarlberg' De heer Mens uit Alkmaar meldde een vondst van fragmenten kogelpot en reliefbandamfoor en een paar fragmenten Mayen aardewerk (Dorestad typologie WIII) van de bouwlocatie de 'Paarlberg' in Warmenhuizen. Al het materiaal kan in de Karolingische periode gedateerd worden.

Provincie Noord-Holland

W. Blazer

Heemskerk: Project Assumburg/Oud Haerlem De gemeente Heemskerk heeft, op advies van de provincie Noord-Holland, Archeologisch Adviesbureau RAAP opdracht gegeven een Aanvullende Archeologische Inventarisatie uit te voeren ten behoeve van de ontwikkeling van het plangebied Assumburg-Oud Haerlem (Soonius 2000). Het plangebied wordt ontwikkeld ten behoeve van recreatieve doeleinden; het zal waterrijker worden (dit gaat o.a. gepaard met het verbreden van bestaande sloten) en er wordt bos aangeplant.

Doelstelling van het onderzoek is het lokaliseren van nog onbekende archeologische waarden in het onderzoeksgebied. In het plangebied liggen drie cultuurhistorisch waardevolle terreinen, te weten Kasteel Assumburg, de resten van kasteel Oud-Haerlem en de Zuidermaatweg, een dijk die deel heeft uitgemaakt van de St. Aagtendijk. Ook zal er aandacht besteed worden aan de tuinaanleg behorende bij Kasteel Assumburg.

Het archeologisch onderzoek heeft geen nieuwe archeologisch waardevolle vindplaatsen opgeleverd. Er is in molshopen en in boringen aardewerk aangetroffen uit zowel de Late IJzertijd/Romeinse Tijd als de Late Middeleeuwen. Er zijn 175 boringen gezet. De bouwvoor bestaat voornamelijk uit zandige klei of zware zavel. Hieronder bevindt zich een Duinkerke-I

landschap bestaande uit smalle zandige ruggen en tussenliggende laagten. In het noordelijke deel van het onderzoeksgebied ligt nog veen op de afzettingen van Duinkerke I; in het overige deel van het onderzoeksgebied is dit geheel verdwenen door Laat-Middeleeuwse overstromingen. De aanwezige archeologische sporen zijn deels geërodeerd. Op basis van het karterend booronderzoek kan geconcludeerd worden dat er geen sprake is van een goed geconserveerd aaneengesloten nederzettingsterrein, zoals bijvoorbeeld in de Broekpolder is aangetroffen. Sporen in de vorm van bijvoorbeeld percelering kunnen echter wel verspreid over het gehele gebied worden aangetroffen, maar zijn door middel van booronderzoek niet nader te duiden.

De aanleg van de St. Aagtendijk in de late 12e eeuw zorgde ervoor dat het gebied ten zuiden van de Zuidermaatweg niet verder kon eroderen. Aan het einde van de 13e eeuw was het overige deel van het plangebied ook veilig door verlegging van de St. Aagtendijk.

De tuinaanleg ten zuidoosten van Kasteel Assumburg heeft een groot deel van de ondergrond verstoord. Resten van de tuinaanleg bevinden zich nog in de ondergrond, zoals goed op de luchtfoto is te zien.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

C.M. Soonius

Heiloo: Kennemerstraatweg 464 Op het Willibrordterrein is het paviljoen Vincentius gesloopt ten behoeve van een landschapspark. Bekend was dat op deze locatie de buitenplaats IJpensteijn, in de volksmond Kasteel IJpensteijn genoemd vanwege haar drie torens, heeft gestaan. Op de kaart van Zoutman uit 1665 staat de in 1616 aangelegde buitenplaats nauwkeurig opgetekend. Het behoorde toe aan Mr. Willem Bardsius I, stedenhouder van Diederick van Sonoy en later burgemeester van Amsterdam. De grond was vanaf 1555 in zijn bezit. In 1749 werd het kasteel voor afbraak verkocht.

Tijdens een verkennend booronderzoek zijn de westelijke en zuidelijke gracht aangetroffen. In de slooppuit werd tevens de fundering van de westelijke hofmuur over een lengte van 12 m blootgelegd. De bovenkant van de fundering bevond zich 0,85 m onder het huidige maaiveld en liep in het zuidprofiel van de put op tot 0,6 m onder het maaiveld. De breedte van het fundament bedroeg 0,8 m en een baksteenformaat van 19x9x3,5 cm.

In opdracht van de provincie Noord-Holland is door Archeologisch Adviesbureau RAAP aanvullend onderzoek verricht. Dit onderzoek bestond uit een bureauonderzoek, een geofysisch weerstandsonderzoek en een booronderzoek. Tijdens het onderzoek werden, behalve de eerder genoemde hofmuurfundering, geen andere funderingen aangetroffen. Uit het bureauonderzoek bleek bovendien dat het grootste deel van het kasteel in het noordoostelijke deel van het door grachten omgeven terrein, grotendeels ter plaatse van het huidige parkeerterrein, stond. Onderzoek was hier echter niet mogelijk. Op basis van het onderzoek kon de ligging van de grachten en de voormalige hofmuur gereconstrueerd worden. Het omgrachte 'kasteleiland' was circa 100 bij 50 m groot. De grachten waren ongeveer 25 m breed en circa 2 m diep. In zowel de noordelijke als de zuidelijke gracht zijn aanwijzingen gevonden voor singels. Naast puin, vensterglas en aardewerk uit de Nieuwe Tijd werd in de vulling van de grachten onder andere ook grijsbakkend aardewerk en proto-steengoed uit de Late Middeleeuwen aangetroffen. Deze laatste vondsten dateren van voor de bouw van het kasteel. Op basis van de uitkomsten daarvan is voorgesteld de resten te conserveren in de bodem en waar mogelijk te visualiseren in het landschapspark.

Archeologische Werkgroep Heiloo/

Archeologisch Adviesbureau RAAP

A. Haverman/

P.A.M.M. van Kempen

Heiloo: Sportvelden 'Egelschoek'/Laan van Muijs Op het bouwterrein is een funderingsrestant gevonden van een historisch vermelde boerderij, die tevens weergegeven wordt op de kaart van Zoutman uit 1665.

Het fundament was 3,4 m lang en 0,3 m breed. De aanzet van een steunbeer was nog zichtbaar. Tevens zijn twee ingegraven afvalputten aangetroffen. Eén daarvan bevatte relatief compleet serviesgoed, pannen en borden, uit de 17e en 18e eeuw. De andere afvalput bevatte wandtegels, waarvan de oudsten dateren uit 1625. Totaal zijn twaalf complete en een dertigtal bijna complete tegels verzameld. De tegels (16x16x0,8/1 cm) zijn uitgevoerd in zowel rood- als witbakkend aardewerk en voorzien van decoraties van landschappen, ambachten, krijgsvolk, bloemenvazen en zeemeerminnen/mannen. De hoeken zijn versierd met Franse lilies, ossenkoppen en spinnetjes.

Archeologische Werkgroep Heiloo

A. Haverman

Heiloo: 'het Zevenhuizen' In een bouwput ten behoeve van nieuwbouw zijn de restanten aangetroffen van twee waterputten. Deze waren opgebouwd uit tapsgevormde kleibrokken en elk gefundeerd op een open, min of meer ronde, grotendeels vergane houten constructie. De constructie, gelegen op de rand van de strandwal, lag 2,9 m onder het huidige maaiveld en was 10 cm breed en slechts 6 cm dik. De elzenhouten onderdelen van de constructie waren aan elkaar verbonden met zowel eiken- als elzenhouten pennen. Gezien de aanwezigheid van veel houtwormresten in het hout moet het secundair gebruikt materiaal betreffen. De oorspronkelijke functie van de houtconstructies is vooralsnog onduidelijk. Op basis van de ronde vorm zou een functie als karrenwiel verondersteld kunnen worden. Daar elzenhout van nature zeer zacht is moet een dergelijke interpretatie echter uitgesloten worden.

Gezien het feit dat, ondanks de aanwezige bronbemaling, het zand op de locaties van de waterputten nat bleef, is het waarschijnlijk dat zij op de locatie van een natuurlijke wel zijn aangelegd. Vanwege het ontbreken van vondsten kan een datering alleen geschat worden: Middeleeuwen of ouder.

Archeologische Werkgroep Heiloo

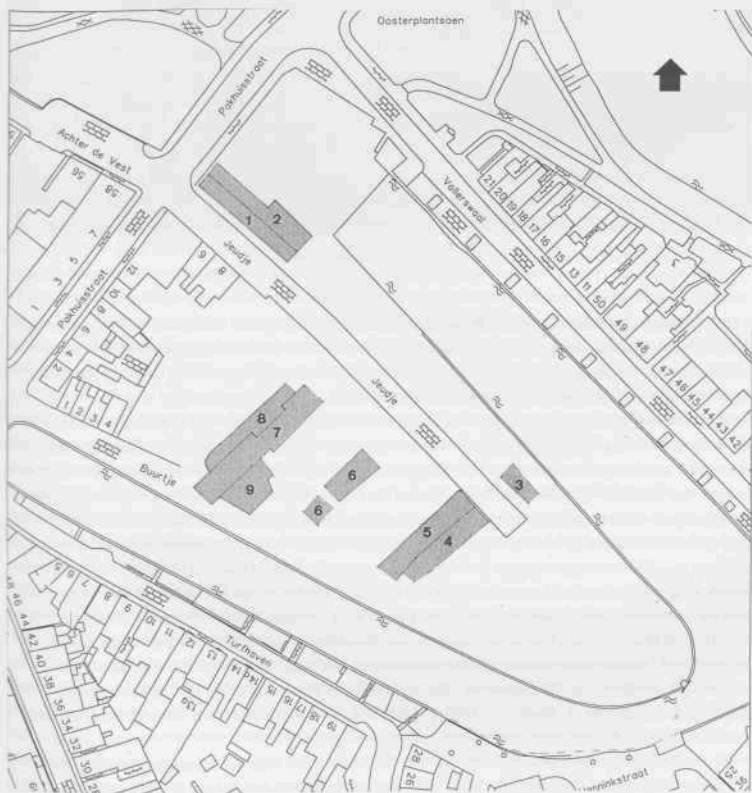
A. Haverman

Hoorn: het 'Jeudje' (afb. 16 & 17) Voorafgaand aan de aanleg van een ondergrondse parkeergarage op 'het Jeudje' is door de archeologische dienst van de gemeente Hoorn een opgraving in twee campagnes, van 26 mei t/m 6 juli en van 9 t/m 27 augustus 1999, uitgevoerd. Gedurende het afgraven van het terrein ten behoeve van de parkeergarage zijn op de niet onderzochte gedeelten bovendien regelmatig waarnemingen verricht door leden van de AWN-werkgroep Hoorn.

Het schiereiland met de naam 'Jeudje', begrensd door Pakhuisstraat, Vollerswaal en Turfhaven, kwam bij de stadsuitbreiding van 1508 binnen de omwalling te liggen. Vanaf het eind van de 16e eeuw werd het geleidelijk bebouwd. De opgraving was enerzijds gericht op het onderzoek van de overblijfselen van de 16e-eeuwse verdedigingswal, die het terrein volgens oude kaarten aan de zijde van de Vollerswaal had begrensd. Anderzijds was men geïnteresseerd in de aard van de vroegere bewoning in dit deel van de stad. Een belangrijke vraag daarbij was of aan de hand van de vondsten bewezen kon worden of de naam 'Jeudje', die al in de eerste helft van de 17e eeuw in gebruik was, te maken heeft met de toenmalige aanwezigheid van een joodse gemeenschap, zoals doorgaans verondersteld wordt, doch waarvoor geen duidelijke bewijzen in de bronnen te vinden zijn. Tenslotte hoopten de onderzoekers uit de opbouw van de bodemprofielen iets meer te weten te komen over de ontstaansgeschiedenis van

het 'Jeudje'. Was het een kunstmatig aangelegd schiereiland of bestond het terrein reeds van nature?

Uit de vroeg-17e-eeuwse stadskroniek van Velius weten we dat de verdedigingswal in 1508 in grote haast werd aangelegd, omdat men zich bedreigd voelde door de troepen van de hertog van Gelre. Men wierp derhalve in korte tijd een eenvoudige aarden wal op zonder enige onderheijng of andere vorm van fundering. De wal werd direct van een aantal stenen torens voorzien en na acht jaar tevens van een muur. Van oude stadsplattegronden was bekend dat op het 'Jeudje' twee torens hadden gelegen: de Geertentoren en de Agnietentoren, genoemd naar twee kloosters die zich in het verlengde ervan bevonden. Toen dit gedeelte van de omwalling na de stadsuitbreiding van 1576 geen nut meer had, werd het na enkele jaren tot op het maaiveld geslecht, zodat hier een brede kade langs de Vollerswaal ontstond.

Afb. 16. Hoorne: plattegrond van het opgravingssterrein en omgeving met daarop in grijs aangegeven de verschillende opgravingsputten. Tekening Gemeente Hoorne.

Afb. 17. Hoorn: fundering Geertentoren. Foto Gemeente Hoorn.

De opgraving toonde aan dat de wal inderdaad geconstrueerd was zoals Velius vermeldde. Deze bestond louter uit een lichaam van opgebrachte klei. Het onderste gedeelte van het waltalud tekende zich nog duidelijk in de gemaakte bodemprofielen af. Van beide genoemde torens konden aanzienlijke resten worden blootgelegd.

Van de Geertentoren (werkput 1 en 2) bleek de fundering nog vrijwel geheel intact te zijn. De ruim 1 m dikke bakstenen muren reikten tot maar liefst 4,5 m onder het huidige maaiveld en waren slechts gefundeerd op een laagje schelpgruis. De hoefijzervormige toren had een lengte van ca. 7,85 m, terwijl de breedte van de rechte voorzijde circa 7 m bedroeg. Vermoedelijk was de Geertentoren van een kelderruimte voorzien. Hierop duidde een ondiepe moet aan de binnenzijde van het muurwerk, evenals een dunne laag met mortel- en puinresten, die zich op dezelfde hoogte vaag in de vulling van de torenfundering aftekende. Dit vermoeden wordt nog versterkt door de aanwezigheid van een kelder in de Mariatoren, de enige toren van de omwalling van 1508, die heden ten dage nog bestaat. Evenals men bij deze toren nog kan zien, stak een groot gedeelte van de Geertentoren buiten de wal in het water van de Volderswaal uit. Getuige de rolkeien, die naast de fundering zijn aangetroffen, heeft deze vermoedelijk, conform de Mariatoren, aan weerszijden afwateringsgootjes gehad, die hiermee geplaveid waren. Uit de vondsten blijkt, dat het dak was voorzien van daktegels. Afmetingen en vorm van beide torens komen goed met elkaar overeen.

Ter weerszijden van de Geertentoren werden de resten van de eerste houten beschoeiing langs de Volderswaal nog aangetroffen. Aan één zijde bevond zich hierop een steiger van dikke, secundair gebruikte planken. Waarschijnlijk bij de afbraak van de toren omstreeks 1600 en in de loop van de 18e eeuw zijn iets meer naar buiten nieuwe beschoeiingen aangelegd.

Nadere bestudering van het tussen de beschoeiingen verzamelde vondstmateriaal zal deze veronderstellingen verder moeten precisieren. Dendrochronologisch onderzoek van de beschoeiingspalen heeft helaas geen bruikbare resultaten opgeleverd. De vierde en laatste beschoeiing stamt uit recente tijd. Hoe de palen- en plankenconstructies, die meer in de richting van de Pakhuisstraat zijn gevonden, precies moeten worden geduid en gedateerd, is nog niet geheel duidelijk. Latere bebouwing heeft hier het beeld aanzienlijk verstoord. Waarschijnlijk hebben ze te maken met de aanleg van de Pakhuisstraat omstreeks 1600 en de daarmee gepaard gaande demping van dit gedeelte van de Vollerswaal.

De resten van de Agnietentoren (werkput 3) bevonden zich op circa 90 m afstand van de Geertentoren. De toren bleek tot op de onderste halve m van zijn fundering te zijn afgebroken. Ook van het wallichaam was hier niets meer te bespeuren. De ronde afsluiting was zelfs geheel verdwenen ten gevolge van een damwand die men eerder deze eeuw rond het schiereiland had aangelegd. De afmetingen van het nog aanwezige torengedeelte waren, zoals te verwachten, dezelfde als die van de Geertentoren.

Voor wat betreft de bewoningsresten kon ongeveer 30% van het terrein onderzocht worden. Ze bleken veelal aanzienlijk verstoord of zelfs geheel verdwenen ten gevolge van latere bebouwing. Van een groot huis (werkput 4 en 5), vermoedelijk gebouwd omstreeks 1600, was van de voorgevel de basis van het muurwerk nog intact. Van de achter- en zijgevels waren alleen de zware funderingspalen nog over. Hierop hadden oorspronkelijk planken in de lengterichting gelegen als dragers van de muren. Om de paar m werden ze extra ondersteund door korte dwarsbalken. Van de planken waren nog slechts summiere resten aanwezig. Het huis was circa 11 m lang en had een breedte van 7,5 m. Vlak achter het huis bevonden zich in symmetrische ligging twee kleine waterputten. Hieruit kan worden afgeleid dat het oorspronkelijk in de lengte in tweeën moet zijn verdeeld door een licht muurtje of houten wand zonder dragende functie. In de 18e eeuw heeft men tussen de twee waterputjes een grote waterkelder aangelegd, vermoedelijk het gevolg van het samenvoegen van de twee woningen. Links achter het huis was nog een grote waterput aanwezig, waarvan de stenen opbouw ontbrak en alleen twee in elkaar geschoven tonnen nog aanwezig waren. Of deze gelijktijdig met de twee andere putten in gebruik is geweest, is nog niet duidelijk. Achter op het erf, dat doorliep tot aan de Turfhaven, werden rijen lichte funderingspalen van een opslagruimte of schuur blootgelegd. Het gebouwje was door een tussenwand in twee gedeelten gesplitst. Ook hieruit blijkt dat het huis oorspronkelijk dubbel bewoond was. In het linker gedeelte bevonden zich aan de achterzijde nog resten van een privaat, dat loosde op de Turfhaven. Aangezien het eigenlijke woonniveau geheel was verdwenen, konden geen vondsten worden verzameld die aan de gebruikers van het huis waren toe te schrijven. Ook in de waterputten werd slechts bouwpuin gevonden.

Van een tweede huis (werkput 7), voorlopig in het begin van de 17e eeuw gedateerd, bleek alleen een gedeelte van de achtergevel en van één van de zijgevels te zijn gespaard door de 19e- en 20e-eeuwse bouwactiviteiten. Ervan uitgaande dat de voorgevel evenals die van het bovengenoemde huis aan de kade langs de Vollerswaal was gelegen, moet het circa 16 m lang geweest zijn. De breedte was niet meer te achterhalen. De muur van de achtergevel was gefundeerd op een houten roosterconstructie, bestaande uit twee in de lengterichting gelegde balken, waartussen zich op enige afstand van elkaar dwarsbalken bevonden. De tussenliggende ruimten waren opgevuld met korte ingeheide paaltjes. Het geheel was afgedekt door in de lengterichting gelegde planken. De fundering van de zijgevel, waarvan nog ongeveer 2,5 m intact was, bestond uit een 0,75 m breed gemetseld rioolpje met een houten vloer. Het bovenste gedeelte was niet meer aanwezig. De ingang ervan had zich, getuige de hier gemetselde

helling, in de nog aanwezige achterhoek van het huis bevonden. Naar alle waarschijnlijkheid heeft het rioolpje geloosd op de Vollerswaal.

De overige resten van (paal)funderingen die in de verschillende opgravingsputten konden worden blootgelegd zijn uitermate fragmentarisch en in de meeste gevallen moeilijk dateerbaar. Of ze alle een woonfunctie gehad hebben, moet worden betwijfeld. De indruk bestaat dat de bebouwing aanvankelijk gericht was op de kade langs de Vollerswaal en dat pas in de 19e eeuw ook een gedeelte langs de Turfhaven bebouwd werd. De opgravingsresultaten zijn op dit punt in tegenspraak met de oude stadsplattegronden, waarop reeds in de 17e eeuw aan deze zijde een aaneengesloten bebouwing is weergegeven.

Interessant was de aanwezigheid van vier grote grenenhouten kuipen en een halfronde stookplaats op één van de achtererven aan de Turfhaven (werkput 7). Begeleidend vondstmateriaal ontbreekt, doch een datering in de tweede helft van de 17e eeuw lijkt op grond van de stratigrafie het meest waarschijnlijk. De kuipen hadden een diameter van 1,50 tot 1,70 m. De wanden werden bijgehouden door brede houten hoepels. In één der kuipen werd nog een roodbruin residu aangetroffen. De anderen vertoonden aan de binnenzijde dezelfde roodbruine kleur. Analyse van het residu zal mogelijk duidelijkheid kunnen verschaffen over de aard van het bedrijfje dat hier was gevestigd. Voorlopig wordt gedacht aan een ververij. Omdat geen muurresten van enige betekenis zijn aangetroffen, lijkt het erop dat het bedrijfje gefunctioneerd heeft in de open lucht of onder een eenvoudige overkapping.

Eveneens aan de zijde van de Turfhaven werden de resten van twee houten looppaden in de richting van het water blootgelegd (werkput 7 en 9). Ze waren onderling door eenzelfde looppad verbonden. Een gedeelte was door de bouw van de ververij weggebroken. De paden bestonden uit drie aaneengesloten rijen dikke eiken planken, die werden ondersteund door ruim 1 m uit elkaar gelegen dwarsbalken. De planken waren secundair gebruikt, zodat dendrochronologisch onderzoek niet zinvol was. Daterend begeleidend vondstmateriaal ontbrak hier eveneens. De stratigrafische ligging doet een datering in de late 16e of vroege 17e eeuw vermoeden. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat deze looppaden zijn aangelegd om bij hoog water enigszins droge voeten te kunnen houden. Vergelijkbare paden zijn naar verluid nog aan het begin van de 20e eeuw in gebruik geweest aan de zijde van de Vollerswaal.

De Vollerswaal was in de Middeleeuwen een groot water, dat in open verbinding stond met de Zuiderzee. Tussen dit water en de toenmalige stad lag volgens de overlevering een uitgestrekt moerassig gebied. Hoewel hierover geen duidelijke gegevens bestaan, lijkt het aannemelijk dat het 'Jeu'dje' in oorsprong van dit gebied deel uitmaakte. De resultaten van de opgraving ondersteunen deze veronderstelling. Overal onder de bebouwing werd een duidelijk in fasen opgebrachte ophoging met 16e-eeuws materiaal aangetroffen, die zich op een natuurlijk gegroeid rietveenpakket bevond. De waarnemingen die tijdens het afgraven van het terrein ten behoeve van de parkeergarage werden verricht, hebben dit beeld nog aanzienlijk kunnen verduidelijken. Hierbij bleek dat dwars over het terrein drie min of meer evenwijdige palenrijen liepen, waartegen zich horizontale planken bevonden. Een van deze palenrijen was reeds tijdens de opgraving blootgelegd op de grens van werkput 7 en 8, en toen als een erscheiding geïnterpreteerd. Waarschijnlijker is echter dat het oude beschoeiingen of grondkeringen betreft, die bij verschillende uitlegfasen van het schiereiland behoren.

Niet ver van de Pakhuisstraat werd tijdens de waarnemingen in het rietveenpakket een sloot gevonden, waarin zich op een aantal plaatsen concentraties 15e-eeuws materiaal bevonden. Gezien zijn richting past deze sloot in het patroon van de pre-stedelijke verkaveling, dat nog herkenbaar is in de richting van de huiserven in het oudste gedeelte van de stad. Kenne-

lijk was het terrein voordat het in de 16e eeuw tot een schiereiland werd vergroot al in gebruik, wellicht als uithof van de nabij gelegen kloosters.

Ten gevolge van aanzienlijke bodemverstoringen, veroorzaakt in de 19e en 20e eeuw, heeft de opgraving op het 'Jeuclje' slechts in beperkte mate informatie over de vroegere bewoning opgeleverd. Nergens was het bij de gevonden huisfunderingen behorende woonniveau nog aanwezig en ook beerputten ontbraken geheel. Met zoveel water rondom was het gemakkelijker om het afval, al of niet via een riool, in Vollerswaal of Turfhaven te lozen. Bewijzen voor de vroegere aanwezigheid van joden op deze plek zijn dan ook niet gevonden. Het onderzoek naar de stadswal van 1508 was meer succesvol en heeft met name gegevens verschaft over vorm, bouwwijze en exacte ligging van de Geerten- en Agnietentoren. Ook over de wijze waarop de walkant van de Vollerswaal steeds verder is opgeschoven in de loop der tijd is meer inzicht verkregen.

Gemeente Hoorn

T.Y. van de Walle-van der Woude.

Hoorn: Kleine Noord 67-69 In het kader van geplande nieuwbouw vond tussen 23 september en 5 oktober 1998 een opgraving plaats op het terrein Kleine Noord 67-69, gelegen tussen Noorder Veemarkt, het Kleine Noord en het Scharloo. De opgraving werd in samenwerking met de AWN en in opdracht van de gemeentelijk archeoloog van Hoorn uitgevoerd. Op basis van historische bronnen bestond de mogelijkheid dat op de locatie resten van de eerste omwalling van Hoorn uit 1426 aangetroffen zouden kunnen worden. Resten van deze omwalling zijn tijdens het onderzoek echter niet aangetroffen.

Wel werden resten aangetroffen van een huisterp. De terp was opgeworpen tegen de dijk die oorspronkelijk aangelegd was als ontginningskade en die in de Middeleeuwen de doorgaande verbinding vormde tussen Hoorn en het achterland. Voor de ophogingslagen van de terp is aan de voorzijde van het terrein voornamelijk gebruik gemaakt van huisafval, waarin zich aardewerk, schoenen en ander organisch afval bevonden. De ophogingslagen aan de westzijde van het terrein bestonden voornamelijk uit weinig humeus materiaal afgewisseld met mest. Op basis van de vondsten moet de terp in de eerste helft van de 15e eeuw opgeworpen zijn.

Tot deze eerste fase behoren de resten van een aantal poeren, die deel uitmaakten van een oost-west georiënteerd één-schepig houten huis met een lengte van minimaal 16 m. Voor de liggers die moesten voorkomen dat constructie in het veen zou wegzakken is gebruik gemaakt van scheepshout.

In de tweede fase (15e eeuw) verscheen de eerste steenbouw. Deze bevond zich langs het Kleine Noord en bestond uit voor-, zij- en achtergevel van een bakstenen pand. Naast de achtergevel bevond zich een waterput. Ten behoeve van de aanleg van een kalkoven (afb. 18) werd in een later stadium deze waterput afgedekt met houten stammetjes en aan het oog onttrokken door een mestpakket. Van de kalkoven waren alleen de ronde vloer (diam. 2,2 m) van de oven en de vloer van de stookgang bewaard gebleven. Tijdens het vrijleggen ervan werd op de vloer van de oven een pakket schelpen aangetroffen. Een tweede waterput op het achterterrein was opgebouwd uit twee in elkaar gezette houten tonnen. De onderste ton kon tot een diepte van 3.38 - NAP worden vrij gelegd, dit betrof echter niet de onderzijde. In één van de duigen van de onderste ton zat een gat dat met een plug en mos afgedicht was. In de duigen van de bovenste ton stond een merkteken.

In de 16e eeuw, tijdens fase 3, werd het terrein in tweeën gedeeld en ontstond er ook aan de kant van het Scharloo bebouwing. Hiërtoe werd de noordelijke zijgevel van het pand aan het Kleine Noord verlengd in westelijke richting. Deze muur was gefundeerd op houten stam-

Afb. 18. Hoorn: vloer van de kalkoven. Foto Gemeente Hoorn.

men om verzakking in de venige ondergrond te voorkomen. Desondanks is er van oost naar west toch sprake van een verval van 0,3 m. De uitbraaksleuven die werden aangetroffen geven de locatie van de muren aan die behoorden tot de interne verdeling. Ten behoeve van de fundering van deze muren werden 0,4 m diepe funderingssleuven gegraven, waarbij onderin planken gelegd waren en de zijanten gestut werden met eveneens planken. De funderingssleuf was aan de bovenkant 0,8 m breed en werd naar onder toe smaller (0,4 m). Opmerkelijk is het dat de bijbehorende voorgevel niet is aangetroffen. Deze bevindt zich mogelijk nog onder het plaveisel van het Scharloo. Ook de achtergevel van dit pand is in de loop der tijd meer in oostelijke richting verplaatst. De vondsten die afkomstig zijn uit de uitbraaksleuf kunnen alle in de 17e eeuw gedateerd worden. Deze zijn echter pas bij de afbraak hierin terecht gekomen. De vondsten die onder de funderingssleuf zijn aangetroffen kunnen eind 14e, eerste helft 15e eeuw gedateerd worden. De bouw van dit pand wordt daarom aan het eind van de 15e of het begin van de 16e eeuw gedateerd.

Niet alleen aan de zijde van het Scharloo maar ook op de rest van het terrein vonden veranderingen plaats in de 17e eeuw (fase 4). Het pand aan het Kleine Noord werd in de tweede helft van de 17e eeuw inpandig grondig verbouwd. Bovendien werden op het middenterrein,

tussen de twee panden in, drie waterkelders aangelegd.

Tot de beperkte hoeveelheid vondstmateriaal die tijdens het onderzoek werd aangetroffen behoren een aantal vermeldenswaardige vondsten. Zo leverden de ophogingslagen van de terp een aantal schoenen en een roodbakkende grape op. De grape is op de schouder voorzien van fijne draairibbels en aan binnen- en buitenzijde spaarzaam geglazuurd. Op basis van de vorm kan deze aan het einde van de 14e en de eerste helft van de 15e eeuw gedateerd worden. Daarnaast zijn een aantal pelgrimsinsignes gevonden; één in de vorm van een rozet, één van een ruiter te paard en één van een man en een vrouw met een tak tussen zich in. Het meest complete stuk aardewerk betrof een grijsbakkende voorraadpot, die vlakbij de achtermuur van de eerste steenbouwfase gevonden werd. Deze pot was secundair als aspot gebruikt. In de pot bevond zich een benen kam. Fietsframes, die in één van de waterkelders aangetroffen zijn, betreffen de restanten van de fietsenwinkelier, die de voorlaatste gebruiker van het terrein was.

Gemeente Hoorn

C.Y. Burnier

Limmen: Provinciale weg/Groot Limmerpolder zie Romeinse Tijd.

Opmeer: Bibliotheek De heer W. Poortvliet van de gemeente Opmeer meldde de Provincie dat achter de gemeentelijke bibliotheek een aanbouwtje was gesloopt ten gunste van te plegen nieuwbouw. De bibliotheek is gevestigd in een voormalige boerderij in het centrum van Opmeer en is volgens een aan de voorgevel ingemetselde gevelsteen gebouwd in 1889. Bij de sloop kwam een kleine waterkelder te voorschijn met een oppervlak van ongeveer 1x2 m en een tongewelf. Door de sloop van de aanbouw was de omliggende grond sterk verstoord. De kelder was gemetseld met gele handvormsteen van 17,5x8,5x4 cm. Na de melding is de kelder door de aannemer verwijderd.

Provincie Noord-Holland

W. Blazer

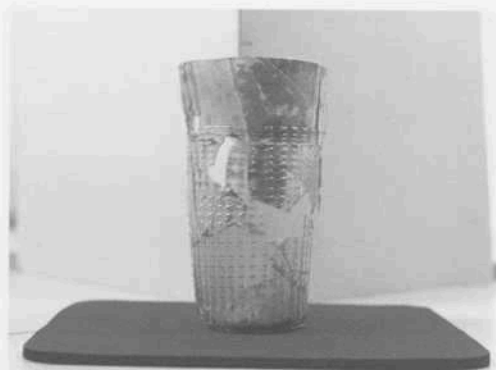
Purmerend: Peperstraat 14 (afb. 19 & 20) De Archeologische Werkgroep Purmerend (AWP) heeft in maart 1999 een kleinschalig onderzoek verricht naar bewoningssporen op het perceel Peperstraat 14 te Purmerend. Aanleiding voor het onderzoek vormde de geplande bebouwing van de achtertuin. Tijdens het onderzoek zijn een waterkelder, de fundering van enkele gebouwen uit de 17e eeuw en een afvalkuil aangetroffen. Laatstgenoemde kuil bevatte, onder andere, een grote hoeveelheid glasfragmenten, waaruit drie wafelbekers gereconstrueerd konden worden. De bekera worden tentoongesteld in het Purmerender museum. Op een plek waar de grond dieper ontgraven werd zijn enkele fragmenten roodbakkend- en Siegburg aardewerk uit de 15e eeuw gevonden.

Tenslotte kan de oppervlaktevondst van een zilveren theelepeltje in florale Jugendstil vermeld worden. De op het lepelkje aanwezige zilvermerken maken het mogelijk de naam van de zilversmid te achterhalen.

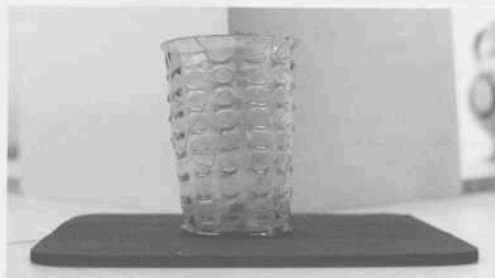
Archeologische Werkgroep Purmerend

N. van den Brom

Santpoort: Hoofdstraat 203 Op het terrein van de gesloopte garage Maarschalk aan de Hoofdstraat 203 te Santpoort-Noord stond, afgaande op een kaart van 1583 uit het archief van het St. Elisabeth's Gasthuis en een kaart van Pieter Bruijnsz uit 1589, aan het einde van de 16e eeuw de hofstede 'Eijndenhoef'. Op basis van het kaartmateriaal kan de locatie van de hofstede geplaatst worden op de noordoostelijke hoek van de kruising van de Hoofdstraat

Afb. 20. Purmerend; wafelbeker, 17e-eeuws. Foto: Archeologische Werkgroep Purmerend.

Afb. 19. Purmerend; wafelbeker, 17e-eeuws. Foto: Archeologische Werkgroep Purmerend.

(toen Heerenweg) en de Huis ten Biltlaan (toen Santpoortenlaan of Brederodeslaen). Op de zuidoostelijke hoek stond de St. Patrickkapel, in de genoemde jaren reeds een ruïne.

Tijdens de sloop van de garage werd de oostmuur van de kelder van 'Eijndenhoeft' aangetroffen. Deze muur was opgebouwd met hele en halve kloostermoppen. Het is nog niet duidelijk of deze kloostermoppen wellicht afkomstig zijn uit de ruïne van de kapel.

De westmuur en het onderste gedeelte van een becrput zijn tijdens de sloopwerkzaamheden niet verwijderd. Gehoopt wordt dat voor de aanvang van de nieuwbouw nog onderzoek kan worden gedaan naar bovengenoemde en mogelijk nog andere achtergebleven gedeelten van de hofstede.

Voor het verrichten van waarnemingen en globale inmetingen was nagenoeg geen tijd beschikbaar. Er zijn slechts enkele vondsten gedaan: twee fragmenten van witte wandtegels, ge-glazuurd met blauwe afbeelding (1620-1660) en één steelfragment van een aardewerken bakpan (18e eeuw).

Enkele weken later zijn bij het aflopen van het terrein nog de volgende vondsten gedaan: fragmenten van jacobakannen, van een steengoed kruik, van een steengoed pot, van een tegel, witbakkend aardewerk met geel en groen glazuur, een benen rondje met een gat en twee kloostermoppen.

Archeologische Werkgroep Velsen

Santpoort: Landgoed Duin en Kruidberg In de bouwput ten behoeve van de uitbreiding van het hoofdgebouw Duin en Kruidberg werden twee ronde waterputten aangetroffen.

Eén put was vervaardigd van houten planken, omringd door metalen banden. In de putvulling zijn, behalve stukken daklei en fragmenten wit en groen gekleurd glas, aardewerkfragmenten aangetroffen, die gedateerd kunnen worden in een periode van de Late Middeleeuwen tot de 19e eeuw. De tweede put was opgetrokken van gestapelde halve stenen (formaat 22x11x5,5 cm). Het geheel was aan de buitenkant bekleed met houten planken. Aangezien de op de bodem van de houten put gevonden steen qua kleur en formaat gelijk is aan die van de tweede put, zou, gezien ook de constructiemethode, de eerste put de oudste van de twee kunnen zijn. In de vulling van de stenen put zijn geen vondsten aangetroffen. Beide putten hebben zich bevonden in het zogenaamde palmenhuis, dat achter het herenhuis uit 1842 stond.

Archeologische Werkgroep Velsen

Schagen: Markt Op 15 september 1999 heeft Archeologisch Adviesbureau RAAP toezicht verleend bij de herinrichtingswerkzaamheden van de Markt (Van Kempen 1999). Bij een waarneming in een boomgat ten noordoosten van de kerk werd vlak onder het maaiveld een donkerbruin-zwarte ophogingslaag met daarin vrij veel puin, bot en aardewerk, daterende vanaf de 16e eeuw aangetroffen. Direct ten westen van de kerk werden in een boomgat in stugge blauw-grijze klei op een diepte van 0,5 m beneden maaiveld twee west-oost georiënteerde skeletten aangetroffen (hoofd in het westen). Van één skelet ontbrak het hoofd, het andere skelet was slechts voor de helft in het boomgat zichtbaar. Onder het laatstgenoemde skelet waren nog resten van een houten plank zichtbaar, mogelijk van de voormalige grafkist. Bij beide skeletten lagen de armen gekruist op de buik. Op een afstand van 3,90 m ten westen van de bestaande kerkhofmuur werd een bakstenen fundering (baksteenformaat 28x12x5 cm) aange-

Afb. 21. Schagen: het skelet van Petrus curator van Berendrecht. Foto: Archeologisch Adviesbureau RAAP.

troffen. Deze fundering betreft waarschijnlijk die van een oudere kerkhofmuur.

Op een diepte van 0,65 m beneden maaiveld werd een derde skelet, eveneens west-oost georiënteerd, maar liggend op de buik (afb. 21) aangetroffen. De ligging op de buik doet vermoeden dat er iets bijzonders met de begraafing aan de hand is. Onder het skelet zijn een ronde koperen gesp en een koperen zegelstempel uit de 14e eeuw gevonden. Op het stempel is in het midden een roefvogel zittend op een bladertak zichtbaar. De tekst op de stempel luidt: (S') PET' CVrat D. BERENDRECHT x. Het betreft het zegel van Petrus, die curator van Berendrecht was. Waarschijnlijk is de stempel van de begravene geweest en geeft hij de identiteit van de persoon prijs.

Ten noorden van de kerk werd bij de aanleg van een rioolsleufje, vrijwel direct onder het maaiveld een zwarte ophogingslaag aangetroffen met veel dierlijke botjes en visgraten, mogelijk daterend uit de Late Middeleeuwen. Direct ten noorden van de kerkhofmuur (aan de noordzijde van de kerk) werden bij de aanleg van leidingsleuven diverse graven doorsneden. Het verrichten van archeologische waarnemingen was hierdoor slechts beperkt mogelijk. De graven bevonden zich vlak onder het maaiveld en er waren nog delen van houten grafkisten aanwezig.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

P.A.M.M. van Kempen

Texel: Den Burg zie Prehistorie.

Texel: 'Oosterend' zie Prehistorie.

Uitgeest: Plangebied De Kleis-Oost In de winter van 1997-1998 heeft Archeologisch Adviesbureau RAAP in opdracht van de gemeente Uitgeest een archeologisch onderzoek uitgevoerd ten behoeve van het plangebied 'De Kleis-Oost' (Soonius 1998). Tijdens dit onderzoek werd toestemming geweigerd voor twee percelen. Op basis van de resultaten van het onderzoek is toen aanbevolen op de genoemde percelen een archeologisch onderzoek uit te voeren (Soonius 1999f). Doel van het archeologisch onderzoek is het opsporen en waarderen van eventueel aanwezige archeologische vindplaatsen.

Het archeologisch onderzoek bestond uit een oppervlaktekartering en een booronderzoek en heeft geen nieuwe archeologische vindplaatsen opgeleverd. Er zijn geen cultuur- en/of bewoningsniveaus aangetroffen in de boringen. In zeven boringen is onder de bouwvoor fosfaat aangetroffen. Dit kan duiden op grondgebruik in het verleden, naar verwachting met name in de Vroege en Late Middeleeuwen. Deze sporen behoren waarschijnlijk tot de periferie van de nederzetting die in 1998 in het zuidwesten van het plangebied is aangetroffen. Aanbevolen wordt voor dit deel van het onderzoeksgebied een archeologische begeleiding van de grondwerkzaamheden, teneinde archeologische en geologische waarnemingen te verrichten.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

C.M. Soonius

Velsen: Driehuis/Huis Schoonenberg Gedurende vier maanden is op de zaterdagen door middel van sonderen en boren gezocht naar de plaats, waar het oorspronkelijke huis 'Schoonenberg' heeft gestaan. Het eerste huis is gebouwd tussen 1636 en 1650 en na diverse verbouwingen gesloopt in 1874.

In de onderzoekslocatie, gelegen ten oosten van de nog bestaande landschapsvijver en in het verlengde van de formele laan ten zuiden van het huidige herenhuis, werd tot een gemiddelde diepte van 1 m een puin- en mortelspoor aangetroffen, dat een rechthoekig vlak vormt van gemiddeld 25x17,5 m.

Rekening houdend met een zekere verspreiding van het puin en de mortel, valt het globale grondvlak van een aantal uit de 17e en 18e eeuw daterende herenhuizen in deze gemeente binnen de bovengenoemde afmetingen. Mede gezien de uit die tijd stammende kaarten bestaat een redelijke zekerheid, dat daarmee de plaats van het eerste herenhuis 'Schoonenhuis' is gelokaliseerd.

Archeologische Werkgroep Velsen

Velsen: Driehuis/P. C. Hoofdlaan 17 Bij de verbouwing van de genoemde woning werd een uitbraakspoor gevonden. Op verzoek van de eigenaar-bewoner werd een kort onderzoek gedaan. De sleuf was geheel gevuld met delen van stenen en schelpmortel. Een aangetroffen hele steen had een formaat van 19,5x9x4 cm. Op een deel van de stenen zat geen mortel en deze zuilen tot de vlijlaag van de fundering hebben behoord. Onder de keuken maakte de sleuf een hoek van 90 graden. Omdat in 1993 in de nabije omgeving enkele delen van de fundering van het huis 'Middeloo' waren gevonden, werd de plattegrond van deze hofstede vergeleken met de huidige topografische kaart ter plaatse. Daarbij bleek, dat de nu gevonden uitbraakleuf een restant is van een bijgebouw van huis 'Middeloo'.

Archeologische Werkgroep Velsen

Venhuizen: Wijdenes/Markermeer In de jaren 1996 tot en met 1999 is door de Landelijke Werkgroep Archeologie Onder Water (LWAOw) onderzoek verricht naar de mogelijke ligging van het, in de geschiedschrijving veelvuldig genoemde, kasteel van Floris V te Wijdenes. Dit kasteel zou door hem gebouwd zijn nadat hij in 1282 West-Friesland veroverde. In mei 1996 is door Archeologisch Adviesbureau RAAP onderzoek gedaan naar de ligging van dit kasteel in Wijdenes. Steeds werd aangenomen dat het kasteel gelegen zou hebben op de plaats 'Het Hof' in Wijdenes. Tijdens het onderzoek van adviesbureau RAAP zijn geen bouwresten op de plaats van onderzoek aangetroffen. Dit negatieve resultaat, gecombineerd met de uitkomsten van andere onderzoeken, versterkte de overtuiging dat de locatie van het kasteel gezocht zou moeten worden op de bodem van het huidige Markermeer.

In eerste instantie is in 1996 begonnen met het duiken aan de voet van de West-Friese Omringdijk ter hoogte van de Zuideruitweg te Wijdenes. Dit leverde, afgezien van enkele 18e eeuwse vondsten en een 14e eeuwse aardewerkscherf, geen resultaat op. In 1997 werd vanaf het Markermeer zelf gedoken. Dit onderzoek leverde een bakstenenformatie op die op ongeveer 250 m uit de kust lag. De formatie was opgebouwd uit kloostermoppen en was ongeveer 21 m lang en 2,5 m breed. Op basis van de uitvoering van de kloostermoppen kan de formatie in de late 13e eeuw gedateerd worden. Een datering die overeenkomt met de periode waarin de kastelen van Floris V werden gebouwd. In 1998 werd met behulp van een sonarpeiling een tweede formatie kloostermoppen aangetroffen. De formatie, die parallel met de eerste formatie lag, was ongeveer 22 m lang en 2,5 m breed. De afstand tussen beide formaties bedroeg circa 10 m.

Uit gegevens van het Hoogheemraadschap Uitwaterende Sluizen blijkt dat de beide baksteenformaties midden op een brede zandplaat van ongeveer 200 m breed gelegen zijn. De grond naast de zandrug bestaat uit klei en veen.

Met betrekking tot de vraag of de aangetroffen resten wel of niet de locatie van het kasteel van Floris V aangeven, kan opgemerkt worden dat op de Zuideruitweg, op ongeveer 250 m van de dijk, de boerderij 'het Hof' gelegen is. De naam 'hofland' wordt al in 1331 bij Wijdenes genoemd. De benaming 'hofland' werd vaak gegeven aan land bij een kasteel. Daarnaast blijkt uit

historische bronnen dat tot circa 1500 de zandplaat met daarop de baksteenformaties aan weerszijden door land omgeven was. Tenslotte vermelden de historische bronnen over de slag om West-Friesland dat Floris V zijn ruitserij op een hoge zandrug in het hart van West-Friesland bij Wijdenes aan land zette. Hoewel op basis van alleen de aangetroffen baksteenformaties de vraag of deze de locatie van het kasteel van Floris V aangegeven, niet beantwoord kan worden, lijken bovenstaande historische gegevens deze wel positief te bevestigen.

Landelijke Werkgroep Archeologie onder Water

Weesp: Aetsveldse Weg en omstreken zie Prehistorie.

Wieringen: Westerkleef In november 1999 werd te Westerkleef, gem. Wieringen met de metaaldetector opnieuw een zilvervondst gedaan op hetzelfde perceel grasland waar in 1997 de eerste zilverschat werd gevonden. De nieuwe vondst bestaat uit 16 fragmenten ongemunt zilver, afkomstig van voornamelijk zilverbaren en sieraden, een complete zilverbaar, 20 Karolingische munten, waarvan enkele incompleet, en 61 Arabische dirhams, waarvan de meeste incompleet. Tevens verzamelde de vinder, de heer C. Lont te Hippolytushoef, een hoeveelheid aardewerscherven van de pot waarin het zilver opgeborgen moet zijn geweest. De vondst, bij elkaar 319 gram zilver, werd verworven door het museum 'Het land van de aarde' te Den Oever.

De vondst betreft:

1. Aardewerk. Het betreffen fragmenten van een klein Badorf-potje van het Dorestadtype W-IV met lensvormige bodem. De rand is versierd met het klassieke twee-rijige rechthoekrolstempel. De datering van dit aardewerktype uit Badorf en het Vorgebirge, gelegen ten zuiden van Keulen, valt in de tweede helft van de 8e en de 9e eeuw.
2. Ongemunt zilver. Dit zilver bestaat op een complete baar na geheel uit hakzilver. Behalve de complete baar zijn enkele fragmenten ook afkomstig van gegoten baren. Twee fragmenten zijn afkomstig van een haaksluiting van een halsring vergelijkbaar met het exemplaar dat in de zilvervondst Westerkleef I aanwezig was. De overige fragmenten zijn afkomstig van staaf- of handvormig zilver, waaronder mogelijk een enkel sieraadfragment.
3. Karolingische munten. Negentien denarii en een obool laten een grote verscheidenheid van muntheren en muntplaatsen zien. Alleen de denarius van keizer Lotharius van het Dorestad-type met de naam Dorestatus over drie regels op de keerzijde, dat na het midden van de 9e eeuw talrijk geslagen wordt, is vertegenwoordigd met zeven exemplaren. De overige munten van Lodewijk de Vrome, Lotharius I, Karel de Kale, Lodewijk II, Pippijn van Aquitanie zijn afkomstig uit alle windstreken van West-Francië en het Middenfrankische rijk. De datering (determinatie in samenwerking met A. Pol van het Koninklijk Penningkabinet) ligt tussen 819 en 877.
4. Arabische dirhams. De Arabische munten bestaan uit 25 complete munten en 36 hakzilver fragmenten. Zij zijn vaak zeer versleten en tellen ook een aantal geheel of eenzijdig blanke exemplaren. Passende fragmenten komen niet voor. Voorzover gedetermineerd door N.L.M. Arkstein (het Koninklijk Penningkabinet) zijn zij allen afkomstig uit het Nabije Oosten. De voorlopige datering valt tussen 711 en 872.

De nieuwe zilvervondst heeft evenals de eerste een uitgesproken Scandinavisch karakter op grond van de hoeveelheid ongemunt zilver en de hoeveelheid opzettelijk gefragmenteerd zilver (hakzilver). Ook de daarmee samenhangende gebruikssporen wijzen op de rol van dit zilver in het economische verkeer in Scandinavië. Daar wijzen ook de Arabische dirhams uit het Nabije oosten op, die door de Scandinaviërs via de Russische rivieren in het noorden in omloop gebracht werden en ten zuiden van de Scandinavische wereld nauwelijks voorkomen.

De datering van de vondst berust vooral op de muntdateringen. Voor de Karolingische munten geldt een sluitdatum van 877, voor de Arabische dirhams, voorzover gedateerd, 872. De zilvervondst zal, in aanmerking genomen de slijtage en, wat de Arabische munten betreft, ook de lange weg die zij gegaan zijn, op zijn vroegst omstreeks het begin van de jaren tachtig van de 9e eeuw in de grond geraakt zijn. De datering van de overige bestanddelen van de vondst is daarmee niet in strijd.

Gezien het Scandinavische karakter van de zilvervondst en het feit dat zij in hetzelfde perceel werd gevonden als de eerste zilvervondst van Westerklijf, rijst onmiddellijk de vraag of het hier een zelfstandige vondst betreft. Dat laatste staat vast. Een eerste aanwijzing daarvoor is het bijbehorende aardewerk. Hoewel net als bij de eerste vondst Badorf-aardewerk, is het afkomstig van een veel kleiner potje (Dorestad W-IV), zodat de totale vondst dan in elk geval in twee verschillende potten opgeborgen zou zijn geweest. De samenstelling echter van de tweede vondst heeft, hoewel evenzeer Scandinavisch, een geheel ander karakter dan de eerste. Het overgrote deel bestaat nu uit munten, vooral Arabische, en voorzover het Karolingische munten betreft, valt de grote diversiteit in herkomst en datering op. Het is bovendien opmerkelijk dat de nieuwe zilvervondst grotendeels uit hakzilver bestaat. In het niet-numismatische zilver ontbreken complete sieraden en er is slechts één complete zilverbaar aanwezig.

Door deze samenstelling met gefragmenteerd, deels Arabisch zilver is de vondst representatief voor de laat-9e-eeuwse en 10e-eeuwse zilverdepots in Scandinavië en staat de vondst in sterk contrast met de eerste zilvervondst van Westerklijf met grotendeels ongefragmenteerde zilveren sieraden en baren, die de oudste muntgedateerde Scandinavische zilvervondst uit de Vikingperiode is. Dit contrast is des te opmerkelijker omdat de datering van beide vondsten niet veel meer dan 30 jaar zal verschillen. Opvallend genoeg markeren de dateringen, ca 850 voor Westerklijf 1 en ca. 880 voor de nieuwe vondst Westerklijf 2, het begin en het einde van de periode waarin Denen onder leiding van Rorik en Godfried het voor het zeggen hebben in onze kuststrekken. De tweede zilvervondst van Westerklijf neemt de twijfel weg dat de eerste vondst een toevalsvondst was. Zij maakt daardoor des te aannemelijker dat beide vondsten aanwijzing zijn voor een langer verblijf van Denen op Wieringen en plaatst de veronderstelde Deense vestiging in een nieuw perspectief. Daarmee voegen we een belangrijk archeologisch argument toe aan de discussie hierover. Nieuwe verspreide muntvondsten van Arabische dirhams op Wieringen kunnen pleiten voor uitwisseling van deze munten in de onderlinge contacten en bevestigen het archeologische belang van de Wieringer vondsten.

Amsterdams Archeologisch Centrum

J.C. Besteman

(Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie Albert Egges van Giffen van de Universiteit van Amsterdam)

Wormerland: Ijsbaanterrein Wormer De gemeente Wormerland heeft op advies van de provincie Noord-Holland Archeologisch Adviesbureau RAAP verzocht een Aanvullende Archeologische Inventarisatie uit te voeren op een terrein ten oosten van Wormer, waar de nieuwe ijsbaan Nova Zembla is gepland (Soonius 1999g). Het onderzoek heeft geen archeologische vindplaatsen binnen het onderzoeksgebied opgeleverd. Er wordt derhalve geen aanvullend archeologisch onderzoek aanbevolen.

Juist ten zuiden van het onderzoeksgebied bevinden zich de resten van een molenplaats (met bijgebouwen) die tot het einde van de 19e eeuw als verfmolen heeft gefunctioneerd en voor 1718 in gebruik was als oliemolen. Behoud van dit terrein wordt aanbevolen.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

C.M. Soonius

Zaanstad: Landinrichtingsplan Westzaan De Dienst Landelijk Gebied (DLG) Noord-Holland en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) hebben Archeologisch Adviesbureau RAAP verzocht een Aanvullende Archeologische Inventarisatie uit te voeren ten behoeve van de herinrichting Westzaan (Soonius 1999h). Het betreft een waarderend archeologisch onderzoek van 21 archeologische terreinen. Deze terreinen zijn bij oppervlaktekarteringen, uitgevoerd in de jaren tachtig en negentig door leden van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN), afdeling Zaanstreek aan het licht gekomen en bevinden zich deels ten westen van de J.J. Allanstraat en deels aan weerszijden van de Middel. De terreinen staan op de Archeologische Monumentenkaart (AMK) Noord-Holland vermeld als terreinen van archeologische waarde. De terreinen dateren alle uit de Late Middeleeuwen (1050-1500 na Chr.) en/of Nieuwe tijd (1500-heden). Op grond van vondsten en bodemgesteldheid wordt verwacht dat zich op deze terreinen archeologische resten in de ondergrond zullen bevinden.

Doel van de Aanvullende Archeologische Inventarisatie was het vaststellen van de archeologische waarde van de 21 terreinen. Uit het waarderend booronderzoek bleek dat voor (delen van) negen terreinen nadere uitspraken gedaan konden worden over de aard en kwaliteit van de archeologische resten. In de overige (delen van de) terreinen kon door middel van booronderzoek geen uitsluitsel gegeven worden over aard en kwaliteit van eventueel aanwezige archeologische sporen. Gezien het vondstmateriaal dat tijdens de oppervlaktekarteringen in de jaren tachtig en negentig is aangetroffen kan niet worden uitgesloten dat zich ook binnen deze (delen van) terreinen sporen van bewoning in de ondergrond zullen bevinden, maar deze zijn door middel van onderhavig onderzoek niet vastgesteld.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

C.M. Soonius

Zaanstad: Plangebied Westzanerpolder De gemeente Zaanstad heeft op advies van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) Archeologisch Adviesbureau RAAP verzocht een Aanvullende Archeologische Inventarisatie uit te voeren ten behoeve van het inrichtingsplan Westzanerpolder (Soonius 1999i). In dit gebied is een bedrijventerrein gepland. Het plangebied is circa 160 ha groot en de archeologische verwachting voor het gehele plangebied is niet hoog. Dit wil echter niet zeggen dat er geen archeologische vindplaatsen kunnen voorkomen. Voor het deel van het plangebied waar zandige ruggen aanwezig zijn, op de bodemkaart van de IJ-polders geïnterpreteerd als IJ-kleigronden op duindoorbraakzand, bestaat een hogere archeologische verwachting. Het onderzoek omvat een archeologische inventarisatie en kartering en had als doel inzicht te verkrijgen in de geologische opbouw en de eventuele aanwezigheid van archeologische vindplaatsen in het onderzoeksgebied, met name op de zandige ruggen.

Het onderzoek heeft geen archeologische vindplaatsen opgeleverd. De twee zandige ruggen die binnen het onderzoeksgebied staan aangegeven op bovengenoemde bodemkaart zijn van zeer beperkte omvang (zowel in dikte als in verbreiding) en van geringe ouderdom (Late Middeleeuwen of jonger). Ter bevordering van de bodemvruchtbaarheid zijn de ruggen geëgaliseerd en vermengd met veen- en kleilagen.

Samenvattend kan gesteld worden dat het niet waarschijnlijk is dat er waardevolle vindplaatsen in het onderzoeksgebied aanwezig zijn. Verder archeologisch onderzoek wordt niet zinvol geacht.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

C.M. Soonius

Zaanstad: Zaandam/Hogendijk Tijdens de uitvoering van een groot bodemsanerings- en bouwproject hebben de gemeente Zaanstad en de provincie Noord-Holland in 1998 het initiatief genomen tot de uitvoering van archeologisch onderzoek op de percelen Hogendijk 9, 11 en 13/15 in Zaandam. Het onderzoek was bedoeld om een beter beeld te krijgen van de samenstelling en de kwaliteit van het bodemarchief aan de Zaanoevers.

In dit gebied waren vanaf de 17e eeuw verschillende houtverwerkende industrieën gevestigd, waaronder tal van scheepswerven. Dit was ook de reden voor Peter de Grote om zich hier in de scheepsbouwkunde te bekwamen. Onze kennis over de ontwikkeling van deze vroege industrieën is vooral op historische bronnen gebaseerd. Gericht archeologisch onderzoek is tot dusver achterwege gebleven. Dat er sprake was van een interessant archeologisch potentieel bleek bij de bouw van het aangrenzende Zaantheater. Vrijwilligers van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland, Afdeling Zaanstreek (AWN) hebben bij die gelegenheid tal van overblijfselen daterend uit de Middeleeuwen tot de 19e eeuw opgegraven en archeologische sporen in kaart gebracht. Een meer grondige en samenhangende archeologische aanpak bij de grondsanering en de voorbereiding van bouwactiviteiten aan de Zaanoevers leek daarom van belang om verlies van het bodemarchief tegen te gaan.

Het bouwhistorisch onderzoek dat tijdens de afbraak werd uitgevoerd wees uit dat de bebouwing op Hogendijk 9 uit omstreeks 1700 dateerde en die op Hogendijk 13/15 uit het begin van de 18e eeuw. Over de bewoningsgeschiedenis van de panden aan de Hogendijk bieden het 19e-eeuwse kadaster en de 18e-eeuwse verpondingsregisters enig uitsluitsel.

De opgraving heeft in de perioden van 16 maart tot 6 april 1998 en 12 oktober 1998 tot 24 januari 1999 plaatsgevonden, en werd uitgevoerd onder auspiciën van het Instituut voor Pre-en Protohistorische Archeologie (IPP) van de Universiteit van Amsterdam. De dagelijkse leiding was in handen van dr. J. Gawronski en drs. P. Floore, terwijl enkele studenten van het IPP en een groot aantal vrijwilligers van de AWN hun medewerking hebben verleend: gemiddeld werkten er dagelijks zeven deelnemers op de opgraving. Oorspronkelijk was het de bedoeling om het terrein tot aan de Zaanoevers te onderzoeken. Vanwege bodemsanering van het terrein ten oosten van de percelen bleef het onderzoek in de eerste fase beperkt tot de panden zelf en een strook van 10 m breed ten oosten ervan. De totale werkput had een afmeting van circa 30 bij 20 m. De opgraving had een tweeledige aanpak. Ten eerste diende de bebouwing van het buitendijkse land onder de 18e-eeuwse panden in kaart te worden gebracht. Om deze reden is de bodem onder en rond de panden laag voor laag afgegraven. Hierbij kwamen talloze bouwsporen aan het licht, zoals muren, funderingen, waterkelders en beerputten; evenals een grote hoeveelheid huisafval, bestaande uit aardewerk, glas, leer, hout en metalen voorwerpen. Onder de vondsten bevonden zich ook talrijke overblijfselen van bedrijfsactiviteiten, zoals ijzeren (scheepsbouw) werktuigen, scheepsonderdelen en scheepsbouwmaterialen. Ten tweede werd gezocht naar gegevens over de periode waarin, en de wijze waarop de Hogendijk was verbreed en de Zaanoevers hier was aangeplempt. Voor dit doel zijn enkele profielen gemaakt, één langs de dijk en één dwars erop. Deze verticale doorsneden boden een beeld van de verschillende lagen grond waaruit het buitendijkse land was opgebouwd.

De bebouwing onder Hogendijk 13/15 dateert uit de 16e eeuw en was circa 15 m lang en 8 m breed. De opbouw was van hout en de fundering van de buitenmuren bestond uit rode baksteen. In het voorste (westelijke) deel, op ongeveer 5 m van de westelijke muur, lag een zware fundering (circa 3x1,5 m) voor een bakstenen schouw en schoorsteen. Het huis had men gebouwd op een terp-achtige aanplemping van kleiplaggen, tegen de dijk aan die aan de noordzijde steil afliep. Hierdoor was de noordelijke fundering scheef gezakt. Aangezien on-

der de nummers 9 en 11 ook resten van klei- en ophogingen met houten beschoeiingen waren aangetroffen, lijkt de eerste buitendijkse landwinning uit gescheiden uitstulpingen te hebben bestaan, die gaandeweg aan elkaar gegroeid zijn. Noordelijk tegen de terp van nummer 13/15 waren aan het eind van 16e en in de 17e eeuw verschillende lagen met bouwpuin en houtbeweringsafval (houtsnippen, zaagsel) aangebracht om meer terrein te creëren. De aard van dit vulmateriaal en de voorwerpen daarin, zoals bijlen, dissels, beitels, spijkers, houten deutels (pennen), paardenhaar voor het breeuwen en houten spanten, duidt op scheepsbouwactiviteiten.

De vondst van scheepshellingen leidde ertoe dat de wijze van opgraven aangepast werd. In plaats van de sanering te volgen zou het archeologisch onderzoek het tempo en de te volgen werkwijze aangeven. Het Nederlands Instituut voor Scheeps- en Onderwater Archeologie (NISA) te Lelystad is van de vondst van de hellingen en constructies op de hoogte gesteld. Het standpunt van het NISA werd uiteindelijk dat alleen de provincie en de gemeente zeggenschap hadden over de vindplaats. Financiële steun van het rijk kon dus niet verwacht worden. De gemeente Zaanstad stelde een extra budget ter beschikking om de opgraving van de nog te verwachten hellingen en andere constructies zo goed mogelijk uit te voeren binnen de beperkingen van de voorbereiding van de bouwwerkzaamheden. Hierdoor werd het mogelijk om extra mankracht in te zetten. In totaal kwamen drie scheepshellingen aan het licht die uit de 16e en de eerste helft van de 17e eeuw dateren en werd de aanwezigheid van twee andere vastgesteld. De scheepshellingen bleken in de meeste gevallen van hergebruikte scheepsonderdelen te zijn vervaardigd. Over een dwarsliggende onderlaag van krommers, stevenbalken en roeren was in de lengterichting van de helling een beplanking aangebracht. Van de werven die hier in de latere 17e eeuw en de 18e eeuw aanwezig moeten zijn geweest werden geen sporen gevonden. Vermoedelijk zijn ze voor de 19e en 20e-eeuwse bebouwing afgegraven.

In en rondom de woonbebouwing werden grote hoeveelheden ceramiek aangetroffen, terwijl bij de scheepshellingen talrijke ijzeren gereedschappen zijn gevonden, die met de scheepsbouw en de houtbewerking in verband kunnen worden gebracht. De sterk gecorrodeerde metaalvondsten, afkomstig uit een zeer nat en verontreinigd milieu, zijn voorzover mogelijk niet eerst gedroogd, maar terstond geconserveerd om verdere achteruitgang te voorkomen. Grote houten scheepsonderdelen zijn getekend en gefotografeerd, conservatie was niet mogelijk. Kleinere houten en lederen vondsten zijn wel geconserveerd. Het vondstmateriaal is digitaal gefotografeerd en op cd-rom vastgelegd.

Hollandia, cultuurhistorisch en archeologisch onderzoek & advies

Zandvoort: Amsterdamse Waterleidingduinen In de jaren 1994 en 1995 werd in dit gebied een aantal verkenningen uitgevoerd (zie de betreffende kronieken over deze jaren). Als vervolg hierop werden tot het jaar 2000 opnieuw diverse veldverkenningen uitgevoerd. Deze verkenningen vonden plaats in het gebied genaamd 'De Zeereep' en ter plaatse van het in 1994 gedichte zuidelijke deel van het 'Van Limburg Stirumkanaal'. In 'De Zeereep' werden alle aanwezige stuifkuilen onderzocht op de aanwezigheid van aardewerk. Ter plaatse van de tweede locatie werd de in de 19e eeuw opgeworpen stort, die weer gebruikt is voor het dichten van het kanaal, met het zelfde doel onderzocht.

Op verzoek van het Amsterdams Archeologisch Centrum werd door de Archeologische Werkgroep Haarlem op zaterdag 16 oktober 1999 een veldverkenning uitgevoerd ter plaatse van de locatie 'Van Limburg Stirumkanaal'. Ditmaal werd het zuidelijke deel afgelopen.

Op beide locaties werd een concentratie van aardewerk vastgesteld. Het gevonden mate-

riaal dateert uit de Late IJzertijd tot en met de Nieuwe Tijd, met, wat het aantal betreft, een piek in de Vroege Middeleeuwen. Ook werd geïmporteerd Romeins aardewerk aangetroffen: Het betreft de randfragmenten van een wijnkruik en een lage schaal of kom.

Amsterdams Archeologisch Centrum (Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie
Albert Egges van Giffen van de Universiteit van Amsterdam) A.M. Numan

Literatuur

- Bitter, P., 1995: *Geworteld in de bodem. Archeologisch en historisch onderzoek van een pottenbakkerij bij de Wortelsteeg in Alkmaar*. (Publicaties over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie, I), Zwolle.
- Bitter, P., 1997: Alkmaar: Verdrunkenoord 102-104. In: M. Meffert, 'Archeologische kroniek van Holland over 1996, I Noord-Holland', *Holland* 29, 355-357.
- Bitter, P. en R. Jayasena, 1999: Alkmaar: Canadaplein. In: E. Jacobs, 'Archeologische kroniek van Holland over 1998, I Noord-Holland', *Holland* 31, 329-330.
- Guiran, A.J., 1981: Weesp. *Archeologische kroniek van Noord-Holland over 1980*, 227.
- Jager, D.H. de, 1999a: PWN-transportleiding Weesperkarspel-Laarderhoogt, Provincie Noord-Holland. *Archeologische begeleiding cultuurtechnisch onderzoek*, RAAP-Rapport 430. Stichting RAAP, Amsterdam.
- Jager, D.H. de, 1999b: PWN-transportleiding (Hoorn-Andijk), Provincie Noord-Holland. *Archeologische begeleiding cultuurtechnisch onderzoek*, RAAP-Rapport 440. Stichting RAAP, Amsterdam.
- Jager, D.H. de, 1999c: *Bedrijventerein Witte Paal Oost, gemeente Schagen; archeologisch toezicht*. RAAP-briefverslag nr. 1999-1168/MW, Archeologisch Adviesbureau RAAP, Amsterdam.
- Kempens, P.A.M.M. van, 1999: *Schagen Markt. Gemeente Schagen. Verslag archeologisch toezicht*, RAAP-briefverslag nr. 1999-2484/MW, Amsterdam.
- Kempens, P.A.M.M. van, 2000a: *Locatie Janswerf van Bergen. Gemeente Bergen. Verslag archeologisch toezicht*, RAAP-briefverslag nr. 2000-318/MW, Amsterdam.
- Kempens, P.A.M.M. van, 2000b: *Kasteel Ypenstein. Gemeente Heiloo. Een archeologisch onderzoek*, RAAP-rapport 521, Amsterdam.
- Lange S., S. Zijlstra & H. van Londen, 1999: *De archeologische begeleiding van het waterleidingtracé Andijk-West - Wervershoof*, Amsterdam.
- Lascaris, M. & J.W. Oudhof, 1994: *Purmerend plan-vest een aanvullende archeologische kartering en waardering*. Interne rapporten nr. 17. ROB, Amersfoort.
- Louwe Kooymans, L.F., 1972: *Mesolithic Bone and Antler Implements from the North Sea and from the Netherlands*. *Berichten R.O.B. jaargang 20-21 (1970-1971)*, 27-73.
- Marinelli, M.G., 1997: *Gemeente Purmerend. Plangebied Weidevenne. Een archeologische kartering en waardering*. RAAP-rapport 291. Archeologisch Adviesbureau RAAP, Amsterdam.
- Molenaar, S., 1999: *Ondergronds Logistiek Systeem (OLS), Een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI)*, RAAP-briefverslag nr. 99-2027/MW, Archeologisch Adviesbureau RAAP, Amsterdam.
- Roedema, R., 1999: Alkmaar: Laat/Bloemstraat. In: E. Jacobs, 'Archeologische kroniek van Holland over 1998, I Noord-Holland', *Holland* 31, 334-336.
- Rooij, M. de, & C.M. Soenius, 1997: *Provincie Noord-Holland, Plangebied Medemblik-Schepmuis, Een archeologische inventarisatie en kartering*, RAAP-Rapport 282. Stichting RAAP, Amsterdam.
- Rooij, M. de, & C.S.I. Thanos, 1997: *Plangebied Schepmuis, Archeologisch onderzoek in de gemeente Medemblik*, Basisrapportage (Provincie Noord-Holland, Archeologisch Centrum).
- Ruijsendaal, E., 1998: Alkmaar binnen de veste, Alkmaar.
- Schulte, I.A., 1999a: *Plangebied Oostereind, gemeente Texel; een archeologische waardering (AAI-2)*, RAAP-briefverslag nr. 1999-672/MW, Archeologisch adviesbureau RAAP, Amsterdam.
- Schulte, I.A., 1999b: *Plangebied Den Burg-West, gemeente Texel; een archeologische waardering (AAI-2)*, RAAP-briefverslag nr. 1999-1500/MW, Archeologisch Adviesbureau RAAP, Amsterdam.

- Sier, M.M. & H.S.M. van der Beek, 1995: *Aanvullend archeologisch onderzoek op het kasteelterrein 'Janswerf van Bergen' te Bergen (N-H)*, Interne Rapporten van de ROB nr. 26, Amersfoort.
- Sier, M.M. & H.S.M. van der Beek, 1996: Bergen: Van Brederodeschool. In: J.K.A. Hagens, 'Archeologische kroniek van Holland over 1995: I Noord-Holland', *Holland* 28, 316-319.
- Soonius, C.M., 1998: *Gemeente Uitgeest, plangebied 'De Kleis-Oost'; een archeologisch onderzoek*, RAAP-rapport 341, Archeologisch Adviesbureau RAAP, Amsterdam.
- Soonius, C.M., 1999a: *Plangebied Bockelmeer-Zuid, gemeente Alkmaar; verkennend historisch en archeologisch onderzoek*, RAAP-briefverslag nr. 1999-890/MW, Archeologisch Adviesbureau RAAP, Amsterdam.
- Soonius, C.M., 1999b: *Natuurherstelproject Soecke-Bakker en regeneratieproject Nieuweland; gemeente Egmond; een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI)*, RAAP-briefverslag nr. 1999-1410/MW, Archeologisch Adviesbureau RAAP, Amsterdam.
- Soonius, C.M., 1999c: *Woningbouwlocaties Tuitjenhorn en Warmenhuizen, gemeente Havenkarspel. Een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI)*, RAAP-rapport 475, Archeologisch Adviesbureau RAAP, Amsterdam.
- Soonius, C.M., 1999e: *Plangebied Weidevenne, gemeente Purmerend. Een aanvullende archeologische kartering en waardering*, RAAP-rapport 444, Archeologisch Adviesbureau RAAP, Amsterdam.
- Soonius, C.M., 1999f: *Plangebied 'De Kleis-Oost', perceel H, gemeente Uitgeest. Een Aanvullende Archeologische Inventarisatie*, RAAP-briefverslag nr. 1999-708/MW, Archeologisch Adviesbureau RAAP, Amsterdam.
- Soonius, C.M., 1999g: *IJshaanterrein Wormer, gemeente Wormerland; een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI)*, RAAP-briefverslag nr. 1999-900/MW, Archeologisch Adviesbureau RAAP, Amsterdam.
- Soonius, C.M., 1999h: *Landinrichtingsplan Westzaan, provincie Noord-Holland; een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI)*, RAAP-rapport 464, Archeologisch Adviesbureau RAAP, Amsterdam.
- Soonius, C.M., 1999i: *Plangebied Westzanerpolder, gemeente Zaanstad. Een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI-1)*, RAAP-rapport 424, Archeologisch Adviesbureau RAAP, Amsterdam.
- Soonius, C.M., 2000: *Project Assumburg/Oud Haerlem, gemeente Heemskerk; een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI-1)*, RAAP-rapport 515, Archeologisch Adviesbureau RAAP, Amsterdam.
- Wijngaarden-Bakker, L.H. van, 1966: *Proefonderzoek naar nederzettingen uit de IJzertijd te Weesp (N.H.)*, IPP (intern rapport), Amsterdam.
- Wijngaarden-Bakker, L.H. van, 1967: Weesp. *Nieuwsbulletin K.N.O.B.*: Archeologisch Nieuws.

II Zuid-Holland

Prehistorie

Berkel en Rodenrijs: VINEX-locatie 'Noordrand III' Op verzoek van de gemeente Berkel en Rodenrijs is een aanvullende archeologische inventarisatie (AAI) verricht in de VINEX-locatie 'Noordrand III', in het bijzonder in de Westpolder en de Polder Oudeland (Peters 1999f).

In de Westpolder, een uitgeveend gebied, was de aandacht gericht op geul- en oeverwalsystemen van Calais-ouderdom. Er zijn drie locaties met houtschool aangetroffen op de oevers van geulen. Het houtschool bevindt zich:

1. op/in een kleidek, onder Hollandveen, en onder afzettingen van Calais III op een diepte van circa 9,50 m - NAP;
2. op/in een kleidek, en in het bovenliggende Hollandveen onder afzettingen van Calais III op een diepte van circa 9,50 m - NAP;
3. in Hollandveen en onder afzettingen van Calais III op een diepte van circa 9 m - NAP. De locaties met houtschool kunnen stratigrafisch gedateerd worden in het vroege Neolithicum.

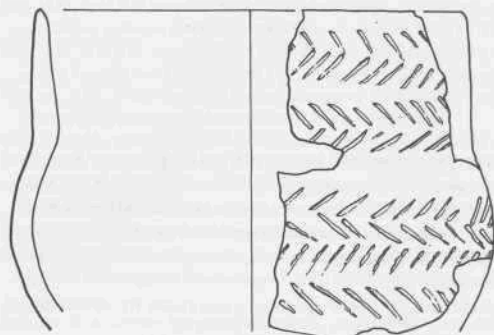
In de Polder Oudeland is aandacht geschonken aan het gebied waar de afzettingen van Duinkerke I aan het oppervlak liggen. Nabij een geul, een oostelijke uitloper van het 'Gantelsysteem', zijn twee vindplaatsen onderkend. Het gaat om concentraties van houtschool op en in het Hollandveen, onder de afzettingen van Duinkerke I op een diepte van circa 5 m - NAP. De datering wordt gesteld op IJzertijd.

BOOR, Rotterdam

C.F.J. Peters

Binnenmaas: Puttershoek-de Grienden Op verzoek van de gemeente Binnenmaas heeft het Archeologisch Diensten Centrum in het kader van de aanleg van een woonwijk met bijbehorende waterpartijen een Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO) uitgevoerd op de locatie 'De Grienden' te Puttershoek. Naar aanleiding van vooronderzoek uitgevoerd door de Stichting SOB-Research werd verondersteld dat hier archeologische resten uit het Laat-Neolithicum aangetroffen konden worden (Van Heeringen 1998).

Tijdens het door SOB-Research uitgevoerde boor- en slootkantenonderzoek waren op verschillende plaatsen concentraties aardewerk, vuurstenen artefacten en houtschool gevonden. Het primaire doel van het ADC-onderzoek was gericht op de archeologische waardering van het gebied. Daarnaast waren er een aantal specifieke onderzoeksdoelen, zoals het vaststellen van de aard, omvang, gaafheid en datering van de vindplaatsen. Het AAO bestond uit het graven van vier putten, verspreid over de twee vindplaatsen die direct door de werkzaamheden ten behoeve van de inrichting van het terrein bedreigd werden. In eerste instantie zijn hierbij ter hoogte van de noordelijke concentratie drie kleine putten uitgegraven met een totale oppervlakte van 50 m². Hierbij is slechts een geringe hoeveelheid houtschool en een enkel stukje verbrand bot gevonden. De zuidelijke locatie heeft geen vondsten opgeleverd, maar wel aanwijzingen voor een identieke landschappelijke situatie als op de noordelijke plek. Daarop is besloten om dat deel van de sloot waarbij in het vooronderzoek de vondsten waren gedaan af te dammen, droog te pompen en op te graven. Omdat de sloot bij aanleg reeds dieper uitgegraven was dan het niveau waarop het vondstmateriaal zich oorspronkelijk bevond, was het niet mogelijk om in de sloot een vlak aan te leggen. Onderzoek van het slootkant-profiel heeft

Afb. 1. Binnenmaas; aardewerk uit het Laat-Neolithicum of de Vroege Bronstijd (Standvoetbeker type PFB 1d).

S. 0. 12

echter wel materiaal *in situ* opgeleverd.

Het gaat hierbij om aardewerk, vuursteen, verbrand bot en houtschool. Het aardewerk kan typologisch gedateerd worden in het Laat-Neolithicum en/of de Vroege Bronstijd. Een C-14 datering (AMS-variant) door het CIO in Groningen van aankoesel op een standvoetbeker (type PFB 1^d; afb. 1) leverde een datering op van 3920 ± 60 BP (GrA-12299). Gekalibreerd komt dit neer op een datering van ca. 2560-2220 voor Chr. De vindplaats bestaat waarschijnlijk uit een of meer tijdelijke kampementen, waarschijnlijk zogenaamde *special purpose camps*. Deze kampementen waren ingericht op de hoger gelegen oevers van een veenstroompje dat tijdens het Neolithicum nog watervoerend was. Door jaarlijkse overstromingen werden de oevers ingebed in een humeuze klei. In de droge zomermaanden vielen de oeverwallen droog en waren de kampementen voor (tijdelijke) bewoning geschikt. Achter de oevers lagen grote moerasbossen die nagenoeg het hele jaar onder water stonden. Dit systeem is met behulp van fysisch-geografisch onderzoek in kaart gebracht. De thans aangetroffen *site* is bij de aanleg van de berm-sloot zwaar beschadigd; het is echter zeker niet uit te sluiten dat er meer van dit soort kampementen aanwezig zijn op deze of soortgelijke oeverwalletjes, al dan niet in de directe omgeving (Van der Heijden 1999).

Archeologisch Diensten Centrum (ADC) Bunschoten

F.J.G. van der Heijden

Graafstroom en Zederik: Alblasserwaard Archeologisch adviesbureau RAAP heeft in opdracht van de ROB een waarderingsonderzoek uitgevoerd op zes op stroomruggen gelegen vindplaatsen van zeer hoge archeologische waarde in de Alblasserwaard in de gemeenten Graafstroom en Zederik (Exaltus 1999b). De ROB streeft in samenwerking met andere instanties naar een zo effectief mogelijke bescherming van archeologische monumenten. RAAP heeft hiertoe door middel van systematisch booronderzoek aangevuld met de analyse van slijpplaten onderzoek verricht naar de aantastingsgevoeligheid voor grondwaterpeilverlaging en groundbewerking van de vondstlagen waaruit de vindplaatsen bestaan. Het betreft de vindplaatsen met CMA-nummers 38C-008, 38D-002, 38D-007, 38F-010, 38G-001 en 38G-002.

Hoewel de resultaten voor elk van de zes onderzochte vindplaatsen enigszins verschillen, maken de analyseresultaten duidelijk dat verlaging van het grondwaterpeil tot verdere aantasting van de organische bestanddelen van de vondstlagen leidt en tot de toename van ver-

rommeling door bioturbatie. Plaatselijk vindt ook bij handhaving van de huidige oxydatie/reductiegrens verdere aantasting van de vondstlaag plaats. Hier en daar biedt het voorkomen van CaCO_3 goede conserveringsomstandigheden voor botmateriaal. Daling van het grondwaterpeil kan aan deze situatie een einde maken doordat (zuur) regenwater de kalk tot op grotere diepte zal doen oplossen. Doordat alle onderzochte vindplaatsen onder grasland gelegen zijn, zal groundbewerking tot grotere diepte dan enkele decimeters tot aantasting van de vondstlaag leiden. Elk van de onderzochte vindplaatsen lijkt gebaat bij handhaving of zelfs verhoging van het huidige grondwaterpeil zodat veraarding van het organisch materiaal niet verder toeneemt en geen verdere verzuring kan optreden.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

R.P. Exaltus

Hardinxveld-Giessendam: Opgraving De Bruin In opdracht van Archeologisch Onderzoek Leiden BV (ARCHOL) is door archeologisch adviesbureau RAAP micromorfologisch onderzoek gedaan van bodemonsters die afkomstig zijn van de opgraving De Bruin in de gemeente Hardinxveld-Giessendam (Exaltus 2000). Deze opgraving maakt deel uit van het archeologische onderzoek in het tracé van de Betuwe-route en betreft bewoningssporen uit de Midden- en Nieuwe Steentijd. In totaal zijn 9 monsters geanalyseerd die afkomstig zijn uit het noordprofiel van put 11 en negen monsters uit het westprofiel van put 24.

Voor wat betreft de uit put 11 afkomstige monsters heeft het bodemmicromorfologisch onderzoek aan het licht gebracht dat binnen het bemonsterde venige zand houtskooldeeltjes en stukjes verbrand bot aanwezig zijn die in een aantal gevallen sporen van betreding vertonen. De distributie van organisch materiaal en houtskool in de bemonsterde lagen venig zand lijkt onder invloed van hellingprocessen tot stand te zijn gekomen. Het ligt voor de hand dat deze hellingprocessen door menselijk toedoen (betreding) zijn veroorzaakt. Het hierdoor ontstane colluvium wordt gekenmerkt door verschillende fasen van afschuiving. Het afgeschoven zand vormde in een aantal gevallen lang genoeg de oppervlaktelaag om gekenmerkt te worden door betredingsverschijnselen en om ten gevolge van doorsijpelend regenwater te worden ontkalkt.

De uit put 24 afkomstige monsters beslaan de bewoningsfasen 2 en 3 die tijdens de opgraving onderscheiden zijn. Door betreding is in het kleiige veen waaruit fase 2 bestaat houtskool opgenomen.

Fase 3 wordt van de onderliggende fase 2 gescheiden door een hiaat waarin geen directe menselijke beïnvloeding zoals betreding heeft plaatsgevonden. Binnen fase 3 zijn twee perioden van betreding zichtbaar. Tijdens de eerste periode van betreding vond veraarding van de op dat moment bovenliggende plantenresten plaats. De volgende periode van betreding vond pas plaats nadat boven op de zone met veraard materiaal weer nieuw materiaal afgezet was. Tijdens de tweede fase van betreding lijkt verstoring van de vegetatie tot toegenomen verplaatsing van zandkorrels door de wind te hebben geleid.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

R.P. Exaltus

Katwijk: Noordzeestrand In mei 1999 vond de heer J. M. Mesman uit Abcoude een benen voorwerp op het strand, ten zuiden van de uitwatering van de Oude Rijn. Hij dacht niet dat het een bot van een dier zou zijn, maar dat het misschien wel bewerkt was en nam het mee naar huis.

Het blijkt de onderzijde te zijn van een grote getande spits, alleen het basisgedeelte rest nog. Het deel waar de weerhaken zich oorspronkelijk bevonden is niet meer aanwezig. De

spits is gemaakt van een lange spaan, gesneden uit een lang bot – vermoedelijk een metapode – van een groot zoogdier. De sporen van het snijden uit het bot zijn nog zichtbaar. De basis heeft een lengte van 135 mm (afb. 2).

De huidige activiteiten van Rijkswaterstaat om de stranden langs de Nederlandse kust steeds op te hogen met zand uit de Noordzee hebben als resultaat dat geregeld dergelijke spitsen en andere artefacten worden gevonden. De spits van Katwijk is dus geen zeldzaamheid en valt goed te vergelijken met de vondsten van de Maasvlakte/Europoort (Verhart 1988). De daar gevonden grote spitsen met wijd uiteen geplaatste weerhaken worden overwegend gedateerd in het Vroeg-Mesolithicum, ca. 7500 voor Chr. Een vergelijkbare ouderdom is voor de spits uit Katwijk aannemelijk.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

L.B.M. Verhart

Hardinxveld-Giessendam: opgraving Polderweg In opdracht van Archeologisch Onderzoek Leiden BV (ARCHOL), zijn door archeologisch adviesbureau RAAP 41 bodemonsters geanalyseerd, afkomstig uit vier profielen van de opgraving Polderweg in het tracé van de toekomstige Betuweroute (Exaltus 1999a). Daarvan zijn in totaal 14 slijpplaten gemaakt die door middel van bodemmikromorfologisch onderzoek zijn geanalyseerd. De monsters zijn afkomstig uit de profielwanden van de putten 13, 25, 27 en 18.

Tijdens de slijpplatenanalyse is getracht zoveel mogelijk afzonderlijke lagen te onderscheiden en de samenstelling en genese van deze lagen vast te stellen. De 23 afzonderlijke lagen die in de uit put 13 afkomstige monsters te onderscheiden zijn, tonen de ontwikkeling van uit veen en klei bestaande afzettingen waarin na een fase van verspoeling van veen en zand, zonder onderbreking archeologische materialen zijn terechtgekomen. Voor wat betreft tien lagen gaat het om materiaal dat van elders lijkt te zijn aangevoerd. Het betreft houtschooldeeltjes, bot en aardewerkfragmentjes. Sporen van directe menselijke beïnvloeding zoals betredingssporen ontbreken in deze lagen. De lagen waarin waarschijnlijk van elders aangevoerde archeologische materialen zijn aangetroffen worden onderbroken door vijf lagen waarin de aanwezigheid van betredingssporen wijst op directe menselijke beïnvloeding.

De in de putten 25 en 27 onderscheiden lagen vertonen talrijke sporen zoals deze doorgaans in stookkuilen worden aangetroffen. Beide kuilen zijn meerdere malen gebruikt voor het stoken van hout alvorens intentioneel te zijn gevuld. Het stoken diende voor de bereiding van dierlijk materiaal.

In de uit put 18 afkomstige monsters zijn boven een houtschool bevattende verspoelde zandlaag, lagen afgeschoven zand aangetroffen die talrijke schuin liggende bot- en houtschooldeeltjes bevatten. De wisselende mate waarin verpulverde bot- en houtschooldeeltjes voorkomen vormt een aanwijzing dat deze lagen in verschillende mate betreden zijn. Op twee plaatsen

Afb. 2. Katwijk: basis van een grote getande benen spits. Foto RMO.

heeft overdekkend zand ertoe geleid dat laagjes bestaande uit botdeeltjes of visschubben niet door betreding verrommeld zijn.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

R.P. Exaltus

Leiderdorp: HSL-Munnikenpolder Het Projectbureau HSL-Zuid Infra van NS Railinfrabeheer heeft op advies van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) archeologisch adviesbureau RAAP verzocht een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI) uit te voeren in de Munnikenpolder (Schulte 1999). Het doel van de AAI was inzicht te verkrijgen in de eventuele aanwezigheid en waarde van archeologische waarden in het onderzoeksgebied.

Tijdens de bouw van de HSL-tunnel onder het Groene Hart zal de Munnikenpolder gebruikt worden als werkterrein en gronddepot. De hiermee gepaard gaande bodemingrepen en gronddeformaties kunnen leiden tot versterking van de eventueel aanwezige archeologische waarden. De Munnikenpolder is een met vaarten omgeven polder aan de westzijde van het voormalige veenriviertje de Does. De polder ligt ten noorden van de Oude Rijn en strekt zich uit van de Munnikenvaart in het zuiden (grenzend aan de jachthaven) tot aan de Dwarswatering in het noorden. De westgrens wordt gevormd door de RW A4. De totale oppervlakte van het te onderzoeken terrein bedraagt circa 24 ha.

De ondergrond in het zuidelijke deel van de Munnikenpolder bestaat uit oeverafzettingen van de Oude Rijn. De ondergrond in het noordelijk deel van de Munnikenpolder is opgebouwd uit venige komafzettingen van dezelfde rivier, afgedekt met een laag komklei. Op basis van het verwachtingsmodel zoals dat is opgesteld t.b.v. de archeologische kartering van het HSL-tracé, hebben de oeverafzettingen een hoge verwachtings- en de komafzettingen een middelmatige verwachtingswaarde. De resultaten van de kartering van het tracé hebben laten zien dat binnen de zone met een hoge verwachting (de oeverafzettingen van de Oude Rijn) een aanzienlijk aantal vindplaatsen uit de Romeinse Tijd aanwezig is. De zones met een middelmatige verwachting, i.e. de venige komgebieden ten noorden van de oeverafzettingen hebben daarentegen geen archeologische vindplaatsen opgeleverd. Op basis van het bovenstaande is besloten alleen het zuidelijk deel van de Munnikenpolder archeologisch te onderzoeken. Het onderzoek is uitgevoerd in maart en april 1999.

In de directe omgeving van het onderzoeksgebied zijn een aantal vindplaatsen uit de (Late) IJzertijd, de Romeinse Tijd en de Vroege en/of Late Middeleeuwen bekend. Typierend voor het gebied rond de Munnikenpolder is de nederzetting die is opgegraven in de polder Achthoven, een halve kilometer ten zuidoosten van het onderzoeksgebied. Hier werd in de jaren 1975/1976 door de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN) een bewoningslaag uit de Late IJzertijd en de Romeinse Tijd opgegraven (Van Heeringen 1989). Een soortgelijke vindplaats ligt circa 200 m ten zuidoosten van de jachthaven. Op deze vindplaats is bovendien een fragment van een Midden-Neolithische stenen bijl (4200-2900 voor Chr.) aangetroffen.

Tijdens de oppervlaktekartering werden op negen plaatsen oppervlaktevondsten verzameld. De meeste vondsten werden uit molshopen en slootkanten verzameld. Op de vindplaatsen 1, 3 en 4 werd materiaal uit de IJzertijd en/of Romeinse Tijd aangetroffen. Het bleek niet mogelijk door middel van een oppervlaktekartering de vindplaatsen af te grenzen.

Na het karterend onderzoek werden op basis van een eerste interpretatie van de resultaten een drietal 'clusters' van vindplaatsen onderscheiden. Het precieze aantal vindplaatsen was lastig te bepalen omdat een aantal vindplaatsen in elkaar 'over lijken te lopen'. Dit wordt mogelijk veroorzaakt, enerzijds door het karakter van bewoning in de IJzertijd en/of Romeinse

Tijd, anderzijds door de dichtheid van het gehanteerde boorgrid. Om deze redenen is een ruime zone om de vindplaatsen gewaardeerd.

Na de waarderende fase blijkt er sprake te zijn van vijf vindplaatsen. Het gehele onderzoeksgebied kenmerkt zich door het voorkomen van een grote hoeveelheid puin (baksteen, recent aardewerk, bouwpuin, asbest etc.) aan de oppervlakte en in de bouwvoor. Getracht is deze 'vervuiling' uit het vondstbeeld te filteren. Dit is niet in alle gevallen even eenvoudig: baksteen kan duiden op een archeologische vindplaats, maar kan ook opgebracht zijn. Het diffuse karakter van de verspreiding van de archeologische indicatoren is hier een gevolg van.

De vindplaatsen zijn in hoge mate met elkaar vergelijkbaar. Allen liggen ze op oever- en/of beddingafzettingen van de Oude Rijn. De aangetroffen restgeul heeft voor de vindplaatsen geen belang: de geul was al verland ten tijde van de bewoning. De datering van alle vindplaatsen ligt in de IJzertijd en/of Romeinse Tijd. Alleen vindplaats 1 is mogelijk iets nauwkeuriger te dateren: deze vindplaats dateert waarschijnlijk in de Vroege IJzertijd. Alle vindplaatsen kenmerken zich door de aanwezigheid van een 'vuile laag' of 'cultuurlaag' met houtskool, aardewerk, verbrande leem en een donkere kleur. Deze kleur ontstaat door houtskool-, humus- en (soms) fosfaataanrijking. De vuile laag werd niet in elke boring aangetroffen.

Op basis van de verspreiding van de vuile laag en het aantal indicatoren is bij vindplaats 1, 2 en 5 een kern en een periferie onderscheiden. Dit onderscheid houdt geen wetenschappelijk waardeoordeel in en heeft dientengevolge geen consequentie voor de advisering van de vindplaats in zijn totaliteit. De indeling geeft de relatieve dichtheid van archeologische sporen weer, zoals die op basis van het booronderzoek verwacht kan worden.

Een voorbeeld: binnen een nederzettingsterrein uit de IJzertijd kan de kern gezien worden als dat deel van de vindplaats waar met redelijke zekerheid huisplaatsen verwacht kunnen worden, of waar gebleken is dat de bewoningslaag nog intact is. De periferie van een dergelijk terrein is die zone waar de aanwezigheid van zwaardere (huis)structuren minder zeker lijkt. Eerder kan in deze zone gedacht worden aan ploegsporen, erfafscheidingen, graven, waterputten, kleine graanschuuren e.d.

De conservering van de vindplaatsen is lastig te bepalen. Met name binnen de afgevlakte percelen zal de conservering matig zijn, hoewel ook hier in enkele boringen een 'vuile laag' werd aangetroffen. Een probleem is dat afvletting in een boring lastig is te herkennen: in de 'zwakke' bodemvorming op dergelijke gronden is dit niet terug te zien. De afvletting zoals deze nu is geconstateerd geschiedde op basis van het reliëf in het landschap.

Voor alle vindplaatsen is aanbevolen een Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO) uit te laten voeren. Een dergelijk onderzoek door middel van proefsleuven vormt na een waarderend booronderzoek normaliter de laatste stap voordat bepaald kan worden of een vindplaats beschermd, opgegraven of zonder verder onderzoek vergraven kan worden.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

I.A.Schulte

Leidschendam/Voorburg: Gracht van Corbulo Een regionaal samenwerkingsverband van amateur-archeologen heeft tussen 28 augustus en 6 september 1999 een vervolgonderzoek uitgevoerd naar het tracé van de gracht van Corbulo. Het onderzoek stond onder leiding van de Archeologische Werkgroep Voorburg, de Werkgroep Leidschendam droeg in aanzienlijke mate bij aan de financiering. De 21 direct betrokken amateurs waren afkomstig van de werkgroepen in Voorburg, Leidschendam, Den Haag, Gouda en Rijswijk.

De locatie lag op de grens van Leidschendam en Voorburg, op de plaats waar de op- en afritten van de A4 door Rijkswaterstaat worden aangesloten op de uitrit van een aquaduct on-

der de Vliet. Het tracé van de gracht werd vanwege eerder onderzoek verwacht tussen de damwanden van de nog te graven uitrit van het aquaduct. Het nieuwe onderzoek is uitgevoerd door het leggen van twee grote proefsleuven, parallel aan de wanden van de uitrit en haaks op het – veronderstelde – tracé van de gracht van Corbulo.

De uitkomsten waren tot op zekere hoogte verrassend. In de eerste plaats bleek de gracht van Corbulo hier 'wat krommer dan verwacht': de inschatting naar aanleiding van de onderzoeksresultaten van ROB (vgl. Van Heeringen 1997) en RAAP (vgl. Asmussen 1995) was niet helemaal correct. Nog maar net binnen de damwanden van het aquaduct en op iets meer dan 60 m van de tegenwoordige Vliet werd de noordwestelijke oever van een flinke kreek aange troffen. Deze oever bevatte in de proefsleuf geen aantoonbaar Romeins materiaal en ook geen restanten van enige beschoeiing. Aangezien ook andere vondsten ontbraken, kan voor het ontstaan van de kreek op grond van geologische informatie met enig voorbehoud een Pre-Romeinse datering worden verondersteld (Duinkerke I). De top van de kreekoever ligt op circa 3,12 m -NAP, de bodem van de kreek een meter lager. Het is niet onaannemelijk dat deze kreek is hergebruikt in het tracé van Corbulo, met daarbij dan wel de veronderstelling dat zij in de Romeinse Tijd kunstmatig is open gehouden (vgl. Hessing 1992: 366). Het gehele complex is uiteindelijk dichtgeslibd en afgedekt geraakt met een fijnkorrelige en vette klei. Dit laatste ook overal elders in de directe omgeving. Het aanwezige kleidek, met een dikte van iets minder dan 1,50 m, suggereert aanzienlijke overstromingen; op deze plaats wellicht dateerbaar in een periode van ná de gracht van Corbulo. Bij deze laatste suggestie past de opmerking dat zij volgt uit de afwezigheid van een duidelijk Romeinse insteek dóór de het laatst neergelegde klei. Daarnaast bleken zich op circa 30 m van de kreek, dichterbij de Vliet toe, de verspoelde resten van een houten constructie, mogelijk een beschoeiing (?), te bevinden. Het ging om een tiental aangepunte paaltjes met diameters tot circa 10 cm, waarvan enkele nauw aansluitend geplaatst waren, en bovendien een stevige paal met een diameter van circa 15 cm. Het elzenhout was ingeslagen in het onderliggende Hollandveen. Achter de kleinere paaltjes was riet gevuld (zie afb. 3). Deze constructie stond niet in aantoonbaar ruimtelijk verband met de kreek. C14 datering heeft inmiddels uitgewezen dat de door klei en water omver gedrukte constructie in de Late IJzertijd moet worden geplaatst: 166-66 cal BC (1 sigma), 171-52 cal BC (2 sigma). Ter vergelijking, het bij het onderzoek van de ROB aangetroffen hout (vgl. R.M. van Heeringen 1997) is gedateerd op 346-178 cal BC (1 sigma) respectievelijk 350-173 cal BC (2 sigma).

Het onderzoek is een paar dagen later aangevuld met boringen om de breedte van de aangetroffen kreek te bepalen. Tenslotte zijn nog de definitieve graafwerkzaamheden van Rijks waterstaat en de aannemer (NBM) begeleid. Daarbij kwamen uit het door de kreek doorsneden veen nog de resten van een zevental eiken tevoorschijn. De Stichting RING heeft bij de berging van de bomen geassisteerd en tevens een aantal grond- en houtmonsters genomen. De uitkomsten van het onderzoek aan deze monsters zijn nog niet bekend.

Het voorgaande lijkt te betekenen dat het tracé op deze plaats enigszins van richting veranderde, van zuidzuidwest wat meer naar het zuidwesten. Naar verwachting zal de kreek verder naar het zuidwesten blijken aan te sluiten op de in het begin van de jaren negentig door de ROB nabij Leeuwenberg onderzochte kreek (vgl. Hessing 1992 en 1993a). Het onderzoek zal in de tweede helft van het jaar 2000 op diverse andere plaatsen worden voortgezet. Het daarbij aantreffen van een aantoonbaar Romeinse insteek door het meest recente kleidek, zou de hierboven gesuggereerde datering van dat kleidek kunnen logenstraffen. Met dank aan de ROB voor de C14-dateringen en het onderzoek aan het voornoemde elzenhout.

Alb. 3. Leidschendam/Voorburg: de verspoelde resten van een houten constructie uit de Late IJzertijd, mogelijk een beschoeiing. Foto AWV.

Monster: Woongebied Polanen RAAP heeft in opdracht van Van Mierlo Planontwikkeling bv. archeologisch onderzoek uitgevoerd in het woongebied Polanen van de gemeente Monster (Raemaekers 1999b). Het onderzoek moest uitwijzen of de realisatie van zorgwoningen ten zuidwesten van de zorginstelling Het Westerhok eventueel aanwezige archeologische resten verstoort. Er is een oppervlaktekartering en karterend booronderzoek uitgevoerd.

Het onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat een groot deel van het gebied tot op grote diepte verstoord is als gevolg van grondverzet. Archeologisch waarden zijn niet meer te verwachten in het verstoorte deel van het gebied. Daarnaast zijn archeologische waarden slechts eenmaal aangetoond in het resterende deel van het onderzoeksgebied. Het betreft één aardewerkscherf die mogelijk uit de IJzertijd stamt. Op basis van het uitgevoerde veldonderzoek lijkt het onderzoeksgebied geen belangrijke archeologische waarden te bevatten.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

D.C.M. Raemakers

Noordwijk: Amsterdamse Waterleidingduinen zie Middeleeuwen en later.

Oegstgeest: Irispark ('Kasteel de Ouden Hof') zie Middeleeuwen en later.

Oud-Beijerland: De Bosschen In april 1999 is door SOB Research in opdracht van Slavenburg's Bouwbedrijven een archeologisch onderzoek uitgevoerd in het noordoostelijk deel van Bedrijventerrein De Bosschen, Gemeente Oud-Beijerland. De onderzoekslocatie betrof het toekomstige bouwterrein van het nieuwe bedrijfsgebouw van Modens International. Daarnaast is door SOB Research voor eigen rekening en risico aanvullend onderzoek uitgevoerd in het aangrenzende gebied langs de oostzijde van de Goidschalxoordse Dijk, over een lengte

van 300 m. Met name dit laatste onderzoek heeft geleid tot de ontdekking van diverse archeologische vindplaatsen uit de Vroege IJzertijd (700-600 voor Chr.), de Romeinse Tijd (1e en 2e eeuw A. D.) en de Late Middeleeuwen (1000-1250 A. D.).

Hoewel op het bouwterrein zelf geen archeologische vindplaatsen werden aangetroffen, lijkt dit terrein wel deel uit te maken van een voormalig activiteitsgebied dat in ieder geval in de Prehistorie (IJzertijd), de Romeinse Tijd en de Middeleeuwen samenhangt met de archeologische vindplaatsen uit deze perioden, die direct ten oosten en ten zuiden van de nieuwbouwlocatie werden aangetroffen.

In de sloot direct langs de Goidschalxoordse Dijk werden binnen de onderzoekszone die door SOB Research voor eigen rekening en risico werd onderzocht (slootkantenonderzoek over een lengte van 300 m) twee vondstconcentraties en daarbuiten ook losse vondsten uit de Vroege IJzertijd aangetroffen (700-600 voor Chr.). Het betreft hier horizonten met veel aardewerkfragmenten, botmateriaal en houtscoolconcentraties.

Op vijf locaties werden hier tevens Romeinse vondsthorizonten aangetroffen. Het betreft met name veel aardewerkfragmenten uit de 1e en 2e eeuw na Chr. De aanwezigheid van fragmenten van meerdere exemplaren van twee verschillende typen zoutcilinders is bijzonder te noemen.

Op één locatie werd een concentratie aan Laat-Middeleeuws aardewerk aangetroffen (1000-1250 A.D.). De aanwezigheid van bouw materiaal (kloostermoppen) vormt een indicatie dat op deze plek in de eerste helft van de 13e eeuw sprake kan zijn geweest van steenbouw.

De hoge concentratie van archeologische vindplaatsen in dit gebied hangt samen met de ligging binnen de oostelijke oeverzones van het Binnenmaassysteem (de belangrijkste hoofdarm van het Rijn/ Maas-systeem in de Prehistorie, Romeinse Tijd en ten dele nog tot in de Late Middeleeuwen, in dit deel van Nederland). Deze rivier is in de 16e eeuw bijna volledig verzand en dichtgeslibt en ligt tegenwoordig voor een groot deel verborgen onder de akkers, weilanden en woongebieden van de Hoeksche Waard en IJsselmonde. De huidige Binnenbedijkte Maas tussen Maasdam en Mijnsheerenland is het enige deel dat nog open ligt. Op de oude oevers van deze rivier zijn veel van de belangrijkste archeologische vindplaatsen in de Hoeksche Waard aangetroffen. De Goidschalxoordse Dijk ligt circa 200-300 m ten oosten van de op de geologische kaart 37 Oost aangegeven Middeleeuwse begrenzing van de riviergeul.

De ontdekte nederzettingsterreinen uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd zijn vooralsnog de oudste vindplaatsen die op het grondgebied van de gemeente Oud-Beijerland werden aangetroffen.

SOB Research, Mijnsheerenland

J.E. van den Bosch

Rijswijk: VINEX-locatie Ypenburg Het grootste lopende project in Rijswijk is het onderzoek op de VINEX-locatie Ypenburg. Op het omvangrijke bouwterrein vonden dit jaar verschillende waarnemingen en opgravingen plaats. Het onderzoek wordt uitgevoerd in opdracht van het Samenwerkingsverband Ypenburg. Het zwaartepunt van het onderzoek ligt op het landschap en de bewoningsresten uit de Nieuwe Steentijd. In die tijd lag de kustlijn ongeveer op de lijn Leidschendam-Rijswijk Zuid-Wateringen. In latere eeuwen is de kustlijn steeds verder westwaarts verschoven. De kustlijn door Rijswijk Zuid is de oudste en meest landinwaarts gelegen Holocene kustlijn van West-Nederland. Het Neolitische kustlandschap bestond uit uitgestrekte kweldergebieden. Door getijdegeulen kon de zee tot diep in het achterland doordringen. Op de klei- en zandplaten werden lage duinen gevormd. Op deze duinen verbleven mensen. Tot op heden zijn slechts vier bewoningsplaatsen gevonden: twee in de Hoekpolder

te Rijswijk (Koot 1994: 15-19), een in Wateringen (Raemaekers 1994) en een op Ypenburg (Koot 1998: 159, 160). Deze archeologische vindplaatsen bevatten de oudste onverstoorde sporen van menselijke activiteiten in het kustgebied van West-Nederland.

De vindplaats op Ypenburg is gelegen op een ongeveer 500 m lang duin. De locatie is bewoond geweest in de periode van ca. 3800-3000 jaar voor Chr. (voorlopige datering). Door een proces van erosie en overstuivingen is het duin steeds groter geworden. In het laatste ontwikkelingsstadium had het duin uiteindelijk een breedte van ongeveer honderd m en een hoogte van zo'n anderhalve m. Door deze ontwikkeling is in het duin een opeenstapeling van oude bodems met bewonings- en stuifzandlagen bewaard gebleven. In de bewoningslagen vinden we afval terug als potscherven en dierlijk bot (consumptieafval).

In 1998 vond een opgraving plaats ter plaatse van een school. De opgraving lag op het westelijk deel van het duin. Hierbij werd het duin tot op de onderliggende klei- en zandplaten onderzocht. Daarbij zijn twee bewoningslagen aangetroffen. Een deel van de grond is bewaard om ook de allerkleinste vondsten er uit te zeven. Dit zeefwerk kon door tijdgebrek in 1998 nog niet plaatsvinden. De grond werd in een depot opgeslagen en is in de zomer van 1999 alsnog gezeefd. Een van de fraaiste vondsten uit de zeef is een vuurstenen pijlpunt. Aansluitend op het opgravingsterrein uit 1998 werd in 1999 wederom een opgravingsput aangelegd. Hierbij werden opnieuw bewoningssporen gevonden zoals paalsporen en afval. De laag waartoe deze resten behoren past chronologisch gezien tussen de twee bewoningslagen die ter plaatse van de school zijn gevonden.

Vanwege de aanleg van een persleiding voor een te bouwen afvalwaterzuiveringsinstallatie in Schipluiden was het maken van een opgravingsleuf noodzakelijk. Deze sleuf lag op het oostelijk uiteinde van het duin. Ook hier werd een Prehistorische bewoningslaag gevonden. Dit onderzoek vond plaats in opdracht van het Hoogheemraadschap van Delfland.

Uit de vondsten op zowel het westelijk als op het oostelijk deel van het duin alsmede de vondst van een Prehistorisch grafveld op het midden van het duin valt te concluderen dat op het gehele duin zeer vroege bewoningssporen zijn te verwachten. Op deze plaats wordt binnen afzienbare tijd het centrum van de VINEX-locatie Ypenburg gebouwd. Dit centrum zal bestaan uit winkels, kantoren, woningen en parkeergarages. Door de bouw van het centrum zal het grootste deel van het duin moeten worden opgegraven.

Nadat de kustlijn in westelijke richting was verschoven en nieuwe strandwallen en duinen het achterland afsloten van de zee bleven de duinen van de oudste kustlijn als zandheuvels in het landschap zichtbaar. Doordat het achterland steeds vochtiger werd als gevolg van grondwaterstijging en een slechte waterafvoer naar zee kon hier een ongestoorde veenontwikkeling plaatsvinden. De veengroei eindigde vermoedelijk in de 12e eeuw. Het pakket veen heeft ter plaatse van Ypenburg een dikke bereikt van enkele meters. We weten niet precies hoe dik de veenlaag was. Door de Laat-Middeleeuwse ontginningen en latere turfwinning is het veen namelijk weer goeddeels verdwenen. Gelukkig is op enkele plaatsen op Ypenburg nog net voldoende veen bewaard gebleven om onderzoek te kunnen verrichten naar de veenontwikkeling. Door dit onderzoek is het mogelijk het landschap door de eeuwen heen te reconstrueren. Voor dat doel is in 1999 een monster genomen in een diepe sleuf die door de Postenkade was gegraven. Op deze locatie bevat de Postenkade nog een ruim 1,5 m dikke laag veen! In de loop van het jaar 2000 zullen de resultaten uit het monster bekend zijn.

In het veen zijn tijdens de bouwwerkzaamheden diverse eiken boomstammen gevonden. Het hout is uitstekend bewaard gebleven. Door de Stichting RING zijn zowel in 1998 als in 1999 een behoorlijk aantal monsters genomen van het eikehout. Door jaarringen onderzoek

is RING in staat de ouderdom van de eiken te bepalen. De monsters van 1998 zijn inmiddels verwerkt. Uit de monsters blijkt dat hier een veeneikenbos gestaan heeft tussen ca. 2900 en 2500 voor Chr.

Op het veen zullen ook mensen hebben geleefd. In elk geval zullen zij de wildernis hebben geëxploiteerd vanuit de nederzettingen op de nabijgelegen strandwallen. Tot op heden zijn echter geen bewoningssporen in het veen gevonden, hetgeen vermoedelijk samenhangt met het vergraven van het grootste deel van het veen in de Late Middeleeuwen en de Vroeg Moderne tijd. Een uitzondering hierop vormen enkele Romeinse scherven die op het Nootdorpse deel van Ypenburg ten zuiden van de Boslaan zijn gevonden (datering: tweede helft 2e eeuw- eerste helft 3e eeuw; determinatie J. de Bruin). In de Late Middeleeuwen werd het veen ontgonnen voor de landbouw. Er werden op het veen boerderijen gebouwd. De boerderijen zijn later verplaatst naar de randen van het gebied. Met het verdwijnen van het veen zijn ook de resten van deze boerderijen verdwenen. Slechts enkele potscherven zijn als een laatste restant bewaard gebleven en verzameld. Uit de ouderdom van de tot op heden verzamelde scherven valt te concluderen dat de ontginning van het veen plaatsgevonden heeft in de 12e eeuw en dat de boerderijen nog voor het begin van de 14e eeuw zijn verplaatst.

Gemeente Rijswijk

J.M. Koot

Rotterdam: HSL-tracé In het kader van de archeologische begeleiding van de aanleg van de Hoge Snelheidslijn (HSL) is een aanvullende archeologische inventarisatie (AAI) uitgevoerd in de zogenaamde Sporendriehoek bij het station Rotterdam C.S. (Goossens 1999a). Vooronderzoek had uitgewezen, dat de lokale geologische situatie – afzettingen van Duinkerke III (op afzettingen van Duinkerke I), op Hollandveen op afzettingen van Calais – in principe bewoningssporen vanaf waarschijnlijk het Neolithicum tot en met de Middeleeuwen zou kunnen opleveren (Peters en Mientjes 1996b). Van 8 tot en met 13 juli zijn gutsboringen gezet tot een diepte van 6 m onder maaiveld. Het boren werd ernstig bemoeilijkt door de 3-4 m hoge begroeiing van braamstruiken, brandnetels, distels en andere planten. De AAI heeft geen archeologische indicatoren opgeleverd die aanleiding gaven voor een nader onderzoek.

BOOR, Rotterdam

T.A. Goossens

Vlaardingén: Westwijk, Prof. Rutgerstraat Op een aantal plaatsen langs de Prof. Rutgerstraat in de Westwijk, waar recentelijk hoogbouw uit de jaren zestig gesloopt is, zijn door de gemeentelijk archeoloog proefsleuven getrokken. Een meter dik ophogingspakket, aangebracht in de jaren zestig van de 20e eeuw in verband met de aanleg van de betreffende woonwijk, dekte een 50 cm dikke vette kleilaag af. Deze kleilaag kan geïdentificeerd worden met het Vlaardingendek dat tijdens grote overstromingen in de 12e eeuw werd afgezet. Onder de kleilaag werd een 50 cm dik veenpakket aangetroffen. Ongeveer één kilometer verder naar het westen zijn vroeger op deze veenlaag tientallen vindplaatsen uit de Late IJzertijd en de Romeinse Tijd aangetroffen. Op grond van die grote hoeveelheid vindplaatsen is door Van den Broeke (Van den Broeke 1996) berekend dat de bewoningsdichtheid aan het begin van de jaartelling tussen de 25 en de 35 mensen per km² bedroeg. Daarmee zou dit gebied in de IJzertijd en de Romeinse Tijd één van de dichtst bewoonde regio's in Noordwest Europa zijn geweest. Uit de diverse sleuven die nu getrokken zijn op vrijgekomen plaatsen in de Westwijk, moet geconcludeerd worden dat de door Van den Broeke berekende bevolkingsdichtheid niet voor heel Midden-Delfland geldt.

Onder het veen werd een vette kleilaag aangetroffen die op stratigrafische gronden in de

Late Steentijd (Vlaardingen-cultuur) gedateerd kan worden. Er zijn in deze laag geen archeologica aangetroffen.

VLAKE, Vlaardingen

T. de Ridder

Voorburg: Sijtwende zie Middeleeuwen en later

Voorburg: Westeinde – 'Oude Tolbrug' In het westelijke gedeelte van de gemeente Voorburg lag tot voor kort een verouderd industrieterrein. Op die plaats, tussen de Vliet en het op de strandwal liggende Westeinde, is sinds 1998 een wijk met nieuwe woningen ingepast. Het beschreven onderzoek is uitgevoerd vanwege de directe nabijheid van de strandwal, het Romeinse stadje Forum Hadriani en één van de oudste overgangen over de Vliet. De belangrijkste oudheden zijn daarbij aangetroffen in een tuin direct aan de Vliet. Achtereenvolgens kwamen de resten van een werfje annex scheepsmakerij uit de 17e eeuw, een Middeleeuwse woning, én nederzettingen uit het begin van de Midden Bronstijd te voorschijn.

Toen er na het onderzoek van een scheepsmakerij en haven (zie pag. 404) met de graafmachine haaks op de richting van de Vliet nog een sleuf naar het noordwesten werd getrokken, werden er onmiskenbaar Prehistorische scherven gevonden. Vervolgens is er in een onderzoekspuut van 8 x 10 m voorzichtig – per vierkante meter – verder gegraven. In het zuidelijke gedeelte, het dichtst bij de Vliet, bleek een cultuurlaag uit de Bronstijd aanwezig. De restanten lagen op circa 40 m van de Vliet, in een donkergrijze laag humeus zand op het schone duinzand; precies op de zuidoostelijke flank van de voormalige strandwal tussen Rijswijk en Voorschoten. In de noordelijke helft van de put echter, hoger tegen de strandwal, was de Bronstijdlag grotendeels in een bouwvoor uit de Middeleeuwen opgenomen. De strandwal is daar door talloze jaren van bewoning en zandwinning 'afgetopt'. Aan de vondstrijke zuidzijde, op maar enkele meters van de plaats waar in later tijden het werfje was aangelegd, duikt de wal snel omlaag. De bovenzijde van het zand daalt er naar een niveau waar het met een fors pakket klei overdekt is geraakt (Duinkerke I). Het voor het onderzoek overgebleven areaal was door deze omstandigheden klein. Het bleek uiteindelijk te gaan om een oppervlakte van ongeveer 15 vierkante m. De cultuurlaag bevond in 'het lage deel van de put' 10 à 20 cm onder de Middeleeuwse bouwvoor, tussen ongeveer 1,10 m - NAP en 1,20 m - NAP. De beide niveaus waren er door relatief schoon zand van elkaar gescheiden.

De vondsten bestaan voor het merendeel uit aardewerk. In de cultuurlaag waren verder werktuigjes van vuursteen (zogenoemde knoopschrabbers) en botmateriaal aanwezig. Het gaat bij het botmateriaal om stukken bot en gebitsfragmenten van varkens, runderen en schape en geiten. De dikte van het aardewerk, de magering met witte kwarts, de vorm en het type versiering wijzen op een datering in een vroege fase van de Midden Bronstijd. Het aardewerk is goed vergelijkbaar met materiaal dat in 1989 bij Vogelenzang, juist ten zuiden van Haarlem, is aangetroffen (vgl. Ten Anscher 1990). Het valt op dat in Voorburg bij de versiering geen verticaal geplaaste touwindrukken voorkomen en dat ook de zogenaamde wikkeldraadindrukken ontbreken. Het gaat daarom om een nogal samenhangende groep vondsten, afkomstig uit een redelijk scherp te begrenzen periode. De bij deze cultuurlaag behorende bevolking moet rond 1700 voor Chr. op de zuidoosthelling van de toen nog duidelijk uit de omgeving oprijzende duinenrij hebben gewerkt en gewoond. Een aan restanten botmateriaal uitgevoerde C14-datering heeft ons wat dit betreft helaas geen uitsluitsel kunnen geven. Met betrekking tot het aardewerk volgt nog een meer gedetailleerde, aparte publicatie.

Op minder dan een meter van het eerder aangetroffen Middeleeuwse huis lagen in de on-

dergrond bovendien de onmiskenbare resten van een (veel) oudere waterput.

Deze in de laatste uren van de opgraving aangetroffen kleine waterput stak tot een diepte van 1,96 m - NAP. Er omheen waren nog tot zo'n 90 cm boven het diepste punt de restanten van hout en/of wortels zichtbaar. Het feit dat de put verder helemaal geen vondsten bevatte kan betekenen dat deze niet lang heeft opengelegen óf dat het een put was van waaruit het vee werd gedrenkt. De put was gegraven in een kleine depressie van de strandwal en is later bovenin opgevuld geraakt met veen. Aan de bovenkant van de Bronstijldlaag was de put al niet meer zichtbaar.

Bij het couperen van de waterput werden tenslotte nog de magere restanten van een oudere cultuurlaag aangetroffen. De waterput was net door deze laag, tussen ongeveer 1,80 m - NAP en 1,90 - NAP, heen gegraven. Bovendien bleek dit niveau van de Bronstijldlaag te zijn gescheiden door een dunne band veen. Het is niet onmogelijk dat het hier gaat om de resten van de Vlaardingencultuur. De drie gevonden minieme scherfjes laten helaas geen verdere gevolgtrekkingen toe.

De woonplaats van de hier aanwezige Bronstijdboeren is zeker niet ver af geweest. De beste kans is dat deze iets meer naar het noorden lag, hoger op de strandwal respectievelijk de inmiddels verdwenen oude duinen.

Met het voorgaande is op deze strandwal voor het eerst een bewoning zo vroeg in de Bronstijd aangetoond. Ten zuiden van de Rijn kennen we vondsten uit deze periode alleen van Monster (Z.H.) en van het Bronovo-terrein in de gemeente Den Haag. Maar dat is dan wel op de jongere strandwallen. De twee kilometer verderop in Park Leeuwensteijn aangetroffen sporen zijn zo'n driehonderd jaar jonger (vgl. Hagers e.a. 1992).

Archeologische Werkgroep Voorburg

W. de Jonge

Romeinse Tijd

Alphen aan den Rijn: Rijksweg 11 Oost/Goudse Rijkpad In opdracht van Rijkswaterstaat heeft archeologisch adviesbureau RAAP een archeologische kartering uitgevoerd ten behoeve van de aanleg van de Rijksweg 11 Oost tussen Alphen aan de Rijn en Bodegraven (Marinelli & de Jager 1999). Met de kartering werd begonnen in oktober 1997. Na een lange pauze werd de kartering afgesloten in juni 1999.

Het tracé van de Rijksweg 11 Oost ligt in een archeologisch zeer waardevol gebied. De archeologische waarde van het gebied wordt grotendeels bepaald door de resten van Romeinse (militaire) bouwwerken in Alphen aan den Rijn, Zwammerdam en Bodegraven en een beoemde voorganger van de Rijksweg 11 Oost: de *limesweg* of *via militaris*. Beide wegen, de Romeinse en de moderne, zijn gesitueerd langs de rand van de oeverwal aan de zuidzijde van de Oude Rijn. Het verschil is dat de Romeinse weg waarschijnlijk grotendeels aan de noordzijde van de huidige spoorbaan Leiden-Utrecht ligt, en de Rijksweg 11 Oost net ten zuiden daarvan. Dit verschil van ligging is er ook de oorzaak van dat het onderzoek in het tracé van Rijksweg 11 Oost geen archeologische vindplaatsen heeft opgeleverd.

Bij de kruising van het Goudse Rijkpad en de Rijksweg 11 Oost zal echter een viaduct worden aangelegd. Op basis van het onderzoek kan worden gesteld dat de Romeinse *limesweg* de noordelijke tak van dit viaduct waarschijnlijk kruist. De meest waarschijnlijke locatie waar dit gebeurt ligt ter hoogte van het woonwagencentrum 'Gouwsluis'.

Ten oosten van dit woonwagencentrum worden ook de resten van een Romeinse nederzet-

ting vermoed (Kok 1999a: 95-96). Het feit dat daar materiaal uit het midden van de eerste eeuw is aangetroffen, en de situering aan de Romeinse weg, maakt het mogelijk dat de betreffende vindplaats misschien als militaire wachtpost geïnterpreteerd kan worden.

RAAP heeft aanbevolen op de locatie van het geplande viaduct een vervolgonderzoek te laten plaatsvinden ter nadere localisering van het Romeinse weg-tracé en de landschappelijke samenhang daarvan met de restgeul van de Oude Rijn. Tevens dient er nog een waarderend onderzoek te volgen op het terrein van de nederzetting.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

D.H. de Jager

Binnenmaas: Mijnsheerenland zie Middeleeuwen en later

Binnenmaas: Munnikenweg RAAP heeft in opdracht van de Dienst Landelijk Gebied, mede namens de Landinrichtingscommissie Hoeksche Waard-Oost een archeologisch onderzoek uitgevoerd (Raemakers 1999a). Het betreft een karterend booronderzoek ten behoeve van de aanleg van een fietspad aan de noordzijde van de Munnikenweg in de gemeente Binnenmaas.

De aangetroffen geologische opbouw vangt aan met Hollandveen. Dit pakket wordt afgedekt door Duinkerke 0-Afzettingen, wederom afgedekt door een veenpakket. Hierboven bevinden zich Duinkerke I- en Duinkerke IIb-Afzettingen. In een boring is een blauwgrijze scherf van gedraaid aardewerk gevonden (datering Romeinse Tijd-Middeleeuwen). Deze waarneming bevindt zich circa 400 m ten westen van de bekende vindplaats uit de IJzertijd en Romeinse Tijd (Van Heeringen e.a. 1998).

Archeologisch Adviesbureau RAAP

D.C.M. Raemakers

De Lier: MD 21.10 en 21.12 In maart 1999 is door een team van medewerkers van het Amsterdams Archeologisch Centrum (AAC) van de Universiteit van Amsterdam een aanvullend archeologisch onderzoek (AAO) uitgevoerd naar de vindplaats MD 21.10 (078.74/443.23) in de gemeente De Lier. De vindplaats staat te boek als een Romeinse nederzetting (Bult 1983) en is opgenomen op de Archeologisch Monumentenkaart van Zuid-Holland onder de code 37B-18, een terrein van hoge archeologische waarde. Ook de vindplaats MD 21.12 (078.63/443.35), gelegen op hetzelfde perceel en tevens behorend tot de CMA-code 37B-18, is tijdens de AAO onderzocht. Aanleiding voor het onderzoek was de aanleg van een kassen-complex op het perceel gelegen aan de wegen Zijtweende en Laan van Koop. Het onderzoek was gericht op het in kaart brengen van de aard, omvang en kwaliteit van de archeologische waarden. Het onderzoek is uitgevoerd met financiering van de Reconstructiecommissie Midden-Delfland, het Recreatieschap Midden-Delfland, de provincie Zuid-Holland en het AAC/Universiteit van Amsterdam.

Terrein en methode van onderzoek: Over het perceel zijn 26 verkenningssleuven van twee m breed en enkele tientallen meters lang gegraven. In eerste instantie zijn zes raaien van sleuven in de lengterichting van het perceel aangelegd. Hiermee is een grove indruk van de verspreiding van de archeologische waarden in kaart gebracht. Aansluitend is met behulp van zes extra sleuven de aard, omvang en kwaliteit van de aangetroffen archeologische vindplaats bepaald.

Resultaten: In het gebied met, volgens de Archeologisch Monumentenkaart van Zuid-Holland, een hoge archeologische waarde zijn de vindplaatsen MD 21.10 en 21.12 aangetroffen. De twee vindplaatsen blijken één geheel te vormen. Ze zijn gelegen op de Duinkerke-I kreekrug, aan de westelijke zijde van het onderzochte terrein. De vindplaats is op te splitsen in twee

delen, een zuidelijk deel welke bestaat uit een vondstverspreiding en enkele grondsporen (voorheen vindplaats MD 21.10) en een noordelijk deel met de restanten van een opgehoogde woonlocatie met bijbehorend huis (voorheen MD 21.12).

De vondstverspreiding in het zuidelijk deel ligt voornamelijk op de hoogste delen van de Duinkerke-I kreekrug. Een deel van de vondsten komt uit enkele sporen die eventueel van een sloot of perceleringssysteem zijn. Ook komen de voorwerpen uit de restanten van een oud oppervlak, het looppniveau uit de Romeinse Tijd. De andere helft van de vondsten uit dit deel komt uit de geologische laag waarop men in de Romeinse Tijd woonde, de afzettingen van de Duinkerke-I kreek. Deze vondsten kunnen vanaf het oppervlak in de grond zijn getrapt of vanuit greppels, sloten en kuilen in de grond zijn gezakt.

Het noordelijk deel van de vindplaats bestaat uit een opgehoogde woonlocatie. Over een ruim oppervlak is op de Duinkerke-I afzettingen met behulp van kleiplaggen een laag aangebracht, waarop men vervolgens een huis heeft gebouwd. In twee proefsleuven is het huis aangesneden. Voorlopig kan geconcludeerd worden dat het huis circa 5,70 m breed is en minstens 18 m lang. Uit andere opgravingen van huizen uit de Romeinse Tijd in Midden-Delfland is gebleken dat de grootte van huizen ongeveer zes bij twintig m is. Dit huis sluit daar dus keurig bij aan. Het uitzonderlijke aan dit huis zijn de ophogingslagen, welke ook in het huis als vloerpakketten zichtbaar zijn. Er is een hardplaats in het mogelijke woongedeelte en een centraal middenpad in het tegenoverliggende stalgedeelte.

De bewoning vond plaats op de flank van de kreekrug, waarbij het woondeel op het hoge, 'droge' deel van de rug stond en het staldeel in het lagere, 'nattere' deel. Het staldeel stond gedeeltelijk op een stuk met een venige ondergrond. Daardoor zijn de houten palen waarmee het huis gebouwd is, in de klei en in het daaronderliggende veen bewaard gebleven. Om het huis zijn vermoedelijk greppels en slootjes aangelegd met als doel het huis droog te houden.

Voor de datering van de vindplaats en de bewoning van het huis is gekeken naar het aardewerk dat is aangetroffen. Het betreft een grove datering op grond van enkele speciale scherven. Van een terra-sigillata scherf uit de vloerlagen van het huis is een nadere herkomst en datering aan te geven. Deze scherf is afkomstig van een kom, geproduceerd in Trier tussen 160 en 190 na Chr. De vindplaats kan daarmee gedateerd worden op de tweede helft van de 2e eeuw na Chr.

Uit alle gegevens blijkt dat het hier om een waardevolle vindplaats gaat, namelijk een huis op een opgehoogde erf. Van het huis zijn de vloerlagen en de onderste restanten van de houten palen van de wand en de dakdragende constructie nog aanwezig. De restanten zijn vermoedelijk van een woon/stalboerderij, waarbij woon- en stalgedeelte zich onder één dak bevinden. Daarnaast zijn er enkele greppels en sloten die het opgehoogde deel van het erf lijken af te grenzen.

De omvang van de vindplaats is op te splitsen in drie eenheden. Het huis heeft een omvang van circa zes bij twintig m. De opgehoogde woonlocatie waarop het huis zich bevindt is ongeveer 30 bij 40 m. De gehele vindplaats (woonlocatie inclusief huis en vondstverspreiding met mogelijke sporen van sloten en greppels) is ruim 160 bij 80 m. De vindplaats ligt parallel aan de Duinkerke-I kreekrug over het westelijk deel van het perceel.

MD 21.10/21.12 is een combinatie-vindplaats van zeer hoge kwaliteit. Niet eerder in Midden-Delfland zijn van een Romeins huis, gebouwd op een ondergrond van klei, de ophogings- en vloerlagen gevonden. Ook de hardplaats is als een met aardewerkscherven afgedekte verhoging op de vloer nog duidelijk herkenbaar. Alleen bij de vindplaats MD 21.23 langs de Oostbuurtseweg (enkele honderden meters van deze vindplaats) zijn ophogings- en vloerlagen terug gevonden. Echter deze vindplaats ligt in het veen en de conserveringsomstandigheden zijn daardoor niet identiek. Waardevol aan MD 21.10/21.12 is tevens dat de houten

onderdelen waaruit het huis is opgebouwd, voor een groot deel nog bewaard zijn gebleven. Bij de meeste huizen op kleigrond zijn deze inmiddels vergaan.

Behoud en beheer: De vindplaats MD 21.10/21.12 dient alle aandacht te krijgen in het kader van de archeologische monumentenzorg. Een opgehoogde woonlocatie met dermate goed bewaard gebleven restanten van bewoning is uitzonderlijk voor Midden-Delfland. Beschermende maatregelen ten aanzien van drainage, egaliseren, transport en bedrijfsvoering bij de bouw, het gebruik en de sloop van de kassen zijn opgesteld in een advies, welke door de gemeente De Lier en de provincie Zuid-Holland na overleg met de toekomstig eigenaar zullen worden bekrachtigd. Ook op het gebied van het te voeren gemeentelijk en provinciaal beleid ten aanzien van de bescherming van deze vindplaats is een advies uitgebracht.

AAC / Universiteit van Amsterdam

J.P. Flamman

Delft: Lage Abtswoudsche Polder In de periode van mei tot en met juli 1999 is in het kader van de herinrichting van Midden-Delfland door een team van medewerkers van het Amsterdams Archeologisch Centrum (AAC) van de Universiteit van Amsterdam een aanvullend archeologisch onderzoek (AAO) uitgevoerd in de Lage Abtswoudsche Polder, gemeente Delft. In deze polder wordt het bijna 180 ha grote Abtswoudsche Bos aangelegd. Slechts circa 40% van het gebied kon door middel van verkenningssleuven onderzocht worden aangezien niet alle percelen toegankelijk waren of voor onderzoek in aanmerking kwamen. Het onderzoek, ook 'Module 2' genaamd, is een onderdeel van het prospectieplan voor het behoud van archeologische waarden in deelgebied Abtswoude (Van Londen 1994). Voorafgaande aan het onderzoek zijn de volgende specifieke onderzoeksdoelen geformuleerd:

- De inventarisatie van vindplaatsen draagt bij aan het in kaart brengen van archeologische waarden in het onderzoeksgebied met als doel deze te behouden en duurzaam te beheren.
- Van de reeds bekende vindplaatsen MD 4.03 en 4.23, beide uit de Romeinse Tijd, wordt de aard, omvang en datering van de vindplaats nader onderzocht. Het doel is vindplaats MD 4.03 zo goed mogelijk planologisch in te passen en een wettelijke bescherming voor de vindplaats te ondersteunen.
- Uit het onderzoek van de Romeinse perceleringssystemen in Midden-Delfland is gebleken dat deze percelering vermoedelijk is uitgezet volgens een maatvoering en meetsysteem. Van essentieel belang in het onderzoek naar dit systeem is het aantonen van 'kruispunten' van de sloten en greppels en de maatverhouding tussen deze punten. De methodiek van het graven is daarom hierop afgestemd.
- De inventarisatie geschiedt aan de hand van kennis over het cultuurlandschap in de verschillende tijdsperiodes. Deze informatie is verwerkt tot verwachtingskaarten ten aanzien van het voorkomen van Middeleeuwse vindplaatsen in het gehele gebied, Romeinse nederzettingen op Duinkerke-I kreekruggen en de mogelijke aanwezigheid van IJzertijd vindplaatsen in de veengebieden. De modellen van het cultuurlandschap (Van Londen 1994) en de bijbehorende verwachtingskaarten worden getoetst aan de hand van de gegevens uit het onderzoeksareaal.

In 1993 en 1994 was reeds een begin gemaakt met het onderzoek in deze polder. Daarbij werden twee nieuwe Romeinse vindplaatsen aangetroffen, MD 4.23 en 4.24, die bestonden uit een netwerk van sloten en greppels (Van Londen 1995a en 1995b). Door deze was er reeds een bijgesteld verwachtingspatroon ten aanzien van het aantreffen van het perceleringssysteem en de te verwachten kruispunten. Essentieel voor het in kaart brengen van het perceleringssysteem en het daar uit af te leiden gehanteerde meetsysteem was het vaststellen van de sloten en greppels en hun punten van samenkomst.

Met behulp van het graven van twee verkenningssleuven per perceel (gemiddelde breedte van ca. 50 m) werd de oriëntatie van de sloten en greppels vastgesteld. In het centrale deel van het onderzochte terrein lagen de Romeinse sloten onder een hoek van ongeveer 45 graden ten opzichte van de huidige percelering. Door de aangetroffen sloten denkbeeldig met elkaar te verbinden werden de kruispunten van deze grofweg in het veld bepaald. Hierna werden er kleine putten op deze locaties aangelegd om de verwachte kruispunten aan te tonen. In het noordwestelijke en oostelijke deel van het onderzochte terrein was de oriëntatie van de Romeinse sloten en greppels afwijkend van het centrale deel. In deze delen van het terrein zijn er ook minder sloten en greppels aangetroffen.

Uiteindelijk is in het centrale deel een wijdverbreid systeem van tientallen greppels en sloten aangetroffen. De minimaal vastgestelde lengte van enkele sloten is ongeveer 1200 m. De minimaal vastgestelde breedte van de strook die door middel van greppels en sloten is ingericht bedraagt ongeveer 400 m. De hoofdsloten van dit systeem zijn zuidwest-noordoost georiënteerd op de natuurlijke afwateringsrichting van het Duinkerke-I krekensysteem dat daar in de bodem aanwezig is. De kleinere sloten en greppels liggen dwars op deze grote sloten en verbinden soms meerdere lange percelen met elkaar. Op de korte zijde van dit langgerekte blok van 1200 bij 400 m ligt vermoedelijk een nederzetting. Deze is echter niet bij het verkenningssleuvenonderzoek aangetroffen, maar op grond van de grote hoeveelheid en variatie aangetroffen aardewerk in de grondsporen en de afdekkende laag (vindplaats MD 4.27) moet deze net aan de zuidrand van het industriegebied hebben gelegen. Het lijkt erop dat het perceleringssysteem bij deze ene nederzetting behoort, omdat er geen andere nederzettingen of huisplaatsen in de directe nabijheid zijn gevonden. Dat bij één nederzetting één perceleringssysteem hoort komt ook bij andere vindplaatsen in de regio voor, zoals bijvoorbeeld Rijswijk-De Bult (Bloemers 1978), of vindplaats MD 3.01 in de Kerkpolder (Van Londen 1997).

In het oostelijk deel van het onderzoeksgebied ligt de Romeinse vindplaats MD 4.03. Deze is met het omliggende terrein onderzocht en in de verkenningssleuven werden diverse greppels en sloten aangetroffen. Er zijn geen directe sporen van een nederzetting op vindplaats 4.03 vastgesteld. Waarschijnlijk behoort het sloten- en greppelsstelsel bij de vindplaats MD 5.03, hemelsbreed circa 200 m oostwaarts aan de overzijde van de Schie gelegen. De oriëntering van de sloten was daarop gericht.

Het slotensysteem (MD 4.24) in het noordwestelijk deel van de Abtswoudsche Polder behoort tot een ander systeem dan het centrale. Mogelijk is het een exponent van de vindplaats MD 4.25, enkele honderden meters westwaarts (Visser, Flamman en Van Londen 1999), of is het een onderdeel van een niet nader bekend systeem en nederzetting.

Geheel aan de westzijde van het onderzochte terrein zijn op de uitlopers van het krekensysteem enkele sporen en vondsten aangetroffen die vermoedelijk een oudere datering hebben dan het grote centrale perceleringssysteem. De greppels en de spaarzame vondsten geven het beeld van een vroeg-Romeinse nederzetting die grotendeels is geërodeerd (MD 4.28).

Na de afzettingen van de Duinkerke-III krekens is in de Late Middeleeuwen het klei- en veengebied ontgonnen. Door het aanleggen van dijken langs de grote rivieren en het graven van afwateringssloten is het gebied steeds droger geworden en werd het geschikt gemaakt voor bewoning en landbouw. De karakteristieke percelering van het gebied is vermoedelijk ontstaan vanaf de 11e eeuw. De bewoning in de Nieuwe Tijd vond hoofdzakelijk aan de dijk langs de Schie plaats.

Behoud en Beheer: Het advies ten aanzien van het behoud en beheer dat naar aanleiding van het AAO is opgesteld kan als volgt worden samengevat. Het AAO heeft geleid tot een advies van

het AAC en de ROB om geen bomen te planten op het beschermde deel van vindplaats MD 4.03. Voor het terrein geldt dat een begroeiing in de vorm van gras de beste bescherming biedt. Aanplant van struiken en bomen, ontgravingen en egalisaties van het terrein, de aanleg van infrastructuurle werken of een tijdelijke gronddepot en verlaging van het polderpeil zijn allen schadelijk voor de archeologische waarden. Inmiddels is de procedure gestart om de Romeinse vindplaats MD 4.03 gezamenlijk met de vindplaatsen MD 5.01, 5.02, 5.03 en 5.04, gelegen aan de oostzijde van de Schie, voor te dragen als regionaal Rijksmonument. De vindplaatsen zijn in hun context beeldvormend voor het Romeinse cultuurlandschap en vormen een waardevolle reeks nederzettingen en *off-site* structuren met een hoge wetenschappelijke waarde.

De vindplaatsen MD 4.23, 4.24, 4.27 en 4.28 liggen allen binnen het gebied dat als het Abtswoudsche Bos zal worden ingericht. Dit betekent dat het merendeel van het grote gebied zal worden aangeplant met bomen en dat er diverse grote plassen en open water zijn gepland. Hierbij zal het merendeel van de archeologie verloren gaan. Echter, vindplaats MD 4.27 ligt onder een ophogingspakket van ruim een meter grond. Daarmee is deze vindplaats redelijk beschermd en dient de locatie als terrein van hoge archeologische waarde op de Archeologische Monumentenkaart van Zuid-Holland te moeten worden opgenomen. Groot grondverzet en / of het verwijderen van volgroeide bomen zal op dit terrein gepaard moeten gaan van archeologische begeleiding.

AAC / Universiteit van Amsterdam

J.P. Flamman

Delft: Lage Abtswoudsche Polder Tijdens de laatste twee weken van januari 1999 is door medewerkers van het Amsterdams Archeologisch Centrum (AAC) van de Universiteit van Amsterdam een noodonderzoek uitgevoerd naar een door ontgravingen bedreigd deel van een vindplaats uit de Romeinse Tijd met Midden-Delflandcode (MD) 4.25. De vindplaats ligt ten zuiden van Delft in de Lage Abtswoudsche Polder en is voor het eerst ontdekt tijdens een aanvullend archeologisch onderzoek (AAO) in 1998. Het veldwerk bestond uit de aanleg en afwerking van twee vlakdekkende ontsluitingen over het bedreigde deel van de vindplaats.

Voorafgaande aan het noodonderzoek is een aantal onderzoeksdoelen geformuleerd:

- Het verkrijgen van inzicht in het type sporen dat bij de opgraving wordt aangetroffen. Hierbij kan onder andere worden gedacht aan nederzettingen-, erfstructuren en *off-site* sporen. Zowel de Romeinse sporen behorende bij vindplaats MD 4.25 als ook de recentere sporen uit de Middeleeuwen en later krijgen hierbij aandacht.
- De toetsing van de opgravingsresultaten van MD 4.25 aan het model ten aanzien van de Romeinse bewoning en cultuurlandschap in Midden-Delfland, zoals gevormd door opgravingen van vindplaatsen als MD 3.01, 5.03, 1.23, 19.07 & 20.17.
- Het vergelijken van de opgravingsresultaten met de informatie van het AAO van 1998 waarbij vindplaats MD 4.25 voor het eerst werd aangetroffen. Hiermee wordt inzicht verkregen in de voorspellingswaarde en daarmee betrouwbaarheid van de gegevens uit verkenningssleuven.

De sporen uit de Romeinse Tijd bestaan grotendeels uit enkele kuilen en een tiental greppels. In één van de kuilen en onderin een greppel bevonden zich skeletresten van kalveren. De greppels variëren in breedte van enkele decimeters tot bijna tweeënhalve m. De oriëntatie van de meeste greppels komt overeen met de ligging van de Duinkerke-I kreekrug waarop vindplaats MD 4.25 is gesitueerd. De greppels volgen daarbij de natuurlijke afwateringsrichting of liggen daar juist haaks op. Daarnaast zijn er twee kleine greppels die een onregelmatig verloop kennen. Sommige sporen zijn door middel van oversnijding en koppeling op grond van samenstelling en kleur van de vulling in fases in te delen. In de nederzetting zijn drie fa-

ses te onderscheiden. Uit de sporen van het opgegraven deel van de vindplaats blijkt dat het een hoek van het erf van een nederzetting betreft. De huisplaats en tevens kern van de nederzetting is niet aangetroffen. Deze ligt ten noordoosten van de opgraving. De geschatte omvang van het totaal van de nederzetting is 1,75 ha.

De Middeleeuwse sporen dateren uit de Laat-Middeleeuwse tijd. De sporen kunnen echter ook van jonger datum zijn. Ze bestaan voornamelijk uit greppels, sloten en een grote kuil. Alle greppels liggen haaks op de oriëntatie van het perceel. Vermoedelijk behoorden ze bij de inrichting van het land van de enkele honderden meters westwaarts gelegen huisterp (vindplaats MD 4.05).

Het Romeinse nederzettingsmodel van Midden-Delfland; een vergelijking. Uit de opgravingsresultaten is gebleken dat vindplaats MD 4.25 past binnen het model van Romeinse bewoning en cultuurlandschap in Midden-Delfland. Evenals bij vindplaats MD 3.01 en MD 5.03 bevindt de nederzetting zich op de uitloper van een Duinkerke-I kreekrug en is de landinrichting door middel van perceleringssloten en -greppels gerelateerd aan de ligging van de kreekrug in het landschap. Het nederzettingsterrein wordt gekenmerkt door met sloten omgeven kleine kavels die ieder een eigen functie hebben. Uit de opgravingsresultaten kan echter niet worden afgeleid welke functie de aangetroffen kavels van MD 4.25 hebben vervuld. De aanwezigheid van kuilen buiten de eigenlijke woonplaats en een afname van aardewerkvondsten buiten het erf zijn overeenkomstig het nederzettingsmodel. Geconcludeerd kan worden dat het opgegraven deel past in het beeld van de rand van een nederzetting.

Uit het onderzoek is verder gebleken dat archeologische gegevens uit verkenningssleuven een goede indruk geven van de aard van de vindplaats. In de verkenningssleuven van 1998 werden veel greppels aangetroffen, die tijdens de opgraving opnieuw konden worden getraceerd. Ook de oriëntatie van de greppels is goed te voorspellen. Het onderlinge verband tussen de greppels is door de opgravingsgegevens ten opzichte van de gegevens van het AAO wel verduidelijkt. De verwachting dat het opgegraven deel van de vindplaats de hoek van een Romeinse nederzetting vormt werd bevestigd tijdens de opgraving.

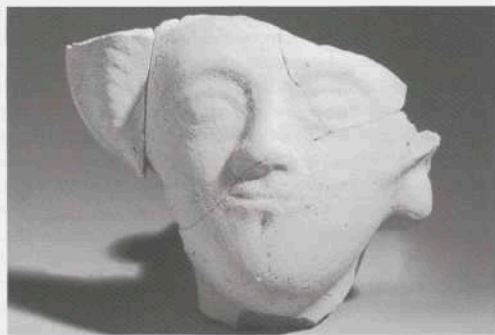
Aanbevelingen omtrent het beheer. Er is aanbevolen het resterende deel van de vindplaats voor de toekomst duurzaam te behouden gezien de goede kwaliteit van de sporen en de wetenschappelijke waarde van de vindplaats. Zolang de huidige bestemming gehandhaafd wordt, namelijk die van recreatiegebied in de vorm van weiland met wandel- en fietspaden die op het maaiveld worden aangebracht, is de vindplaats voldoende beschermd. Wanneer het in de toekomst door de verandering van het bestemmingsplan alsnog onmogelijk blijkt het resterende deel van de vindplaats te behouden, wordt er sterk aangeraden de vindplaats op te graven.

AAC / Universiteit van Amsterdam

M.E. Visser / J.P. Flammann

Den Haag: Nikkelwerf Onverwachts moest de Dienst Stadsbeheer, Afd. Archeologie van de gemeente Den Haag aan het eind van het jaar een onderzoek uitvoeren aan de Nikkelwerf, in het bedrijfsgebied Zichtenburg. In de jaren zestig kwamen nogal wat vondstmeldingen uit dit gebied vandaan ten tijde van de aanleg van het bedrijfsgebied. Dat de bodem in dit stukje Den Haag nog steeds belangrijke archeologische waarden bezit, was duidelijk geworden door een inventariserend onderzoek in de zomer van 1999. Er bleek zich een Romeins sporenniveau op slechts 40 cm onder het huidige straatniveau te bevinden. Uit één van de sporen kwam het fraaie godinnenbeeldje dat hier is afgebeeld te voorschijn (afb. 4).

Een daadwerkelijke opgraving bleek nodig vanwege de aanleg van een grote ondergrondse watertank ter plekke. Een areaal van ca. 20 bij 10 m zou daarbij tot grote diepte worden omgezet.

Afb. 4. Den Haag: fragment van een godinnenbeeldje. Foto Peter van Oosthout.

De bodem bestaat hier uit iets zandige klei. Waarschijnlijk betreft het een oeverwallekje van een kreek die behoorde tot het Gantelsysteem. Hoewel de bovengrond het nodige aan Romeinse scherven aan het licht bracht, was er geen sprake meer van een ongestoorde Romeinse bodem; waarschijnlijk is die al bij de aanleg van het bedrijventerrein in de jaren zestig weggegraven. Van de aangetroffen sporen is dan ook alleen de onderkant bewaard gebleven. Daarbij ging het om enkele greppels, een afvalkuil, een ontmantelde waterput en een aantal paalsporen die waarschijnlijk afkomstig zijn van een drieschepig gebouw. Van de zware palen die het dak moesten dragen was nog ca. 30 cm in de grond bewaard gebleven, terwijl van de wand nog maar nauwelijks iets over was. Van de lengte van het betreffende gebouw is niets bekend: daarvoor was de opgravingsput te klein. De breedte is wel bekend. Die was, van wand tot wand, ca. 6,9 m. De twee rijen staanders stonden ongeveer 5,6 m van elkaar vandaan.

Het overgrote deel van de vondsten is van inheems-Romeinse oorsprong. Duidelijk is dus dat hier een inheemse nederzetting moet hebben gelegen. De aangetroffen import-scherven geven aan dat de nederzetting in de 2e eeuw van onze jaartelling geplaatst kan worden.

Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afd. Archeologie

J.A. Waasdorp

Den Haag: Wateringse Veld In 1999 heeft het onderzoek door de gemeentelijke archeologische dienst van Den Haag in de VINEX-locatie Wateringse Veld zich vooral geconcentreerd op de Romeinse periode, maar er is ook onderzoek gedaan naar de Middeleeuwse en Post-Middeleeuwse tijd.

Het onderzoek op het terrein Rhijenhof in de Erasmuszone heeft inheems-Romeinse greppelsystemen en een plattegrond van een boerderij opgeleverd. Het betreft een woon-stallhuis met een lengte van ca. 20 m, waarvan de wand aan de noord-west zijde klaarblijkelijk is vervangen door een stevigere wand waarvan de palen dieper werden ingegraven.

Ook op het terrein Stevenshof zijn sporen van inheems Romeinse bewoning gevonden. Behalve perceelgreppels werden er sporen aangetroffen van een gebouwtje, gefundeerd op kleine ondiepe paaltjes. De functie van dit gebouwtje is niet duidelijk. Het lijkt onwaarschijnlijk dat het om een woonhuis gaat. Elders op het terrein werd een kuil met verbrand materiaal gevonden. Het bleek te gaan om een grote hoeveelheid verkoolde zaden en bonen. In een van de werkputten kwamen drie parallel gelegen standgreppels tevoorschijn. Vermoedelijk gaat het hier om de resten van een voorraadschuur, waarbij de staanders rustten op horizontale balken. Alhoewel het terrein daarmee duidelijke sporen van inheems-Romeinse agrarische

activiteiten opleverde, werd het bijbehorende hoofdgebouw niet gevonden. Mogelijk is dit hoofdgebouw, waar van uit de agrarische activiteiten gecoördineerd werden, verdwenen als gevolg van latere ingrepen in de bodem.

Met name ter plaatse van de voormalige hoeve de Stevenshof werden zeer veel grote rechthoekige sporen gevonden, waarvan nu wordt aangenomen dat het moestuintjes waren. Uit deze sporen en uit greppels met dezelfde vulling kwam veel 18e- en 19e-eeuws materiaal.

Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afd. Archeologie

A.M. Vermeulen

Graafstroom en Zederik: Alblasserwaard zie Prehistorie

Hillegom: Bestemmingsplan De Polders In september 1999 is door SOB Research in opdracht van de Gemeente Hillegom een archeologische inventarisatie uitgevoerd in bestemmingsplangebied 'De Polders'. Aanleiding voor de archeologische inventarisatie vormde de ontwikkeling van het nieuwe bestemmingsplan 'De Polders'. Het ging hierbij om een herziening van het bestemmingsplan 'Landelijk Gebied' (1978) voor de Vosse- en Weerlanerpolder en de Oosteinderpolder. De bestaande bebouwing en het huidige gebruik zouden hierbij worden vastgelegd. Daarnaast bevatte het plan een ontwikkelingsvisie (nieuwe, kleinschalige natuur- en recreatiefuncties) die aansloot op het Strategisch Groenproject 'Haarlemmermeêr Groen' en het Landschapsbeleidsplan van het Samenwerkingsorgaan Duin- en Bollenstreek. De totale oppervlakte van het nieuwe bestemmingsplan bedraagt ca. 190 hectare.

Met het nieuwe bestemmingsplan werd vooral de consolidatie van het gebied beoogd. Een al te gedetailleerd bodemonderzoek naar archeologische vindplaatsen was hier dan ook niet noodzakelijk. Dergelijk onderzoek zou pas noodzakelijk worden in het kader van planvorming voor concrete inrichtingsprojecten met een bodemverstorend karakter binnen het bestemmingsplangebied. De opgave voor het onderzoek door SOB Research was dan ook om de kwaliteit en de aard van het hier aanwezige bodemarchief op hoofdlijnen in kaart te brengen op zodanige wijze dat de uitkomsten van het onderzoek direct konden worden ingepast in het nieuwe bestemmingsplan. Gezien de doelstelling om tot een overzicht voor het hele bestemmingsplangebied te komen is een combinatie van archiefonderzoek en een beperkt veldonderzoek uitgevoerd. Op basis van dit onderzoek kon een globale archeologische verwachting voor de verschillende delen van het bestemmingsplan worden vastgesteld. Het in het veld karteren van individuele archeologische vindplaatsen viel buiten de beoogde onderzoeksopzet.

Geologische opbouw. Het onderzoeksgebied is gelegen op de oostelijke flank van de meest oostelijke, oude strandwal. In het westelijk deel van het plangebied liggen de oude strandwalafzettingen relatief ondiep en komen ook nog (afgetopte) resten van de oude duinen voor. Naar het oosten toe is er sprake van een sterke daling van zowel het huidige maaiveld alsook van de top van de oude kustafzettingen (zand en zeeklei) en het daarop ontstane pakket Hollandveen. De top van de (gedeeltelijk geëgaliseerde) oude duinen in het westelijk deel van het plangebied ligt op circa 0-1.2 m + NAP en loopt naar het oosten af tot circa 3.5 m - NAP. De top van de daaronder gelegen zeezandafzettingen loopt af van circa 4 m - NAP in het westelijk deel van het plangebied tot circa 6-6.5 m - NAP in het oostelijk deel van het plangebied (ter hoogte van de Haarlemmermeervaart). In het oostelijke deel van het plangebied zijn op de zeezandafzettingen ook zeekleiafzettingen afgezet (met een dikte tot maximaal twee m) waarop vervolgens een pakket Hollandveen is ontstaan (waarin met regelmaat inschakelingen met stuifzand werden aangetroffen). Op het Hollandveen is in het grootste deel van het plangebied een humusrijke 'enkeerdlaag' aangetroffen met een maximale dikte van 1.2 m. De

hoogte van het maaiveld loopt van west naar oost af van 0-1,2 m - NAP tot circa 4 m - NAP (ter hoogte van de Haarlemmermeervaart).

Archeologische verwachting: Het westelijke deel van het plangebied is het meest hoogliggend en daarmee ook het meest interessant voor wat betreft de mogelijke aanwezigheid van bewoningssporen uit het Midden-Neolithicum (vanaf circa 3600 voor Chr.). De ontdekking van een archeologische vindplaats (scherf- en botmateriaal uit de Romeinse periode) in het meest oostelijke deel van het bestemmingsplangebied (direct ten westen van de Haarlemmermeervaart) maakt duidelijk dat in het gehele plangebied vindplaatsen vanaf de Late Prehistorie kunnen voorkomen en dat deze vindplaatsen ook buiten het gebied van de strandwal en de oude duinen kunnen voorkomen.

Het nu nog in het plangebied aanwezige verkavelingspatroon vindt zijn oorsprong in de Middeleeuwen. Op basis van de verkavelingsstructuur en de gedane oppervlaktevondsten mag worden aangenomen dat de Middeleeuwse ontginning van dit gebied in ieder geval teruggaat tot de 14e eeuw. De humusrijke 'enkeerdgronden', die in het grootste deel van het plangebied de 'toplaag' vormen, zijn ontstaan door een voortdurende bemesting van het gebied vanaf de Middeleeuwse ontginning. Het betreft hier in feite een gelijksoortige bodemopbouw zoals die wordt aangetroffen in de zogenaamde esdekgebieden op de Pleistocene zandgronden in zuid- en oost-Nederland.

Plaan aanpassing: In vergelijking met het omliggende gebied (de in de Middeleeuwen ontveende Haarlemmermeer ten oosten van het plangebied en de door bollenteelt en zandwinning zwaar aangetaste oude duingebieden ten westen en ten zuiden van het plangebied) is het bestemmingsplangebied nog een toonbeeld van gaafheid. Ook de nog aanwezige Middeleeuwse verkavelingsstructuur behoort in dit deel van Nederland tot een inmiddels meer zeldzaam landschapstype met een hoge cultuurhistorische waarde.

Op basis van de onderzoeksresultaten is ook duidelijk geworden dat in het gehele plangebied slechts enkele kleine zones voorkomen waar geen archeologische waarden aanwezig kunnen zijn. In dit opzicht kan bijna het gehele bestemmingsplangebied worden gezien als een zone met een middelhoge tot hoge archeologische verwachting.

Op basis van de in het eindrapport van SOB Research neergelegde conclusies en aanbevelingen heeft de gemeente Hillegom inmiddels besloten om in het bestemmingsplan een archeologische paragraaf op te nemen, waarbij voor inrichtingswerkzaamheden in het gebied met een verstoringsdiepte van meer dan 0,5 m een aanlegvergunning (in het kader van de bescherming van archeologische waarden) noodzakelijk is.

SOB Research, Mijnsheerenland

J.E. van den Bosch

Leiden: Oostvlietpolder In verband met voorgenomen wijzigingen in het bestemmingsplan werd in het voorjaar van 1999 in de Oostvlietpolder in opdracht van de gemeente Leiden, afd. Monumentenzorg, door archeologisch adviesbureau RAAP een archeologische inventarisatie uitgevoerd. De Oostvlietpolder bestaat grotendeels uit grasland en wordt gekenmerkt door een langgerekte strokenverkaveling, die uit de Late Middeleeuwen stamt. Er zijn geen historische aanwijzingen voor akkerbouw. Door middel van het booronderzoek werden tien archeologische vindplaatsen vastgesteld in het bedreigde deel van de polder, gelegen tussen de rijksweg A4 en de Vliet.

Om meer inzicht te krijgen in de archeologische waarde van de vindplaatsen werd besloten tot een proefonderzoek van vindplaats 5. Het onderzoek werd uitgevoerd door de Faculteit der Archeologie van de Universiteit van Leiden (wetenschappelijke leiding dr. A.A. Abbink)

en de afdeling Archeologie van de gemeente Leiden (drs. M. Dolmans) en vond plaats van 1 juni tot en met 16 juli 1999.

De resultaten waren boven verwachting. In een aantal proefsleuven, werkput 1, 2 en 5 en kleine werkputten, nr. 3, 4 en 6 (resp. 10 x 10, 8 x 8 m en 5 x 26 m met uitbreidingen), werden nederzettingen uit de Romeinse Tijd, waaronder een areaal met de resten van diverse ambachtelijke haardplaatsen aangetroffen. De ligging van dit areaal komt overeen met een kleine verhoging in het veld (coörd. ca 410/775-435/795).

De lokale stratigrafie bleek bijzonder complex te zijn. Op het mosveen (top op ca 80 tot 100 cm onder maaiveld (210-230 cm - NAP) werd een pakket zware klei afgezet, dat in de huidige situatie wisselend van dikte is. De kleilaag is op de meeste plaatsen, ook onder de bewoningslagen (in werkput 3, 4 en 6) ca. 40 cm dik, maar bereikt in een strook ten westen van daarvan diktes tot ca. 80 cm. Het is mogelijk dat zich hier een klein kreekje bevonden heeft, dat ten tijde van de Romeinse bewoning al geheel opgevuld was. Er zijn geen resten van een oud oppervlak aangetroffen in of op dit schijnbaar ongestoorde kleipakket, terwijl in deze afzetting overal, ook buiten de mogelijke kreek, grote fragmenten aardewerk van inheemse en Romeinse makelij werden aangetroffen. Een verklaring voor deze verschijnselen is tot op heden nog niet gevonden.

Boven de kleilaag bevindt zich een bewoningspakket van wisselende dikte en op diverse plaatsen met een duidelijke gelaagdheid. De top van deze inheems-Romeinse bewoningslagen gaat zonder duidelijke grens over in een vuile (kleiige, soms zandige) laag, direct onder en in de bouwvoor. Daarin werd Laat-Middeleeuws en subrecent materiaal aangetroffen, dat vermoedelijk afkomstig is van opgebracht stadsvuil.

Bewoningsresten: In de noordelijke helft van werkput 3 werden diverse bewoningslagen uit de Romeinse Tijd aangetroffen. Deze bestaan uit tenminste twee houtskool- en schervenlagen, gescheiden door opgebrachte kleilagen waarin en waarop eveneens zeer veel inheemse keramiek en importscherven voorkwamen. Een deel van het materiaal is afkomstig van een aantal, uit inheemse scherven opgebouwde, haardplaatsen. De aanleg en het gebruik daarvan vertegenwoordigen eveneens tenminste twee fasen. Dergelijke buitenhaarden zijn bekend uit geheel West-Nederland uit de (Romeinse) IJzertijd. Hoewel de meeste structuren verstoord zijn, is het niet uitgesloten dat er ook resten van ovens aanwezig zijn geweest. Aanwijzingen daarvoor zijn te vinden in de grote hoeveelheden ijzerroest (echter weinig ijzerlakken) en versinterde aardewerkslakken. Het geheel suggereert de aanwezigheid van een ambachtelijk areaal waar ondermeer smeedactiviteiten plaatsvonden. Deze interpretatie wordt mede ondersteund door de aanwezigheid van een (begrenzende?) greppel aan de zuidzijde en twee grote kuilen, ingegraven in de kleilaag. Deze kuilen zouden als waterbassin kunnen hebben gediend. De complete omvang van het ambachtelijke terrein is nog niet definitief bepaald, maar zal minimaal 10 x 12 m bedragen. Een goede parallel voor een dergelijk areaal is te vinden in de nederzetting Schagen-Muggenburg I in Noord-Holland (Abbink 1999; Therkorn 1984 en 1990/91). De onderzochte grondmonsters uit werkput 3 bevatten verkoolden zaden van gerst en duiveboon (determinatie D. Murray, Faculteit der Archeologie).

Ten zuiden, westen en oosten kwamen in de proefsleuven voornamelijk enkele greppels en het eerder genoemde aardewerk in de kleiafzetting voor. Zoals gezegd werden in alle lagen vrij veel scherven van import-aardewerk aangetroffen tussen de fragmenten van inheemse potten. In dit opzicht is de vindplaats Oostvlietpolder goed vergelijkbaar met andere nederzettingen uit deze periode ten zuiden van de *limes*.

Werkput 6, op ca. 100 m ten noordwesten van het ambachtelijke areaal en ervan gescheiden door een dijk en sloot, werd aangelegd vanwege de vondst (door RAAP) van een grote

Afb. 5. Leiden: vindplaats 5, kuil met depositie van vier potten boven elkaar; zichtbaar is een deel van een Scheldevallei-amfoor.

hoeveelheid Romeins aardewerk bij het schonen van de sloot. Ook hier werden tenminste twee bewoningsfasen vastgesteld. De eerste bestaat uit een aantal greppels, de tweede uit een goed bewaard gebleven haardplaats van inheemse scherven, bedekt met leem; deze haard kan op basis van de structuur en omvang als een huishaard worden geïnterpreteerd. Van het bijbehorende gebouw zijn overigens geen resten teruggevonden in het opgegraven deel. Opmerkelijk zijn de vele deposities van (vrijwel) complete potten, inheems en Romeins, die in deze werkput werden aangetroffen in verschillende sporen: een drietal deposities (waaronder twee amforen) in een greppel, twee in de mogelijke geul ten westen van de bewoning en tenslotte een nest van vier potten in een kuil. Een daarvan is een vrij grote inheemse (kook)pot, de overige drie zijn import-producten: twee vrijwel identieke, oxyderend gebakken amforen (Scheldevallei amforen, voorlopige datering 2e-eeuwen of later) en een groot reducerend gebakken vat in blauwgrijze waar (afb. 5). In en rond het aardewerk werden een ijzeren voorwerp (mogelijk een mes), diverse beenderen, kaken en kiezen van paard, koe en schaap/geit aangetroffen, evenals een speelschijfje, tefriet en een stukje glas. Dergelijke deposities zijn eveneens een bekend fenomeen uit (West-)Nederlandse nederzettingen, met name in de Romeinse periode (ibidem).

Al met al wijzen de bevindingen van dit proefonderzoek op een nederzetting van bijzondere kwaliteit en waarde voor de archeologie van West-Nederland, vooral in het licht van de tot nog toe zeer schaarse gegevens over de bewoning in de latere Pre- en Protohistorie van het mondingsgebied van de Oude Rijn. Verdere opgraving van de nederzetting en vooral van het ambachtelijke areaal zal veel informatie kunnen opleveren omtrent de aard van de activiteiten ter plaatse en de mogelijke relatie daarvan met de aanwezigheid van de Romeinse legers.

Faculteit Archeologie, Universiteit van Leiden

A.Abbink;

Dienst Bouwen en Wonen, Monumentenzorg,

Afdeling Archeologie, gemeente Leiden

Y.Taverne en M. Boulonois

Leiden: Roomburg In maart 1999 heeft de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) in samenwerking met de gemeente Leiden en de heren Hogervorst en De Groot (eigenaren van een deel van het terrein) een Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO) uitgevoerd op het sinds 1976 wettelijk beschermde archeologische monument Leiden-Roomburg (monumentnummer 045576, CMA-code 30F-001; nr. 850) in de Room- of Meerburgerpolder, gelegen in het zuidoostelijke deel van de gemeente Leiden. Het archeologische monument omvat de resten van het Romeinse *castellum* Matilo met de nabij gelegen *vicus*, een gedeelte van het Kanaal van Corbulo, een Romeins grafveld en de resten van het Laat-Middeleeuwse Sint-Margaretha klooster. Voorafgaande aan het ROB-onderzoek is op een deel van het terrein door archeologisch adviesbureau RAAP een weerstandsonderzoek uitgevoerd, gecombineerd met controle-boringen (Van Kempen 1999a). Aanleiding voor het onderzoek vormde het feit dat, in het kader van de realisatie van grootschalige woningbouw, in de komende jaren in de Roomburgerpolder het terrein waarin zich de archeologische resten bevinden (ca. 10 ha) zal worden ingericht als park. De gemeente Leiden wil de in de bodem aanwezige resten van het castellum en Margaretha-klooster opnemen in de *layout* van het park (zie hiervoor *Leids Jaarboekje* 1999: 213-4). Een probleem was echter dat, ondanks het feit dat reeds vele jaren opgravingen, waarnemingen, boringen en metingen op of in de directe omgeving van het huidige archeologische monument zijn verricht, er nog geen duidelijkheid bestond over de exacte locatie van het *castellum* en het klooster. De door RAAP en de ROB uitgevoerde onderzoeken hadden dan ook tot doel om inzicht in de ligging van beide complexen te verkrijgen, teneinde deze in de inrichtingsplannen te kunnen inpassen.

Het weerstandsonderzoek leverde een aantal zones met hoge weerstandswaarden op aan de noord- en westzijde van het terrein. Onder het kassencomplex aan de oostzijde van het terrein zijn geen noemenswaardige verschillen in weerstand gemeten. Voornaamste reden hiervoor is dat de toevoeging van voedingsstoffen aan het water waarmee de tomatenplanten in de kassen worden bevoeid het geleidingsvermogen van het grondwater verhoogt, zodat archeologische sporen niet meer getraceerd kunnen worden (Smit 1999). In de weerstandsmetingen op de andere terreingedeeltes werden onregelmatige vlekken en smalle banen van hoge weerstandswaarden zichtbaar. Op het noordelijke en zuidoostelijke terreindeel zijn vijf m brede oost-west georiënteerde sleuven aangelegd om de betekenis van de banen van hoge weerstandswaarden te onderzoeken. In de proefsleuf op het noordelijke terreindeel zijn een vijftal brede grachten, een brede sloot en een uitbraakspoor met daaronder de fundering van een stenen muur aangetroffen. De sporen zijn globaal noordwest-zuidoost georiënteerd en de locatie komt overeen met die van de banen met hoge weerstandswaarden. Alle sporen zijn gevuld met klei, met uitzondering van de sloot die gevuld is met zand. Op de bodem van één van de grachten stond een paalstelling, bestaande uit een enkele rij elzenhouten palen.

In de vulling van deze gracht is een groot aantal slingerkogels gevonden. Gecombineerd dendrochronologisch en C-14 onderzoek van één van de goed geconserveerde palen uit de gracht leverde een veldatum op van 126 na Chr. (GrN-25019 t/m GrN-25021). De andere grachten kunnen op grond van het daarin aangetroffen vondstmateriaal in de Midden-Romeinse Tijd worden gedateerd. Ook de funderingspalen onder het uitbraakspoor van de muur konden middels natuurwetenschappelijk onderzoek worden gedateerd. Deze monsters leverden een veldatum op van 243 na Chr. (GrN-25025, GrN-25026). In de resultaten van het boor- en weerstandsonderzoek kon het uitbraakspoor over een lengte van ca 100 m worden vervolgd. Aan de noordzijde buigt het uitbraakspoor af in oostelijke richting. Ook één van de grachten ten westen van het uitbraakspoor buigt op dit punt af. Waarschijnlijk behoren beide

tot dezelfde fase. Aan de zuidzijde kon de hoek niet worden vastgesteld omdat hier teveel Laat Middeleeuws puin in de ondergrond aanwezig is.

De tweede opgravingsleuf, in het zuidwestelijke deel van het onderzoeksgebied, heeft vooral greppels of sloten en kuilen uit de 15e en 16e eeuw opgeleverd, maar ook een Romeinse greppel of gracht en enkele kuilen. De Laat- en Post-Middeleeuwse greppels of sloten zijn noord-zuid georiënteerd en gedeeltelijk opgevuld met slooppuin. Dit puinpakket bestaat uit bakstenen, dakpannen, plavuizen, stukken leisteen en natuurstenen bouwelementen. De lokatie van de greppels of sloten komt overeen met de op dit terreindeel aangetoonde banen van hoge weerstandswaarde. De Romeinse greppel of sloot is zuidwest-noordoost gericht, maar niet bij het weerstandsonderzoek aangetoond. De 15e-16e-eeuwse sloten hebben tevens, naast een kleine hoeveelheid aardewerk, glas en enkele ijzeren messen, veel oecologisch materiaal opgeleverd. Het betreft grote hoeveelheden bot van huisdieren en vissen, mosselen, eierschalen, houtskool en zaden. De vondsten zijn voor het merendeel afkomstig uit de onderste humeuze lagen. De grote hoeveelheid slacht- en consumptieafval doet vermoeden dat er in de directe omgeving van de sloten gebouwen moeten hebben gestaan. Ook de vondst van bakstenen en natuurstenen bouwelementen in de bovenvulling van één van de sloten, waaronder profielstenen van een kerkelijk venster en stenen van een nis met tracering, lijken hierop te wijzen. De resultaten van het weerstandsonderzoek wijzen op de aanwezigheid van een gebouw ten oosten van het onderzochte terreindeel.

Op grond van de gecombineerde resultaten van het weerstands-, boor- en archeologische onderzoek kan worden geconcludeerd dat het jongste *castellum* aan de noordoostzijde van het onderzoeksterrein ligt. Aan de noordzijde grenst het fort waarschijnlijk aan het Kanaal van Corbulo. De zuidelijke begrenzing kon niet worden vastgesteld. Ook het Sint-Margaretha klooster moet aan de oostzijde van het onderzoeksterrein worden gesitueerd. De exacte locatie van de kloostergebouwen is niet vastgesteld. De vondst van met slooppuin gevulde greppels of sloten en banen van hoge weerstandswaarden aan de zuidwestzijde van het onderzoeksterrein doet vermoeden dat de fundamente van het klooster hier moeten worden gezocht.

Het onderzoek heeft overigens ook aangetoond dat weerstandsmetingen een waardevolle bijdrage kunnen leveren aan het non-destructieve onderzoek van terreinen met archeologische relicten.

ROB, Amersfoort

J. van Doesburg

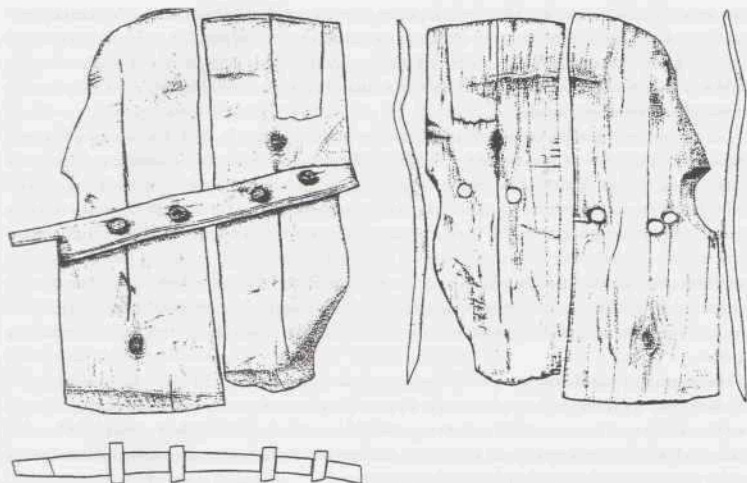
Leiderdorp: HSL-Munnikenpolder zie Prehistorie

Monster: Herenstraat/Kerklaan zie Middeleeuwen en later

Noordwijk: Amsterdamse Waterleidingduinen zie Middeleeuwen en later

Oud-Beijerland: De Bosschen zie Prehistorie

Vlaardingen: Westwijk, Samuel Esmeijerstraat Op het trapveld langs de Samuel Esmeijerstraat in de Westwijk, waar in de nabije toekomst woningbouw zal worden gerealiseerd, heeft de gemeentelijk archeoloog verkennend bodemonderzoek verricht. De bovenste 40 tot 60 cm grond is hier opgebracht in de jaren zestig van de 20e eeuw bij de aanleg van de Westwijk. Onder het ophogingspakket werd een 60 tot 80 cm dikke gele kleilaag aangetroffen die in de 12e eeuw zal zijn afgezet (Vlaardingendek, Duinkerke III). Deze interpretatie wordt ondersteund

Afb. 6. Vlaardingen: voor- en achterzijde van de vermoedelijk inheems-Romeinse plankjes die ter hoogte van de Samuel Esmeijerstraat werden gevonden in een kreekvulling samen met ander bewerkt hout. Tekening D. Schulz, VLAK.

door enkele kogelpotscherven die in de kleilaag werden aangetroffen. Onder dit kleipakket bevonden zich kreekinsnijdingen die op stratigrafische gronden in de Late IJzertijd of de Romeinse Tijd gedateerd kunnen worden (Duinkerke II). In deze kreekvulling werden enige houtsnippers en bekapt hout aangetroffen, hetgeen op menselijke activiteiten kan duiden, in dit geval houtbewerking. Aanwijzingen voor een nederzetting in de nabije omgeving, bijvoorbeeld in de vorm van scherven, werden niet aangetroffen. Wel werd een object gevonden dat bestond uit twee plankjes, 33 en 31 cm lang, 12 en 9 cm breed, beide 0,8 cm dik, die met elkaar verbonden werden door een dwarsbalkje van circa 1,8 cm dik, 3 cm breed en 29 cm lang (afb. 6). Het balkje was met behulp van pen-gat verbindingen verbonden met de twee plankjes. De lengte van de pennetjes varieerde van 3,2 tot 3,5 cm. Er zijn geen aanwijzingen dat de plankjes langer zijn geweest. Wel zou het balkje langer geweest kunnen zijn en zouden er dus meer plankjes met elkaar verbonden kunnen zijn geweest.

Waar toe het geheel heeft gediend, valt niet meer te achterhalen. Mogelijk heeft het als klepje, deksel of als afsluiting gediend.

VLAK, Vlaardingen

T. de Ridder

Voorburg: Sijtwende zie Middeleeuwen en later

Wassenaar: Reconstructie N44 In opdracht van Rijkswaterstaat, Directie Zuid-Holland, heeft archeologisch adviesbureau RAAP in oktober 1999 een archeologisch onderzoek uitgevoerd ten behoeve van de geplande reconstructie van de N44 in de gemeente Wassenaar. De N44 is gelegen op de meest oostelijke strandwal tussen Leiden en Den Haag. Deze zuidwest-noord-

oost georiënteerde strandwal is afgedekt door (vervlakte) Oude Duinen. Op de flanken van het Oude Duin kunnen overstoven oude oppervlakken aanwezig zijn die geschikt waren voor bewoning. Direct ten zuiden van de N44 ligt een terrein van hoge archeologische waarde (CMA-code 30G-018) waar bij afbraak van de villa Pluijmestein in 1990 en 1991 diverse cultuurlagen zijn waargenomen.

Uit de archeologische boringen blijkt dat de bodem langs de N44 op een groot aantal plaatsen verstoord is. Op veel plekken liggen leidingen, rioolbuizen en recente puinconcentraties in de bodem. Elders is de grond diep omgezet. Toch kon er ook op meerdere plaatsen inderdaad een oud overstoven oppervlak geconstateerd worden. De top van dit oppervlak ligt op ca. 0,50-Mv ter hoogte van de Kerkeboslaan, tegenover het terrein van hoge archeologische waarde. Zowel naar het zuidwesten als naar het noordoosten duikt dit oude oppervlak naar beneden. Slechts op één plaats is archeologisch materiaal aangetroffen. Het betreft een fragment verbrande leem en een onbepaald fragmentje gedraaid aardewerk. Deze vondsten duiden mogelijk op de aanwezigheid van archeologische sporen in de overstoven bodem.

Het wegcnut van de nieuwe parallelwegen zal niet dieper dan 0,50-Mv worden aangelegd. Dit betekent waarschijnlijk dat het oude oppervlak alleen daar waar het het hoogst ligt zal worden aangetast. Een aantal beperktere graafwerkzaamheden (ten behoeve van kabels e.d.), zal mogelijk wel dieper reiken. Er is daarom aanbevolen de betreffende graafwerkzaamheden onder archeologisch toezicht plaats te laten vinden.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

D.H. de Jager

Middeleeuwen en later

Barendrecht: Vinex-locatie Midden-IJsselmonde Sinds 1996 verzorgt het BOOR de archeologische begeleiding van de nieuwbouwlocatie Carnisselande (Vinex-locatie Midden-IJsselmonde). De begeleiding vindt plaats in opdracht en met financiële ondersteuning van de gemeente Barendrecht.

In 1999 vond vooronderzoek plaats in de gebieden Gaatkensoog/Gaatkensplas, Meerweede Noord en Stadse Rechthoek II (Peters 1999a, 1999b en 2000). Doel van de vooronderzoeken was het opsporen van vindplaatsen. Voor de getraceerde vindplaatsen werden vervolgens aanbevelingen voor eventueel aanvullend onderzoek en toekomstig beheer gedaan. Het vooronderzoek bestond uit het zetten van grondboringen. Op een aantal terreinen is in 1999 reeds aanvullend onderzoek verricht door het graven van proefsleuven.

In totaal zijn op 50 locaties aanwijzingen voor vroegere menselijke activiteiten geregistreerd. Op de meerderheid van de locaties bestaan de archeologische indicatoren uit enig houtskool. Door de complexe geologische situatie en het veelal ontbreken van duidelijke vondstlagen is het vaak lastig deze plekken te dateren en te duiden. Het materiaal kan afkomstig zijn uit de tijdspanne Prehistorie tot en met Late Middeleeuwen.

Op een aantal locaties werd een duidelijker beeld van de aanwezige archeologische resten verkregen. Een voorbeeld hiervan is vindplaats 20-72 ten zuiden van de Middeldijk in Barendrecht in Stadse Rechthoek II. Na het booronderzoek is hier een proefsleuf gegraven. Het gaat hier om een Middeleeuwse dijk met daarop nederzittingsresten uit de periode rond 1300. De aanwezigheid van een huisplattegrond kon worden vastgesteld; verder zijn flinke hoeveelheden nederzittingsafval als aardewerk, leer, metaal, mest en dergelijke aangetroffen.

Vindplaats 20-72 maakt deel uit van een reeks *sites* met nederzettingssporen uit de 13e en 14e eeuw op en aan een dijk. Op luchtfoto's is de loop van de dijk over een afstand van ongeveer twee kilometer te vervolgen. De dijk maakte deel uit van het dijkstelsel om een grote middeleeuwse polder op IJsselmonde, de Riederwaard. In 1373 ging de Riederwaard ten onder bij overstromingen en werd Midden-IJsselmonde -en dus ook de dijk met nederzettingssporen- afgedekt met een dik pakket zand en klei. Pas in de 17e eeuw is het gebied ten zuiden van de Middeldijk weer ingepolderd: hierbij ontstond de Zuidpolder. Gesuggereerd kan worden dat de aangetroffen bewoningssporen aan en op de dijk de restanten zijn van het bij de overstromingen van 1373 verwoeste dorp Carnisse.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Binnenmaas: Mijnsheerenland In opdracht van de gemeente Binnenmaas is door SOB Research in november 1999 een aanvullende archeologische inventarisatie (AAI) en een waarderend archeologisch onderzoek uitgevoerd op de bouwlocatie 'Seniorenwoningen E. van Loonstraat, Mijnsheerenland'.

Aanleiding voor het archeologisch onderzoek vormden de in uitvoering genomen werkzaamheden voor de bouw van een complex met 19 seniorenappartementen als 'inbreidingslocatie' binnen de huidige dorpskern van Mijnsheerenland. De bouwlocatie met een oppervlakte van 0,2 ha wordt begrensd door het Burgemeester De Jongplein, de Elisabeth van Loonstraat en de Eendrachtsslaan.

De opdracht voor het inventariserend archeologisch onderzoek werd slecht enkele dagen voor de aanvang van de werkzaamheden verstrekt; ter plaatse van de bouwlocatie was inmiddels een bouwput gegraven met een diepte van circa 1 m beneden het aanwezige maaiveld. Het archeologisch onderzoek als geheel is noodgedwongen onder grote tijdsdruk uitgevoerd.

Onderzoeksresultaten: De bouwlocatie E. van Loonstraat/Eendrachtsslaan is gesitueerd op de noordflank van het omvangrijke stroomgebied van een hoofdriak van het Prehistorische Rijn/Maas-systeem (Binnenmaassysteem), dat hier in ieder geval in het Atlanticum (6.000-2.500 voor Chr.) actief was.

Dit stroomgebied is gedeeltelijk en in fasen verland (afzettingen van Calais/Gorkum). Een definitieve verlanding, waarbij ter plaatse van het bouwterrein een restkom is achtergebleven, zal tijdens een laatste fase van de Calais/Gorkum sedimentatie hebben plaatsgevonden. De ten zuiden van de bouwlocatie liggende Binnenbedijkte Maas vormt een, in de Late Middeleeuwen door afdamming geconsolideerde, restgeul van dit systeem.

Zowel bij het sondeer- als bij het booronderzoek op de bouwlocatie E. van Loonstraat/Eendrachtsslaan zijn bewoningssporen aangetroffen. Bij het sondeeronderzoek voorafgaand aan de eigenlijke opdrachtverlening werd door heel de bouwput heen een grote variëteit aan scherfmateriaal opgespoord. Dicht onder het oppervlak betrof dit aardewerk uit de 15e eeuw, maar ook dieper, op 0,4 tot 0,9 m onder het oppervlak, werd scherfmateriaal aangetroffen, waarbij kon worden vastgesteld dat de vondstdichtheid (het aantal scherven per vierkante meter) in de diepte toenam.

Er zijn op verschillende niveaus Middeleeuwse en Romeinse aardewerkfragmenten aangetroffen. In de bovenste vondstlaag werden Middeleeuwse scherven aangetroffen, die van een mindere kwaliteit en sterk met ijzeroer aangekoekt waren. In de eronder liggende blauwgrijze, organische klei werd op twee gescheiden niveaus aardewerk aangetroffen. Uit het bovenste niveau (grijze, gerijpte klei op 1,62 tot 1,87 m - NAP) werden corresponderende scherven

Afb. 7. Binnenmaas: Pingsdorf- en kogelpotaardewerk uit de 11e / 12e eeuw. Foto SOB.

van kogelpotten en een Pingsdorf-tuitpot geborgen (afb. 7). Dit aardewerk kan in de 10e en 11e, mogelijk nog tot midden 12e eeuw gedateerd worden. Van een dieper niveau (2.27 tot 2.62 m - NAP) is naast kogelpot-aardewerk ook Karolingisch aardewerk, dat uit het einde van de 8e tot eind 9e eeuw dateert, aangetroffen. Tevens werd op beide niveaus Romeins aardewerk in secundaire context aangetroffen.

Op een diepte van 2.72 - NAP werd houtskool in het Hollandveen aangetroffen. Deze mogelijke sporen van menselijke activiteit zouden, gezien de geologische opbouw van het gebied, kunnen stammen uit de Midden-Bronstijd of Late Bronstijd/Vroege IJzertijd.

De Middeleeuwse bewoningssporen waren vooral geconcentreerd in het meest zuidoostelijke deel van de bouwput. Hier is ook een oost-west georiënteerde strook harde grond aangetroffen. Uit deze harde, gerijpte laag kon zowel Vroeg-Middeleeuws als Romeins scherfsmateriaal worden geborgen. Bij het aardewerk handelt het zich om kleine, sleetse scherven. Deze harde, zwaar belopen laag doet denken aan een erf, waarbij het scherfsmateriaal als erfverharding is gebruikt. Wat daarnaast nog kon worden waargenomen zijn de diverse, gescheiden lagen met nederzettingssafval op de aflopende flank van een ten oosten van het bouwterrein gelegen kreekkrug, zeer waarschijnlijk de randzone van een Middeleeuws erf. De bijbehorende bewoning bevindt zich naar alle waarschijnlijkheid op deze net ten oosten van de bouwlocatie gelegen, zuid-noord georiënteerde, Prehistorische kreekkrug.

SOB Research, Mijnsheerenland

J.E. van den Bosch

Brielle: Clarissenhof De gemeente Brielle heeft besloten het plan 'Clarissenhof', een metamorfose van het voormalige belastingkantoor in een appartementencomplex, archeologisch te laten begeleiden. Het verslag van het archeologisch onderzoek is in voorbereiding en zal verschijnen in de serie *BOORapporten*.

Het binnenterrein van het voormalige belastingkantoor aan de Clarissenstraat bevatte nog een deel van de kapel van het Clarissenklooster uit 1483-1572. De rest van het klooster lag waarschijnlijk langs de huidige Langestraat. Voor de bouw van het klooster is het terrein opgehoogd. In de ophoging zijn veel vondsten gedaan: eet-, kook- en drinkgerei van aardewerk,

leerresten waaronder schoenen, gebruiksvoorwerpen van metaal en hout, waaronder een gawe lepel, etensresten en slachtafval. Alles dateert uit de 15e eeuw. De opgraving toonde verder nog de stadsbrand van 1548, in de vorm van brandlaagjes en slooppuin. Pas in 1564 keerden de Clarissen weer terug. Lang hebben de zusters niet kunnen genieten van hun geres- taureerde klooster en kapel. Na de inname van Brielle door de watergeuzen in 1572 werden de zusters gedwongen de stad te verlaten.

Tussen 1572-1581 zijn de gebouwen in gebruik geweest als Leprozenhuis, maar daar zijn geen sporen van teruggevonden. Wel zijn er sporen uit de periode 1581-1795 gevonden, toen de schutters van Sint Joris en van Sint Sebastiaan het gebouw gebruikten als doelen. Het ge- bouw is ook gebruikt als herberg en als 'zalencentrum' voor de gilden. Ze hielden er hun jaar- lijke bijeenkomsten. Een gebouw uit die tijd, dat tegen de kapel stond, is opgegraven. Ook is een beerput gevonden, waarin veel 18e-eeuws glaswerk lag. Stellig gaat het om gebroken drinkgerei, afkomstig van de gildefeesten, dat is weggegooid, samen met etensresten, kapot gevallen borden, een kwispedoor en testjes. Een tastbaar beeld van 'hoe het er aan toeging'.

Vanaf 1795 tot 1922 heeft het gebouw een militaire functie gehad. In de Franse tijd zijn er Franse troepen gelegerd. Daarna kwam het gebouw ter beschikking van het Rijk. Het wordt de kazerne 'Den Doelen'. Een en ander was te herkennen in de vorm van aanbouw en ver- bouw van muurwerk. Veel resten uit die tijd zullen zijn verdwenen tijdens de vele grondwerk- zaamheden in de afgelopen eeuw. Tussen 1931-1955 was er de Ambachtsschool gevestigd en van 1957-1997 waren er de kantoren van Rijksbelastingdienst.

Een verrassing was de ontdekking van vier sloten uit de 12e eeuw. Ze waren zo'n 2,5 m breed en reikten toen tot 1,5 m diep; nu is dat ongeveer 4 m onder het maaiveld. De sloten zijn dicht- geraakt, maar in de 13e eeuw of 14e eeuw werden ze opnieuw uitgegraven, smaller en ondie- per. De sloten zijn intrigerend. Ze laten iets zien van de voorgeschiedenis van Brielle als stad; een periode waarvan nauwelijks of geen geschreven berichten bestaan. Wanneer Brielle om- streeks 1306 stadsrechten krijgt, zijn de twee parochies Maarland en Brielle tot één nederzet- ting vergroeid. Maarland met de Maarlandse kerk ten noorden van de Langestraat en de 'de oude Briel' ten zuiden ervan. Wellicht behoren de 13e- en 14e-eeuwse sloten tot de vroegere nederzetting 'Briel'. De 12e-eeuwse sloten duiden op een nog oudere bewoning ter plaatse.

BOOR, Rotterdam

E. Jacobs en M.C. van Trierum

Brielle: Kaatsbaan Bij het ontstaan van de stad Brielle speelden de Heren van Voorne een be- langrijke rol. Zij beschikten in de 14e eeuw in Brielle onder meer over een groot terrein aan de noordoostzijde van de Langestraat, waarop een groot gebouwencomplex stond: een woon- gebouw, stallen, schuren en een kapel. De 14e-eeuwse hof van de Heren van Voorne zou voortgekomen zijn uit een leengoed van de Van Maarlands, daterend uit het begin van de 13e eeuw. In die tijd zou het gaan om een grote boerderij met een centrale opslag van producten met stallen voor het vee en de zetel van de eigenaar; erbij hoorde een goed van 40-100 mor- gen land. Vóór 1250 verviel het leengoed weer aan de Heren van Voorne (Hoek 1969).

Arkenbout heeft, op basis van archiefonderzoek, de gebouwen van het hof en de werk- zaamheden die er aan werden uitgevoerd, beschreven (Arkenbout 1994). Het complex wordt gesitueerd tussen de huidige Kaatsbaan, de Langestraat, het Raas en het Asylplein.

In 1972 en 1973 zijn bij opgravingen bij het Raas funderingen van gebouwen uit onder meer het eerste kwart van de 14e eeuw aangetroffen, die opgevat zijn als restanten van het hof van de Heren van Voorne (Hoek 1972 en 1973b).

De particuliere sloop van enkele opstallen, gelegen op het hofterrein aan de Kaatsbaan,

ten behoefte van woningen heeft de gemeente archeologisch laten begeleiden met een klein en beperkt onderzoek (Van Trierum 2000).

De gedachte dat het hofterrein van vóór 1250 zou kunnen dateren, wordt met het uitgevoerde onderzoek niet onderbouwd door het vondstmateriaal. Het oudste materiaal is op z'n vroegst te plaatsen in het tweede en derde kwart van de 14e eeuw.

Van het hofterrein aan de Kaatsbaan zijn het binnenterrein, de ommuring en de gracht aan de buitenzijde vastgesteld. Het binnenterrein bestond uit een ophoging. Het aardewerk en het metaal uit de onderste ophogingslagen dateert uit het eind van de 14e eeuw en het begin van de 15e eeuw. Van de muur resteerde alleen de forse bakstenen fundering, waarvan de onderzijde is vastgesteld; het opgaande muurwerk ontbrak. De baksteenmaten zijn 26/28x13/14x5/7 cm; het formaat sluit een datering in het midden van de 14e eeuw niet uit.

De gracht is op twee plaatsen gezien, althans een smalle reep van de oever aan de 'hofzijde', want de gracht ligt onder de openbare weg, de huidige Kaatsbaan. Uit de vulling van de gracht of sloot, een vuile, zwarte en sterk humeuze massa, konden met enige moeite enkele monsters worden genomen. De monsters zijn gezeefd en grofweg nagezien op de aanwezigheid van vondstmateriaal. De vondsten bestaan uit fragmenten van vaatwerk, daktegels, een rekenpenning, een lakenlood, metalen en lederen gebruiksvoorwerpen. Een en ander is op z'n vroegst te dateren in het tweede en derde kwart van de 14e eeuw, maar het zwaartepunt ligt toch op het eind van de 14e en het begin van de 15e eeuw. De monsters bevatten ook slachtafval, etensresten, cultuurgewassen en gebruiksplanten: o.a. rund, schelpdieren (wulk, kokkel, oester, mossel en alikruik), broodtarwe, mogelijk haver, raapzaad, vijg, mogelijk maanzaad, wilde peen, bilzekruid, vlier en hazelaar.

De hierboven genoemde elementen passen in het door Arkenbout op basis van historische gegevens geschetste beeld. Ook het door hem aangegeven instorten van de muur en het herstel ervan in het midden van de 15e eeuw waren archeologisch te traceren. Arkenbout maakt ook melding van een 'gootsteen', die werd aangelegd om een sloot op het binnenterrein te verbinden met de gracht. De sloot bevat vondsten uit de 15e eeuw; de 'gootsteen' staat voor een deel in verband met en heeft dezelfde steenmaten als de vernieuwde 15e-eeuwse muur. Het is een argument voor het gelijkijdig uitvoeren van het herstel van de muur en het maken van de 'gootsteen'.

Arkenbout heeft gesuggereerd dat de straatnaam Kaatsbaan verwijst naar de locatie waar het kaatsspel (een soort tennis) op het hofterrein werd gespeeld. Willemsen geeft aan dat het spel bij voorkeur werd gespeeld op een ommuurde baan, met langs één van de muren een schuin dakje; via het dakje werd er door de spelers geserveerd (Willemsen 1996). Volgens haar kan een kaatsbaan ook omgeven zijn door een galerij met een zadeldak. Van de ondergrond van het speelveld zelf zijn geen gegevens voorhanden.

Arkenbout geeft aan dat tussen 1477-1483 de op het hofterrein aanwezige kaatsbaan wordt hersteld. Het beperkte archeologisch onderzoek heeft noch in positieve, noch in negatieve zin bijgedragen aan het localiseren van een kaatsbaan op het voormalige hofterrein. Drie pallen en het voorkomen van daktegelfragmenten in de twee watergangen en in de ophogingslagen kunnen weliswaar suggereren dat er bijvoorbeeld een met pannen gedekte galerij (voor het kaatsspel) heeft bestaan, maar 'echt' harde argumenten zijn het niet.

BOOR, Rotterdam

M.C. van Trierum

Den Haag: de Driehoekjes In de periode eind mei tot eind augustus is er door de gemeentelijke archeologen acht weken gegraven op het bijna driehoekige terrein gelegen tussen Annastraat, Driehoekjes en Grote Halsstraat. Dit terrein was tussen 1355 en 1908 onderdeel van

het St. Nicolaasgasthuis, later het Oude Mannenhuis geheten. Na de afbraak in 1908 is het tot 1999 grotendeels onbebouwd gebleven en in gebruik geweest als parkeerplaats en later als speeltuin. Een deel werd ondergronds bebouwd toen een schuilkelder werd aangelegd. De ontwikkeling van een winkel- en woningbouwproject maakte dat archeologisch onderzoek op het grootste deel van het voormalige gasthuisterrein noodzakelijk werd.

Het terrein is sinds 1993 onderdeel van de Archeologisch Belangrijke Plaats St. Nicolaasgasthuis, die zich verder over de Grote Halstraat uitstrekt. Het gasthuis ligt op dezelfde duinrug waarop ook de Grote Kerk en de Ridderzaal zijn gebouwd. Op het aangrenzende terrein in de Annastraat werden bij opgravingen in 1991, op kleine schaal, akkers en greppelsystemen uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd op de Oude Duinen aangetroffen. Op het gasthuisterrein werden geen sporen maar wel enkele scherven uit die periode gevonden. Ongeveer 1,5m onder het maaiveld werden de oudste sporen gevonden. Deze bestaan uit lichtgrijze kuilen en spitsporen uit de 13e en vroege 14e eeuw, een venige ophoging en kuilen met 14e-eeuwse scherven en daarnaast kuiltjes met een vulling van uitsluitend visresten vermengd met schelpen. Uit de spitsporen valt op te maken dat in ieder geval een deel van het terrein in de 13e eeuw als (moes)tuin is gebruikt. De venige ophoging loopt plaatselijk door onder funderingsmuren die gezien hun formaat rond het jaar 1400 te dateren zijn. Uit de opgraving en uit kartografisch onderzoek blijkt dat alleen het deel van het gasthuis direct achter het hoofgebouw binnen het onderzoek valt. De opgegraven gebouwsporen zijn fragmentarisch.

In de 15e en 16e eeuw zijn grote afvalkuilen en kleine waterputten in de binnentuin aangelegd. Een kuil met naast aardewerk van rond 1400 opvallend veel bouwpuin en spijkers lijkt in een gebouw te zijn uitgegraven. In de kuilen is vooral veel eenvoudig gebruiksaardewerk gevonden. Opvallend was de vondst van diverse stukken textiel. De bebouwing aan de Driehoekjes en op de hoek met de Annastraat bleek zwaar verstoord door de sloopactiviteiten in 1908. Het hoekhuis was gebouwd over twee greppels met een 14e-eeuwse vulling langs de Annastraat. Achter het huis aan de Driehoekjes lag een stenen beerput met een grote hoeveelheid eenvoudig 15e- en 16e-eeuws aardewerk en ander afval. Een tweede stenen beerput was leeg en heeft waarschijnlijk bij een 17e-eeuwse uitbreidingsfase van het gasthuis gehoord. In ieder geval werd vanaf de 16e eeuw gebruik gemaakt van de mogelijkheid om diepe kelders aan te leggen in het duinzand. Verdere uitbreiding verkreeg men door het volbouwen van de binnentuin vanaf het midden van de 17e eeuw. Van enkele kelderruimten zijn plavuizen vloeren, gepleisterde muren en een keldertap uit de 17e of 18e eeuw gevonden. Onder een keldervloer was een stenen waterput die door een deksteen met een ijzeren ring was afgedekt. Een incomplete voorraadpot onder de vloer heeft mogelijk in de 17e of 18e eeuw dienst gedaan als schrob- of aspot.

Langs de Annastraat zijn de kelders grotendeels verloren gegaan tijdens de aanleg van de schuilkelder.

Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afd. Archeologie

M.M.A. van Veen

Den Haag: Herengracht Na de sloop van de panden Herengracht 1 en Fluwelan Burgwal 2-8 werd in de maand januari een archeologisch onderzoek uitgevoerd door de Dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie. De ondergrond ter plekke bestaat uit veen op zand (strandvlakte). Dit veen is tegen het eind van de 16e eeuw deels weggestoken waarna de kleine turfputten weer met zand en slechte turf werden aangevuld. Opvallend daarbij is dat een strook direct achter de huidige rooilijn ongemoeid bleef. In het midden van de 17e eeuw staat er alleen bebouwing op de hoek van beide grachten. Er zijn geen bebouwingsporen van voor de 17e eeuw aangetroffen.

Het best bewaard gebleven pand was Fluwelen Burgwal 8. Hier bleek ondergronds het 17e-eeuwse grondplan met 18e-eeuwse aanvullingen, inclusief keldervloeren en -trappen nog aanwezig te zijn. Beerkelders, waterkelders en waterputten lagen in de toenmalige tuin. Eind 17e eeuw werd de achterkant van het buurpand Fluwelen Burgwal 6 afgebroken ten behoeve van een half verdiept liggende aanbouw aan pand 8. Hierbij werd over een 17e-eeuwse beerput met beergoot heengebouwd.

De 17e-eeuwse waterput onder Fluwelen Burgwal 4 had een aardige constructie. De waterput was opgebouwd uit twee hele en een halve ton die in elkaar waren geschoven met de halve ton in het midden. De stenen opbouw rustte op de afgezaagde bovenkant van de middelste ton.

In de opgegraven kelders van Herengracht 1 werden verschillende door zandlagen gescheiden vloerlagen met plavuizen gevonden. Onder de onderste vloerlaag lag een waterput. Er waren onder de vloeren tevens twee opeenvolgende rioolsystemen te herkennen. Beiden waren opgebouwd uit ijsselstenen en betegeld met geglazuurde plavuizen; ze dateren uit de 18e eeuw. Een paar recente vondsten maakten duidelijk dat dit systeem nog tot in de 20e eeuw is gebruikt. Het oudste riool waterde direct af op de Herengracht. De jongste maakte eerst een omweg door de gang van Fluwelen Burgwal 2. Uit een dichtgezette deuropening in de kelders van Herengracht 1 en in de gang van Fluwelen Burgwal 2 en de gezamenlijke rioolafvoer is op te maken dat deze panden in de 18e eeuw een geheel vormden. Aan de achterzijde van de panden werden een waterput, een waterkelder en afvoergoten uit de 19e eeuw aangetroffen.

Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afd. Archeologie

M.M.A. van Veen

Den Haag: Wateringse Veld zie Romeinse Tijd

Gorinchem: Krijtstraat 6-10 Op de locatie Krijtstraat 6 t/m 10, waar in 2000 een nieuw onderkelderd winkelpand van V & D gevestigd zal gaan worden, werd in januari 1999 door Arnicon BV een verkennend milieukundig bodemonderzoek verricht. Tijdens het onderzoek zijn tevens archeologische waarnemingen gedaan. De locatie is van historisch belang, omdat aangenomen wordt dat op de locatie in 1417 de strijd om het bezit van Gorinchem tussen Willem van Arkel en Jacoba van Beijeren beslist werd. Andere interpretaties van de naamgeving zijn toernooiveld ('Crijt') of formeel rechtsgebied. Ten behoeve van het archeologisch onderzoek is het boorplan van het milieukundig onderzoek aangepast. Het algemene beeld dat uit de boringen afgeleid kan worden, is dat er sprake is van een geroerde toplaag variërend in dikte van 20 cm tot 100 cm. Tot circa 0.80 m onder het maaiveld is de bodem sterk puinhoudend. Een aantal boringen zijn gestuit op omvangrijk muurwerk, mogelijk onderdeel van bebouwing behorend bij een grafelijke hof of een voornaam huis. Op een diepte tussen één en drie m beneden maaiveld is een dik mestrijk ophogingspakket met opvallend veel verbrande baksteen en houtskool aangetoond. Het aardewerk uit de recentere ophogingslagen dateert voornamelijk uit de 16e en 17e eeuw. De onderste ophogingslagen bevatten aanzienlijk minder vondstmateriaal. De lagen bestaan afwisselend uit rivierklei, mest en huisvuil en dateren vermoedelijk uit de 14e en 15e eeuw.

Arnicon BV

E.A. van der Kuijl

Gorinchem: Zusterstraat 19 Rondom het perceel Zusterstraat 19, het voormalig schoolgebouw van het Da Vinci College, heeft in januari prospectief milieukundig en archeologisch bodemonderzoek door Arnicon BV plaatsgevonden. Het schoolgebouw dateert uit de 19e

eeuw en zal vermoedelijk plaats gaan maken voor nieuwbouw. Op de onderzoekslocatie is tussen 1401 en 1583 het vrouwenklooster van de Zusters van Agnieten gevestigd. Iconografische bronnen uit de periode van het klooster ontbreken nagenoeg of zijn onvolledig, zodat we niet weten hoe het klooster er precies uit gezien heeft. Het archeologisch bodemonderzoek was erop gericht om eventuele restanten van het oude kloostergebouw te traceren, alsmede om de ontwikkelingsgeschiedenis van het perceel aan de hand van de stratigrafie te reconstrueren. Uit de verrichte grondboringen blijkt dat het ongeroerde pakket zich bevindt rond 3.40 m beneden maaiveld. Direct op de top van dit pakket bevindt zich een vette mestrijke antropogene laag, waarin verbrand graan en een spoorje baksteenpuin aanwezig is. Sporen van bebouwing uit deze periode zijn echter niet aangetoond. De laag dateert op z'n vroegst uit het eind van de 12e of het begin van de 13e eeuw. Het vondstmateriaal uit de diverse hoger gelegen ophogingslagen dateert uit de 14e tot en met de eerste helft van de 18e eeuw. In het pakket komt op diverse niveaus verbrand puin voor.

Arnicon BV

E.A. van der Kuijl

Gouda: Raam 9-23 Voorafgaand aan nieuwbouw is in het voorjaar van 1999 een opgraving uitgevoerd op de locatie Raam 9-23 (Kok 1999b). De Raam ligt aan de rand van de Goudse binnenstad en was van oorsprong een gracht die rond 1960 is gedempt. Aangenomen wordt dat de Raam de begrenzing van de stad vormde, voordat rond 1350 de stadsgrachten (de huidige singels) werden gegraven. Langs de binnenzijde van de gracht zou een aarden omwalling hebben gelegen, waarvan tot nu toe echter geen spoor is gevonden. De opgraving is in twee fasen uitgevoerd. Een deel van het terrein kon namelijk pas worden onderzocht na sloop van de panden Raam 19 en 17. Vooruitlopend hierop is in april een begin gemaakt met het onderzoek op het terrein naast en achter de panden en na de sloop is de opgraving in juli hervat. Het onderzoek werd uitgevoerd door de gemeentelijk archeoloog in samenwerking met vrijwilligers van de Archeologische Vereniging Gouda.

Een bouwhistorisch onderzoek dat in augustus 1997 werd verricht door het bouwhistorisch bureau IBID uit Den Bosch heeft uitgewezen dat de panden Raam 19 en 17 oorspronkelijk één groot gebouw vormden met afmetingen van ca. 10,20 x 6,75 m (Glaudemans, Gruben & Orsel 1997). Het oorspronkelijke pand dateerde uit de vroege 17e eeuw en bestond uit een zaalstructuur op de begane grond met een hoogte van ruim vier m en daarboven een zolderverdieping. Interessant is dat het gebouw nog was voorzien van een houtskelet. Opvallend waren verder de hooggeplaatste vensters in de zijgevels. De hoogte van de verdieping en de vensters kan waarschijnlijk worden verklaard vanuit de functie van het pand, maar bij het bouwhistorisch onderzoek zijn hier geen aanwijzingen voor gevonden. Uit telmerken op de balken van het houtskelet is afgeleid dat het grote pand met circa 2,20 m is ingekort. Dit is waarschijnlijk gebeurd in de 18e eeuw toen het pand ook in tweeën werd gedeeld.

Tijdens de opgraving bleek het niet mogelijk uitgebreid onderzoek te doen op het diepere niveau waarop sporen van de oude omwalling mochten worden verwacht. In een diepe profielleuf zijn geen aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid of nabijheid van een gracht en/of wal. De meest opvallende vondst bestaat uit de funderingen van twee ovenvormige structuren (zie afb. 8). Het betreft twee halfronde funderingen met een buitendiameter van respectievelijk 2,3 en 2,9 m. Het halfronde muurwerk omsluit een rechthoekige ruimte, die aan de voorzijde open is. Roetaanslag en andere sporen van verhitte tonen duidelijk aan dat het gaat om stookruimtes. Aan de achterzijde van elke stookruimte bevinden zich twee rookkanalen met een extra versterking ertussen, die een aanwijzing vormt voor een schoorsteen op

Afb. 8. Gouda: halfponde funderingen van de twee stookplaatsen.

deze plaats. Metaalrestjes in de wand van één van beide stookruimtes wijzen erop dat er oorspronkelijk een rooster of een ander soort afdekking aanwezig moet zijn geweest. Bij de andere stookplaats was de opening van stookruimte nog intact: zij bestond uit metalen balken met daarop een rij op hun kant geplaatste bakstenen. Beide stookplaatsen zijn verschillende malen verbouwd, waarbij de stookruimtes werden verkleind en van nieuwe vloertjes werden voorzien.

De stookplaatsen zijn in één keer naast elkaar gebouwd in het grote 17e-eeuwse pand. Ze werden gestookt vanuit een kelder. De muur die de oostelijke begrenzing van de kelder vormde, is bij de inkorting van het pand in de achttiende eeuw gebruikt als fundering voor de nieuwe achtergevel. Beide stookplaatsen waren toen waarschijnlijk al niet meer in gebruik. De muur die in dezelfde periode is gebouwd om het grote pand te splitsen, loopt namelijk over één van beide structuren heen. De vondst vormt een verklaring voor de grote hoogte van de begane grond, die bij het bouwhistorisch onderzoek was aangetoond. Vanwege de hitte ontwikkeling was er extra ruimte nodig tussen de stookplaatsen en het plafond. Overigens is de oorspronkelijke achtergevel van het grote 17e-eeuwse pand niet aangetroffen. Deze gevel is waarschijnlijk bij latere bouwactiviteiten gesloopt.

De vorm van de stookplaatsen wijst op een proces waarbij in ketels vloeistoffen worden verhit. Ook andere vondsten wijzen hierop. Tegen de voorgevel van het pand is een groot, rond houten vat gevonden met een diameter van 2,4 m. Daarnaast lag een rechthoekige houten bak van 1,5 x 1,8 m. In de kelder zijn twee houten tonnetjes gevonden. Eén ervan maakte deel uit van een ingenieus systeem met houten goten. Deze voorzieningen zijn waarschijnlijk later in de kelder aangebracht, mogelijk in verband met een verbouwing van de stookplaatsen. Wat meer achter in het pand zijn drie houten vaten gevonden en een vierkante, houten bak van 2,8 x 2,8 m. Bij twee van de tonnen kon worden vastgesteld dat er een houten goot in uit-

kwam. De goten liepen door naar de Raam en dienden voor de aan- en/of afvoer van water. Uit archiefonderzoek blijkt dat het terrein in 1615 is gekocht door Jan Gijsbertsz Sas, die niet alleen burgemeester van Gouda was, maar ook lakenverver. Een lakenloodje met de letters SA afkomstig uit de houten bak bij de voorgevel, kan een aanwijzing zijn dat de stookplaatsen inderdaad door Sas zijn gebruikt bij het verven van lakens. Het jaar van de koop sluit aan bij de datering van het grote gebouw. Het is dus zeer waarschijnlijk dat Sas in 1615 de lakenververij heeft laten bouwen. Onderzoek naar plantenresten die in de tonnen en bakken zijn gevonden, moet nog antwoord geven op de vraag met welke kleur er werd geverfd.

De stookplaatsen aan de Raam vormen de tweede vondst van een lakenververij in Gouda. In 1973 zijn bij de restauratie van de Agnietenkapel de funderingen blootgelegd van drie stookplaatsen van de blauwververij van Jacques Carlier, die rond 1616 in de kapel was gevestigd. De contouren van deze stookplaatsen zijn aangebracht in de bestrating voor de kapel. Het bleek helaas niet mogelijk de stookplaatsen aan de Raam (zichtbaar) te bewaren.

Gouda

R.S. Kok

Korendijk: Zuidzijdse Dijk Bij de uitvoering van het project 'Natuurvriendelijke Oevers Hoeksche Waard West 1999', een in de loop van 1998 en 1999 onder verantwoordelijkheid van Waterschap de Groote Waard uitgevoerde reeks van natuurontwikkelingsprojecten in het westelijke deel van de Hoeksche Waard, zijn enkele belangrijke archeologische ontdekkingen gedaan. Tijdens het archeologisch onderzoek, dat in opdracht van Waterschap de Groote Waard door SOB Research werd uitgevoerd, is bij de kleine kern Zuidzijde een terp uit de periode 900-1400 A.D. ontdekt. Daarnaast zijn tijdens het onderzoek ook twee Middeleeuwse dijken ontdekt.

Het archeologisch onderzoek, dat fasegewijs is uitgevoerd in het laatste deel van 1998 en in de loop van 1999, bestond uit archeologische inventarisaties voorafgaand aan de aanleg van 4 kleine natuurgebieden en uit de archeologische begeleiding van de aanleg van natuurvriendelijke oevers over een lengte van circa 6 kilometer langs bestaande watergangen.

De Middeleeuwse terp bij Zuidzijde werd ontdekt tijdens het schonen van de oever van de watergang langs de Zuidzijdse Dijk. Het door de watergang vrijwel haaks doorsneden terpchaaam bestaat uit een opgeworpen aardlichaam van klei- en veenplaggen en heeft van voet tot voet een breedte van tenminste van 21 m. Het 'erf' van deze terp lag circa 0,7-2 m boven het toenmalige maaiveld. Bij het archeologisch onderzoek werden aardewerkfragmenten, botmateriaal (etensresten) en aslagen aangetroffen, die lijken samen te hangen met een direct aan de Zuidzijdse Dijk gelegen middeleeuwse woonplaats op de terp. Op basis van het gevonden aardewerk mag worden aangenomen dat hier gedurende lange tijd bewoning heeft plaatsgevonden. De vondsten kunnen worden gedateerd tussen 900 en 1400 na Chr.

De bij Zuidzijde aangetroffen middeleeuwse woonplaats is, met een datering van 900-1400 A.D., vooralsnog de oudste archeologische vindplaats die tot nu toe in de Gemeente Korendijk is ontdekt. Met name vanwege de Vroeg-Middeleeuwse oorsprong van de terp mag hier worden gesproken van een archeologische vindplaats van meer dan alleen lokaal belang.

Op ongeveer 250 m ten zuiden en ongeveer 550 m ten noorden van de Middeleeuwse terp langs de Zuidzijdse Dijk zijn tijdens de archeologische begeleiding twee Middeleeuwse dijklichamen aangetroffen (met breedtes van respectievelijk 23 en 16 m). Deze ontdekking is vooral van belang met het oog op de reconstructie van het Middeleeuwse polder- en waterhuishoudingsysteem in dit deel van de Hoeksche Waard. De opbouw van deze Middeleeuwse dijklichamen vertoont grote overeenkomsten met de terp bij de Zuidzijdse Dijk. Ook hier

gaat het om door mensen opgeworpen aardlichamen die zijn opgebouwd met klei- en veenplaggen. Gezien de geologische context kunnen ook deze terp- of dijklichamen worden gedateerd in de periode 900-1400 A.D.. Er zijn hier geen aanwijzingen gevonden die wijzen op bewoning ter plaatse. Bij de meest noordelijke dijk lijkt het te gaan om de bedijking van de toenmalige zuidoever van de Dromkreek.

Planaanpassing. De adequate wijze waarop door het Waterschap de Groote Waard is ingesprongen op de ontdekking van het middeleeuwse nederzettingsterrein aan de Zuidzijde Dijk heeft voorkomen dat hier grote schade is toegebracht aan de archeologische resten. Dankzij de tijdige ontdekking van de Middeleeuwse woonplaats was het mogelijk om de plannen aan te passen, waardoor deze archeologische vindplaats behouden kon blijven. De markante positie van het uitgespaarde grondlichaam tussen de ter weerszijden van het terplijchaam gerealiseerde natuurvriendelijke oevers, biedt nu ook mogelijkheden tot verdere visualisering en accentuering van de hier aanwezige archeologische waarden.

SOB Research, Mijnsheerenland

J.E. van den Bosch

Leiden: Binnenterrein Hooigracht 15 In juli 1999 heeft archeologisch adviesbureau RAAP geofysisch onderzoek en een booronderzoek uitgevoerd op de binnenplaats van het voormalige Elisabeth ziekenhuis aan de Hooigracht (Van Kempen 1999c). Op een diepte van gemiddeld 100 cm -Mv werd een Middeleeuwse- of Post-Middeleeuwse ophogingslaag van bruine klei met daarin puin, mortel, houtskool en aardewerk aangetroffen. Op een diepte van gemiddeld 145 cm -Mv werd een pakket schone grijze klei aangetroffen. Het is echter mogelijk dat het de eerste middeleeuwse ophogingslaag betreft. Bij een opgraving in 1987 op het Ir. Driessenplein werd een vergelijkbare laag aangetroffen die daar gedateerd kon worden tussen 1350-1375 (Bitter 1988). In het noordoostelijke deel van het binnenterrein werden aanwijzingen gevonden voor een fundering. Over de datering ervan zijn geen uitspraken te doen.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

P.A.M.M. van Kempen

Leiden: Narmstraat, locatie Bleys In juli 1999 heeft archeologisch adviesbureau RAAP een geofysisch onderzoek uitgevoerd op het terrein van de voormalige Bleysfabriek (Van Kempen 1999b). Booronderzoek was vanwege ernstige vervuiling niet mogelijk. Alhoewel eventueel resten van onder andere het Laat-Middeleeuwse klooster Lopsen verwacht konden worden, konden op basis van het onderzoek geen uitspraken worden gedaan over de aanwezigheid daarvan. Een en ander was te wijten aan recente verstoringen en mogelijk ook aan de vervuiling van de bodem.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

P.A.M.M. van Kempen

Leiden: Roomburg In januari 1999 heeft archeologisch adviesbureau RAAP een weerstands- en booronderzoek uitgevoerd in het gebied Roomburg (Van Kempen 1999a). Mede op basis van twee door de ROB gegraven proefsleufjes konden de verschillende, door middel van het weerstandsonderzoek vastgestelde, structuren nader gedateerd en beschreven worden. Op basis van het onderzoek kon tevens de ligging van het jongste Romeinse *castellum* vastgesteld worden. Deze ligging bleek sterk af te wijken van de door Van der Kley (1970) veronderstelde ligging. Aangetroffen werd de fundering/uitbraaksleuf van de muur van het *castellum*. Daarnaast werden aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van één en mogelijk twee grachten rondom het *castellum*. Tevens werd een gracht aangetroffen die behoorde tot een ouder Romeins *castellum*. In het noordelijke deel van het onderzoeksge-

bied werd mogelijk een deel van de beschoeiing van de zuidoever van het zogenaamde kanaal van Corbulo aangetroffen. De Romeinse structuren werden doorsneden door een Post-Middeleeuwse sloot. Overige Romeinse sporen waren op basis van het onderzoek niet aantoonbaar. Het booronderzoek wees echter uit dat zich in het gehele onderzoeksgebied onder de bouwvoor een Romeinse 'cultuurlaag' van gemiddeld 45 cm dikte bevindt. Uit historische bronnen is bekend dat in het onderzoeksgebied het Laat-Middeleeuwse klooster St. Margaretha lag. Op één plek werden mogelijk de resten van een bijgebouw van het klooster aangetroffen. Voor de aanwezigheid van resten van het klooster zelf werden nauwelijks aanwijzingen gevonden. In één boring werd in massief hout geboord. Mogelijk kan dit hout in verband gebracht worden met een in 1969 aangetroffen fundering. Omdat op het terrein van het voormalige klooster ook Romeinse structuren verwacht kunnen worden is het onduidelijk of het hier een Romeinse, dan wel Middeleeuwse fundering betreft. De aanwezigheid van relatief veel puin in de bodem vormt mogelijk eveneens een aanwijzing voor de plaats van het klooster.

Op het zuidwestelijke deel van het terrein werd een (Laat-)Middeleeuws slotensysteem gevonden. Dit 'slotensysteem' vertoont grote overeenkomsten met de op de plattegrond van het kloostercomplex door J. Coenraads uit 1574 ten westen van het klooster afgebeelde sloten. De sloten waren hoofdzakelijk gevuld met puin en afval.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

P.A.M.M. van Kempen

Leiderdorp; Kom van Aaiweg Op 25 augustus 1999 heeft archeologisch adviesbureau RAAP een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI) uitgevoerd aan de Kom van Aaiweg (Van Kempen 1999d). Op het terrein werd reeds in 1950 door Braat een opgraving uitgevoerd. Braat trof hier Laat-Merovingische en Karolingische bewoningssporen aan (eind 7e-begin 9e eeuw), alsmede een goedgeconserveerde beschoeiing bestaande uit twee palenrijen met daartussenin een waarschijnlijk later aangelegde damwand van eiken balken (Braat 1952). Ter weerszijden van de palenrijen bevonden zich grote veldkeien, bekapte tufsteen en Romeinse tegel- en dakpanfragmenten. De bewoningssporen bevonden zich aan de westzijde van de beschoeide kreek. De gegevens verkregen uit het booronderzoek sluiten aan bij de resultaten van de opgraving van Braat uit 1950. Aan de westzijde van het plangebied, daar waar in 1950 bewoningssporen werden waargenomen, werd een archeologische laag variërend van 35 tot 100 cm dikte aangetroffen. Tijdens het onderzoek werd de bedding van de kreek aangetroffen. In één boring werd massief hout aangetroffen, mogelijk betreft het de damwand van de beschoeiing. Direct ten westen van de kreek werd op natuursteen ('keien') gestoten. Aan de oostzijde van de kreek werden aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van de oostelijke palenrij van de beschoeiing. Op basis van het onderzoek kan gesteld worden dat waarschijnlijk nog grote delen van de Vroeg-Middeleeuwse beschoeiing in goed geconserveerde toestand in de bodem aanwezig zijn.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

P.A.M.M. van Kempen

Lisse; Heereweg Op 5 en 6 januari vond aan de Heereweg 220 te Lisse een grote tanksanering plaats. Na verwijdering van de vervuilde grond is het terrein dat gelegen is in het centrum van Lisse, ingericht voor woningbouw. Tijdens de ontgraving tot 3 m beneden maaiveld werden een aantal grondsporen blootgelegd. De aannemer van het werk was bereid om Arnicon BV toestemming te geven voor beperkte archeologische waarnemingen. In het wandprofiel van de saneringsput kon een akkerlaag uit de 16e eeuw worden vastgelegd. De Heereweg maakt

deel uit van de voormalige duinvallei die vanaf circa 1200 ontgonnen werd. Het onderzochte perceel blijkt pas in de 16e eeuw in gebruik genomen te zijn voor akkerbouw. Dit is vermoedelijk te wijten aan de grote verstuivingen in het duingebied in de Late Middeleeuwen, die mede door de ontginningen op gang gekomen zijn. De akkerlaag werd in de 17e eeuw opnieuw bedekt met een pakket duinzand. Men heeft niet de moeite genomen om dit duinzand te verwijderen, maar is na verloop van een aantal decennia opnieuw gaan akkeren op het perceel. Sporen van bebouwing werden niet aangetroffen, wat duidelijk maakt dat het deel van de nederzetting aan de duinzijde uitsluitend voor land- en tuinbouw geschikt gemaakt werd. In de 19e eeuw is het perceel in gebruik geweest als boomgaard. Naast aardewerk, glas en botfragmenten werd een holle gietijzeren steelpan aangetroffen. De vondsten zijn overgedragen aan het Provinciaal Depot voor Bodemvondsten van Zuid-Holland.

Arnicon BV

E.A. van der Kuijl

Monster: Herenstraat/Kerklaan Bij een bouwproject in de Herenstraat op de hoek van de Kerklaan zijn door de archeologische werkgroep Westland beperkte archeologische waarnemingen uitgevoerd.

De bouwput was ongeveer tot een diepte van ca. 80 cm onder maaiveld uitgegraven. Hierbij werden enkele funderingen blootgelegd, gemetseld van ijsselsteentjes. Ook werd er nog een waterput gevonden eveneens gemetseld van ijsselsteentjes. Er werd in deze put alleen scherpenmateriaal aangetroffen uit de periode van de 16e tot en met de 20e eeuw. Met behulp van de metaaldetector is er een groot aantal munten gevonden, de meeste uit de 17e, de 18e en de 19e eeuw. Ook werden er nog vier fingerhoedjes gevonden uit de periode van de 15e tot 17e eeuw, een 17e-eeuwse tapkraan, een rekenpenning van omstreeks 1550 en een ring.

De meest tot de verbeelding sprekende vondst was wel die van een mantelspeld (fibula) uit de Romeinse Tijd. Op deze vindplaats werd verder niets uit de Romeinse Tijd aangetroffen, het meest waarschijnlijke is daarom dat de fibula zich bevond in destijds van elders aangevoerde en opgebrachte grond. De vorm is die van een zgn. draadfibula, een type dat veel gebruikt werd in de 2e eeuw na Chr. (mond. meded. Ruud Heus).

Archeologische Werkgroep Westland

T. Immerzeel

Naaldwijk: Maasdijk In de zomer van 1999 werd de oude boerderij aan het Blauwhek 27-29 in Maasdijk afgebroken. Voorafgaand aan de sloopwerkzaamheden is er een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. Tijdens de sloop zijn er (beperkte) archeologische waarnemingen gedaan.

De boerderij lag in het Honderdland aan de voet van de Maasdijk op de plaats waar het Blauwhek eindigt. Het pand was in gebruik bij Bouwbedrijf Hofman als kantoor, werkplaats en opslagruimte. De boerderij dateerde waarschijnlijk uit de 17e eeuw en was van het zogenaamde kruk-type, een vorm die typisch Zuid-Hollands is en in Delfland en ook in het Westland veel voorkwam. Het kruk-type is een langwerpige boerderij, waarbij het woongedeelte op de kopse kant als uitbouw is aangebracht. Het gehele gebouw heeft dan een L-vorm.

Het Honderdland is omstreeks 1200 in cultuur gebracht en het is daarom heel goed mogelijk dat er op de plaats van deze boerderij al een oudere voorloper gestaan heeft. Het was natuurlijk erg jammer dat deze boerderij werd afgebroken, maar misschien dat er bij de sloop nog sporen van oudere bewoning gevonden zouden worden. Ongemerkt verliest het Westland op deze manier de laatste jaren enorm veel historische gebouwen en landschapselementen met een cultuurhistorische waarde. Gebouwen worden vaak jarenlang verwaarloosd en op een gegeven moment is het verval dan zo ver doorgezet dat economisch gezien alleen sloop

nog een optie is. Bij deze boerderij was het ook nog eens zo dat een groot deel van de binnenmuren was weggebroken en het vloerniveau van de stal en een gedeelte van het woonhuis met 60 cm verlaagd was. Zodoende was er een grote opslagruimte ontstaan waarbij de vloer op hetzelfde niveau gebracht was als die van de nieuwgebouwde ruimte ernaast. Dat was wel een vreemd gezicht, omdat de funderingsmuren nu binnen in de boerderij vrij in het zicht lagen. Bij het uitvoeren van het bouwhistorisch onderzoek voorafgaand aan de sloop konden we hier al onze eerste waarnemingen doen. De funderingen waren gestapeld (de onderste lagen) en opgemetseld van hergebruikte kloostermoppen van diverse formaten. Ook zat er hier en daar nog wel eens een ander (kleiner) baksteentje tussen, echt een ratjetoe van een wat mindere kwaliteit baksteen die in de fundering verwerkt was.

Wat er nog van de boerderij over was is ingetkend tijdens het uitgevoerde bouwhistorisch onderzoek. Onder het woonhuis bevonden zich twee kelders, waarvan één grote met een tongewelf en een kleinere kelder waarin op een van de hoekpilaren een uitsparing was gemaakt voor een waterreservoir.

Wat opviel was dat aan de binnenzijde van de kelders de wanden afgesmeerd waren met leem en daar overheen verf. Waarschijnlijk is dat gebeurd als extra isolatie tegen vocht. De vloeren van de kelder waren betegeld met rode en zwarte plavuizen van diverse afmetingen, variërend tussen 21 en 23,5 cm in het vierkant en tussen 2,5 en 3,5 cm dik.

Het baksteenformaat van de buitenmuren was 19 x 9 x 4,5 cm en had een lichtrode kleur, niet al te hard gebakken. De binnenmuren waren over het algemeen gemetseld van ijsselstenen met het formaat 18 x 9 x 4,5 cm.

Bij het afbreken en vooral het uitgraven van de muurresten zijn er gedeeltelijk waarnemingen gedaan. De planning van het werk veranderde met de dag en we hoorden vaak pas op het laatste moment dat er weer gewerkt zou worden. Hierdoor lukte het niet altijd om steeds bij het uitgraven aanwezig te zijn. Een bijkomend probleem was dat het puin en de uitgraven grond direct werd afgevoerd. Bij wat we hebben kunnen waarnemen en ook in de uitgraven bouwput zijn geen oudere bewoningssporen aangetroffen dan uit de tijd dat deze boerderij gebouwd is. De kraanmachinist verzekerde ons dat hij ook hoegenaamd geen oude 'spullen' had gezien. Er waren wel geruchten dat er door iemand een beerput was gevonden maar het werd niet duidelijk of daar vonden uit zijn gekomen. Bij wat wij hebben kunnen waarnemen hebben we in ieder geval nergens vonden (aardewerk) gedaan ouder dan 1550. Ook de bodemsporen gaven geen aanwijzing dat daar iets ouder dan gestaan. Mocht deze boerderij een oudere voorganger gehad hebben dan heeft die in ieder geval niet op dezelfde plaats gestaan. Dat is eigenlijk ook wel logisch want meestal werd de oude boerderij pas afgebroken als de nieuwe gereed was. De oudere boerderij heeft dan waarschijnlijk vlak naast de boerderij gestaan die nu moest verdwijnen. Buiten het vak waar nu gesloopt werd kon geen onderzoek uitgevoerd worden omdat daar andere gebouwen stonden of het parkeer- of opslagterrein was.

Archeologische Werkgroep Westland

T. Immerzeel

Noordwijk: Amsterdamse Waterleidingduinen In de jaren 1994 en 1995 zijn in dit gebied een aantal vindplaatsen in kaart gebracht (zie de betreffende kronieken over deze jaren). Als vervolg hierop werden in 1999 door de Archeologische Werkgroep Haarlem verschillende veldverkenningen uitgevoerd. Deze verkenningen werden uitgevoerd ter hoogte van het in 1994 gedempte zuidelijke deel van het 'Van Limburg Stirumkanaal'. Ter plaatse van deze locatie werd de in de 19e eeuw uitgraven en opgeworpen stort, die weer gebruikt is voor het dichten van het kanaal, onderzocht.

Op verzoek van het Amsterdams Archeologisch Centrum werd door de Archeologische Werkgroep Haarlem op zaterdag 16 oktober 1999 een gedetailleerde veldverkenning uitgevoerd ter plaatse van dezelfde locatie; opnieuw werd het zuidelijk deel afgelopen. Op de locatie werd een aardewerk concentratie vastgesteld. Het gevonden materiaal dateert uit de Late IJzertijd tot en met de Nieuwe Tijd, met wat betreft aantallen scherven, een piek in de Vroege Middeleeuwen. Hierbij zat relatief veel geïmporteerd materiaal, voornamelijk stukken van Pingsdorf-Badorf- en Mayen-aardewerk uit de omgeving van Keulen. Het handgevormde inheemse materiaal uit deze periode bestond hoofdzakelijk uit kogelpotscherven, waarvan sommigen gemagerd met schelpgruis. Aan de hand van het botmateriaal konden de resten van schapen, geiten, runderen en herten geïdentificeerd worden, alsmede een enkele kat. Ook lagen er wervels van zeer grote kabeljauwen. Tevens werd geïmporteerd Romeins aardewerk aangetroffen: het betreft de randfragmenten van een wijnkruik en van een lage schaal of kom uit de 2e eeuw na Chr.

Amsterdams Archeologisch Centrum,
Universiteit van Amsterdam (voorheen IPP)

A.M. Numan

Oegstgeest: Irispark ('Kasteel de Ouden Hof') In oktober 1999 is door SOB Research in opdracht van de gemeente Oegstgeest een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI) uitgevoerd in het Irispark te Oegstgeest. Aanleiding voor het archeologisch onderzoek vormden de plannen voor een grootschalige herinrichting binnen de bebouwde kom van Oegstgeest (Project Lange Voort). In het kader van deze plannen was het ook de bedoeling om de Irijslaan oostwaarts te verleggen (tot in het westelijke deel van het Irispark en de groenstrook ten zuiden van de Lange Voort). Daarnaast waren er plannen om in het oostelijke deel van het Irispark een nieuw riooltracé en een noodgebouw aan te leggen. Ter plaatse van het huidige Irispark (en ten zuiden hiervan) zijn in het verleden resten aangetroffen van een kasteelterrein ('Kasteel de Ouden Hof').

De voorgenomen ruimtelijke inrichtingsplannen voor dit deel van 'Project Lange Voort' zouden kunnen leiden tot verdere aantasting van deze archeologische vindplaats. Voor een verantwoorde waardering van het vondstcomplex was onvoldoende informatie beschikbaar. Dit met name voor wat betreft de reikwijdte van de verstoringen die in het verleden waren toegebracht. Tevens bestond ook enige onduidelijkheid over de exacte ligging en omvang van het kasteelterrein. *Voorgeschiedenis:* Het kasteelterrein werd in 1938 door ir. Von Freitag Drabbe (destijds verbonden aan de Topografische Dienst) bij toeval op een luchtfoto ontdekt. Op deze luchtfoto was een rond kasteelterrein omgeven door drie concentrische grachten zichtbaar. Hij meldde deze ontdekking bij het Rijks Museum voor Oudheden (RMO) te Leiden. Omdat de ligging van het kasteelterrein overeenkwam met het gebied waar door de historicus Fockema Andrea het kasteel van de Heren van Oegstgeest (Kasteel de Ouden Hof) werd vermoed en omdat de oorlogsomstandigheden een eerder voorgenomen archeologisch onderzoek op Walcheren verhinderden, werd tot nader onderzoek in Oegstgeest besloten. Onder leiding van dr. W. C. Braat, destijds verbonden aan het RMO, werd in 1940 een archeologisch onderzoek uitgevoerd (zie Braat 1941).

Het door het RMO uitgevoerde onderzoek was elegant van opzet en ook efficiënt. Op basis van de op de luchtfoto duidelijk zichtbare contouren van het grondplan van het kasteelterrein werd het onderzoeksplan opgesteld. Het onderzoek bestond uit een opgraving door middel van enkele proefsleuven, die kruisgewijs over het gehele kasteelterrein werden uitgegraven. De breedste proefsleuf had een breedte van 4 m, de smalste was 1 m breed. De maximale diepte

van de proefsleuven bedroeg slechts 0.5 m beneden het toenmalige maaiveld; dit voornamelijk vanwege de hoogte van de toenmalige grondwaterstand die dieper graven niet toeliet.

In alle proefsleuven werd het concentrische grondplan van het kasteelterrein teruggevonden. Er bleek een duidelijk onderscheid te kunnen worden gemaakt tussen de grachtvullingen (met klei en venige grond) en het centrale deel van het kasteelterrein en de wallen (vooral zandig). Vooral langs de binnenrand van de binnenste gracht werd veel bouw materiaal (voornamelijk kloostermoppen) en aardewerk gevonden. Dit leidde tot de conclusie dat het centrale terrein waarschijnlijk omgeven is geweest met een ronde ommuring. Intacte muurresten of leeflagen werden niet aangetroffen wat tot de conclusie leidde dat de hoger gelegen delen van de vindplaats in het verleden waren afgegraven. Op basis van de uitzonderlijke vorm van het kasteelterrein, een rond kasteelterrein met drie concentrische grachten, vermoedde Braat een Vroeg-Middeleeuwse aanleg. Het gevonden materiaal stamde echter voornamelijk uit de 12de t/m 14de eeuw. Volgens de publicaties van Braat zou het hier gaan om een centraal terrein met een diameter van circa 20 m en een diameter van circa 75 m tussen de buitenranden van de buitenste gracht.

In 1961 werd tijdens de aanleg van het riool onder de Lange Voort door de heer W. J. van Varik Middeleeuws aardewerk gevonden en tevens een houten brugjuk ontdekt. Ook hier werd door de heer Braat (RMO) een kleinschalig archeologisch onderzoek uitgevoerd (zie Braat 1962).

Over de archeologische onderzoeken in 1940 en in 1961 bleek weinig archiefmateriaal beschikbaar. Alleen de publicaties door de heer Braat van 1941 en 1962 in het *Jaarboekje voor de Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland*, een veldtekening in het archief van het RMO en een deel van het destijds geborgen aardewerk getuigen nog van het hier uitgevoerde archeologisch onderzoek.

Resultaten Aanvullende Archeologische Inventarisatie. Op basis van het archiefonderzoek (met name de luchtfoto-analyse) heeft SOB Research de exacte locatie en de afmetingen van het kasteelterrein kunnen vaststellen. Het ter plaatse uitgevoerde veldonderzoek heeft geleid tot een nadere bevestiging van deze bevindingen.

De volgende conclusies konden worden getrokken:

-Het met het onderzoek van 1940 aangetoonde ronde kasteelterrein met het driedubbele, concentrische grachtenstelsel is tot op heden in Nederland nog slechts zeer zelden aangetroffen. 'Kasteel de Ouden Hof' is dan ook een vrijwel uniek voorbeeld van dit kasteeltype in Nederland. Daar dit kasteel ook verbonden kan worden met de Heren van Oegstgeest betekent dat dit kasteelterrein ook moet worden gezien als een archeologische vindplaats van groot regionaal en plaatselijk belang.

-Dankzij de op de diverse luchtfoto's (met name de foto's van 1938, 1945, 1962 en 1997) aanwezige informatie kon, in samenhang met de door dr. Braat opgestelde plattegrond van het kasteelterrein, de recente plankaart van de gemeente Oegstgeest en de informatie die tijdens het recente archeologisch veldonderzoek door SOB Research werd verkregen, de exacte omvang en locatie van het kasteelterrein worden vastgesteld. De totale diameter van het kasteelterrein bleek ca. 130-150 m te bedragen. Het centrale deel van het kasteelterrein heeft een diameter van ruim 40 m. Deze afstanden zijn exact tweemaal zo groot als de maten die Braat in zijn publicaties vermeldde; hierbij is destijds vermoedelijk een vergissing gemaakt met de schaal van de veldwerktekening van 1940.

-Tijdens de aanleg in 1961 van het Irispark en de omliggende bebouwde infrastructuur is grote schade toegebracht aan de hier aanwezige archeologische vindplaats. Ter plaatse van de

vijver is (met uitzondering van het zuidwestelijke deel van de vijver) het noordoostelijke deel van het kasteelterrein volledig vernield. Ook bij de aanleg van de rest van het Irispark is het kasteelterrein zwaar beschadigd.

Door het gebruik van draglines bij het grondverzet en als gevolg van de aanleg van de daarna op deze plek gesitueerde noodgebouwen (in 1962/1963) is de oorspronkelijke bodem tot een diepte van 0.5-0.8 m beneden het huidige maaiveld verstoord. Daarnaast zullen bij de aanleg van de rioolsleuven onder de Irislaan en de Lange Voort alle daar aanwezige resten volledig zijn vernietigd. Bij de aanleg van het wegdek van de Irislaan en de Lange Voort lijkt de oorspronkelijke bodem iets minder diep verstoord te zijn. Dit geldt ook voor de zones ten westen van de Irislaan en ten zuiden van de Lange Voort. De aanleg van de nieuwbouwwijk in de jaren 1961-1963 kan dan ook worden aangemerkt als de belangrijkste verstoring van het kasteelterrein in de 20e eeuw.

– Ondanks al de voorafgaande aantastingen kon tijdens het veldonderzoek door SOB Research de infrastructuur van het kasteelterrein nog altijd worden teruggevonden (een stelsel van grachten, wallen en het centrale terrein). De huidige dikte van de archeologische relevante laag bedraagt ter plaatse van het Irispark nog (slechts) 0.5-1.1 m.

Met name in de resten van de grachten zal nog veel archeologisch materiaal (bouwmaterialen en aardewerk) kunnen worden aangetroffen. De monumentale waarde van het complex lijkt, op basis van de huidige informatie, nog altijd aanwezig te zijn. Dit vooral ook omdat er sprake is van een uitstekende conservering van de archeologische lagen, vanwege de hoge grondwaterstand ter plaatse (0.5-0.8 m beneden maaiveld) tussen 1940 en 1999. Er bestaat geen reden om te veronderstellen dat de conserveringsomstandigheden in het verleden (tussen de 14e en 20e eeuw) slechter zijn geweest. Er mag dan ook van worden uitgegaan dat de nog resterende archeologische waarden hier uitstekend geconserveerd zijn gebleven; het in 1961 ontdekte houten brugjuk vormt daarvoor de belangrijkste aanwijzing.

– Ter plaatse van de zuidwestelijke vijverrand zijn aardewerkfragmenten en kloostermoppen aangetroffen die kunnen worden gedateerd tussen eind 12e en begin 14e eeuw. Deze vondsten sporen qua datering volledig met het in 1940 en 1961 geborgen materiaal. Daarnaast werd nu ook materiaal aangetroffen uit de late ijzertijd (drie aardewerkfragmenten). Gezien het *ex-situ* karakter van de vondsten kan hoogstens worden vastgesteld dat op deze locatie al in de Late Prehistorie sprake is geweest van een 'activiteitszone' en wellicht ook van een nederzettingsterrein.

– Ondanks de in het verleden toegebrachte schade is het kasteelterrein 'de Ouden Hof' nog altijd een behoudenswaardig archeologisch monument. Bij alle inrichtingsplannen voor deze locatie zal hiermee dan ook rekening moeten worden gehouden. Ook voor het omliggende gebied geldt dat er een grote kans bestaat op het aantreffen van (gedeeltelijk) nog intacte archeologische vindplaatsen uit de middeleeuwen, of nog vroegere perioden. Hier zal bij nieuwe ruimtelijke inrichtingsplannen de nodige zorgvuldigheid betracht moeten worden voor wat betreft de in het bodemarchief van de gemeente Oegstgeest mogelijk aanwezige, archeologische waarden.

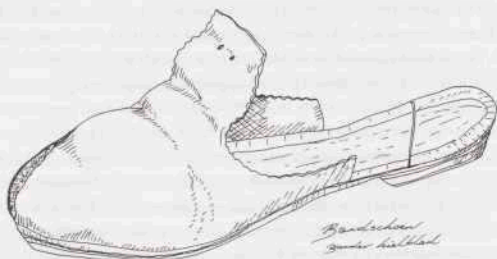
De gemeente Oegstgeest heeft op basis van de uitkomsten van het archeologisch onderzoek besloten om de Irislaan niet te verleggen om zodoende geen nieuwe schade te veroorzaken aan deze belangrijke archeologische vindplaats.

SOB Research, Mijnsheerenland

J.E. van den Bosch

Oud-Beijerland: Oost-Voorstraat In februari 1999 werd in Oud-Beijerland d.m.v. archeologische begeleiding van een bodemsanering aan de Ooststraat door Arnicon BV vastgesteld dat

Afb. 9. Oud-Beijerland: leren bandschoen uit laatste kwart 16e /begin 17e eeuw. Tekening E. v/d Kuyl.

er goed geconserveerde cultuurlagen aanwezig waren uit de 16e en 17e eeuw. In een afvalkuil werd een leren schoen gevonden die versneden was tot een slof of slipper (zie afb. 9). De schoen dateert uit het laatste kwart van de 16e eeuw of het begin van de 17e eeuw. De locatie, die behoort tot de oude kern van het dorp, zou bebouwd worden met een (inmiddels gerealiseerde) winkelpassage met ondergrondse parkeergarage. Naar aanleiding van de resultaten van de archeologische begeleiding werden door de gemeente Oud-Beijerland middelen vrijgemaakt om ook op het belendende terrein aan de Ooststraat en de Oost-Voorstraat archeologisch onderzoek te verrichten tijdens het verder bouwrijpmaken.

Tijdens het vervolgonderzoek konden een viertal vlakken met grondsporen worden gedocumenteerd. Het jongste niveau dateert van rond 1900 en het oudste niveau dateert uit de tweede helft van de 16e eeuw. De toplaag was door sloop van de oude bebouwing helaas sterk geroerd, waardoor een aantal recentere panden met een meestal ouder houtskelet niet meer onderzocht konden worden. De oudste kern van de onderzoeksllocatie en tevens vroegste ontwikkeling in de (relatief jonge) geschiedenis van dit deel van het dorp is te vinden langs de Oost-Voorstraat. Uit het onderzoek blijkt dat het perceel in het laatste kwart van de 16e eeuw, op z'n vroegst rond 1580, als bouwkveld is uitgegeven. Na het ontstaan van de eerste bebouwing wordt het achterland aan de Ooststraat in gebruik genomen als moestuin en moet een belangrijk deel van het terrein braak hebben gelegen. Op dit terrein werd uit die periode o.a. het skelet opgegraven van een vierjarige hengst waarvan de bovenste halswervel snijsporen vertoonde. Het perceel aan de Ooststraat wordt in het eerste kwart van de 18e eeuw bebouwd.

De bewoners aan de Oost-Voorstraat behoorden zeker niet tot de minderbedeelden, getuige de inventaris die in diverse beerputten teruggevonden werd. Tot de vondsten behoren steengoed kruiken, fragmenten van majolica schotels, resten van een fraaie slibversierde vuurklok, bijzonder glaswerk en een koperen kandelaar. Uit een beerput achter een vroeg-17-eeuws huis aan de Oost-Voorstraat kwam een aantal fragmenten van een wapenbordje. Van het muurwerk van dit pand resteerde nog een deel van de voorgevel met ingangspartij en een houten dorpel. Een bijzondere vondst in het pand was een grote afvalkuil onder de plavuizenvloer in het voorhuis die gevuld bleek te zijn met sintels en metaalafval. Het bordje van Delfts aardewerk uit de beerput was beschilderd met een dubbele gekruinde boom geflankeerd door twee leeuwen en profil. Hieronder was de familienaam Bos vermeld. Het aansluitend uitgevoerde archiefonderzoek leverde niet direct inwoners uit de 17e eeuw met de familienaam Bos op. Gelukkig was er wel een Fijtge Bos bekend van een grafsteen uit de Nederlands-hervormde kerk. Archiefonderzoek wees uit dat Fijtge Jans Bos (overleden in 1680) de echtgenote was geweest van Jacob van Esch. Deze Jacob van Esch (gestorven in

1674) was tijdens zijn leven behalve diaken, ook slotemaker en smid aan de Oost-Voorstraat. Hiermee werd vrijwel zeker aangetoond dat zij de eigenaars waren van het onderzochte pand.

Naast veel zaden van wilde planten, werden bij het onderzoek zaden van een uitheemse plantensoort gevonden. De Stekelige bies (*Scirpus mucronatus*) komt onder andere voor als akkeronkruid op rijstvelden in de Po-vlakte in Italië en andere zuidelijke streken. De zeldzame resten van deze plantensoort in ons land, duiden meestal op consumptie van rijst. Andere tijdens het onderzoek aangetoonde exoten zijn de druif (*Vitis vinifera*) en de vijg (*Ficus caraci*). Noten en vruchten hebben zeker een belangrijk bestanddeel van het dagelijkse voedselpatroon uitgemaakt in alle perioden van bewoning. Vooral hazelnoten, walnoten, rode aalbes, framboos, zoete en zure kersen en diverse pruimensoorten waren sterk vertegenwoordigd. De consumptie van aardbeien kon worden aangetoond door de vondst van diverse aardbeikoppen in een aantal beerputten. Sommige van deze 17-eeuwse aardbeikoppen waren gemerkt met een zwart geverfde letter K, mogelijk het initiaal van de fruitteler.

Arnicon BV

Eric E.A. van der Kuijl

Pernis: Lombardijseweg BOOR verzorgt de archeologische begeleiding van de werkzaamheden in het metrotracé van de Beneluxlijn. In de maand juni 1999 is in het tracé-gedeelte Pernis onderzoek verricht naar de dijk rondom de polder Oud-Pernis. De bedijingsdatum van de Polder Oud-Pernis is onbekend. Zeker is wel dat de polder ouder is dan de in 1316 bedijkte Deijffelse Polder (Hoek 1973a).

Tijdens het onderzoek zijn twee profielen gedocumenteerd die een min of meer vrijwel complete doorsnede gaven van de opbouw van het dijklichaam. De oudste sporen betreffen drie ingravingen, die voorafgaan aan de aanleg van het dijklichaam. Hoewel de lengte en richting hiervan niet konden worden vastgesteld, wordt er vooralsnog vanuit gegaan dat het greppeltjes betreft die eenzelfde oriëntatie hebben als het ZW-NO gerichte dijklichaam. Nadat deze ingravingen waren dichtgegooid, is de kern van het dijklichaam gevormd door het aanbrengen van afwisselend klei- en rietlagen. De basis van het dijklichaam lag rond de 4 m - NAP, maar hierbij moet rekening gehouden worden met het wegzakken van het dijklichaam in de slappe ondergrond. De breedte van het dijklichaam betrof aan de basis meer dan 9 m. Middels het aanbrengen van diverse ophogingslagen werd uiteindelijk een hoogte van circa 3 m bereikt.

De uitslag van C14-monsters moet het mogelijk maken de aanlegdatum van de dijk nauwkeurig te dateren. In *BOORrapporten* 53 (Jacobs en Pavlovic, in voorbereiding) zal uitvoeriger verslag worden gedaan van de onderzoeksresultaten.

BOOR, Rotterdam

E. Jacobs

Rijswijk: In de Bogaard Tijdens de aanleg van de bouwput voor een grote parkeergarage in het winkelcentrum In de Bogaard zijn door de gemeentelijk archeoloog enkele waarnemingen verricht. De waarnemingen waren gericht op het opsporen en onderzoeken van duinen die behoren tot de oudste holocene kustlijn van West-Nederland. Op slechts 300 m ten noorden van de bouwput is reeds eerder een strandwal of duin gevonden (Koot 1995: 123-124). In de bouwput van de parkeergarage werden echter geen strandwallen of duinen aangetroffen. Wel is bij het slaan van de stalen damwand op een diepte van ongeveer 23 m een fragment kalksteen gevonden, gevormd in een koud milieu (Weichsel ijsijd). Het fragment heeft eigenaardige eigenschappen en is op deze wijze niet bekend in Nederland (mondelinge informatie J. Cleveringa). Het object is nog onderwerp van studie door specialisten van TNO/NITG. In een volgende kroniek zal de vondst verder worden toegelicht.

Tijdens het verwijderen van de bovenlaag van de bouwput is door een particulier in de vuling van een greppel een incomplete roodgebakken grape uit de 15e eeuw aangetroffen. Bij de grape zijn ook twee steengoedscherven uit de 14e eeuw gevonden. Waarschijnlijk zijn de voorwerpen met grond van elders aangevoerd om de greppel te dempen.

Gemeente Rijswijk

J.M. Koot

Rijswijk: Buitenplaats Cromvliet In de vijver van de tuin behorend tot de buitenplaats Cromvliet zijn bij het verwijderen van een oude fontein brokken bewerkt natuursteen gevonden. Tot de hardstenen brokken behoren onder meer fragmenten van zuiltjes, dorpels en dekplaten. Behalve het natuursteen zijn er diverse fragmenten van roodbakken daktegels gevonden. Leden van de brandweer hebben tijdens duik oefeningen eveneens brokken natuursteen gevonden. In totaal zijn in de loop van 1999 en de eerste maanden van 2000 zo'n 175 stukken natuursteen geborgen en overgedragen aan het Gemeentelijk depot voor Bodemvondsten. De vondsten dateren vermoedelijk uit de 18e eeuw. Het is (nog) niet bekend tot welk bouwwerk de bouwfragmenten behoorden.

Gemeente Rijswijk

J.M. Koot

Rijswijk: Hoekpolder, Rijksweg A4 Tijdens het graven van de bouwput voor de aanleg van Rijksweg A4 in de Hoekpolder zijn enkele Middeleeuwse voorwerpen van ceramiek gevonden. De vondst is al in 1993 gedaan maar pas dit jaar bekend geworden. De (incomplete) gerestaureerde objecten bestaan uit een voorraadpot van grijs aardewerk, gemaakt in Andenne (Belgie), een roodgebakken bolvormige kruik, een roodbakken kan en een fragment van een benen kammetje. De voorwerpen dateren alle uit de 13e eeuw. De objecten zijn gevonden op een locatie waar tijdens de aanleg van de bouwput meer Middeleeuwse vondsten werden gedaan. Uit al deze vondsten blijkt dat bij de aanleg van de bouwput een (deel van) een Middeleeuwse woonplaats verloren is gegaan. De bovengenoemde objecten zijn opgenomen in de collectie van het Museum Rijswijk.

Gemeente Rijswijk

J.M. Koot

Rijswijk: Hoornwijk Evenals in voorgaande jaren vond ook dit verslagjaar archeologisch onderzoek plaats in het kader van de aanleg van het bedrijventerrein Hoornwijk. In 1997 werd nabij de gemeentegrens met Leidschendam al een deel van een nederzetting uit de Romeinse Tijd opgegraven. De destijds gevonden resten bestonden vooral uit greppels die de noordelijke begrenzing van de nederzetting vormden. De resten dateerden uit het laatste kwart van de 1e eeuw tot het eerste kwart van de 3e eeuw (De Bruin 2000). De nederzetting bestond uit een lintbebouwing die zich uitstrekt tot diep in de gemeente Leidschendam en was gelegen op een steenworp afstand van de Romeinse stad Forum Hadriani / Municipium Aclium Cananefatium.

Dit jaar vond onderzoek plaats op een terrein dat aansloot op het in 1997 opgegraven deel. De loop van een aantal destijds opgegraven greppels kon verder worden bepaald. Opvallend was het spoor van een brede sloot uit de Late Middeleeuwen. Bovenin was deze sloot ruim zeven m breed en aan de basis zo'n drie m. De breedte van de sloot is daarmee veel meer dan nodig is voor de gewone water-huishouding. De diepte van de sloot ten opzichte van het vlak bedroeg 140 cm. De sloot kon over een lengte van meer dan 60 m worden gevolgd. In de slootvulling werden weinig vondsten gedaan. Een bijzondere vondst uit de sloot was een hijsblok, bestaand uit een blok essenhout en een draaiend deel van eikenhout. Alle vondsten uit

de sloot zijn te dateren in de 13e-16e eeuw. Onderzoek op het naastgelegen terrein zal meer informatie moeten verschaffen over het verdere verloop en de functie van de sloot.

Gemeente Rijswijk

J.M. Koot

Rijswijk: Landgoed Te Werve Het zuidelijk deel van het landgoed Te Werve wordt voor een belangrijk deel in beslag genomen door een grote waterpartij, De Put, genaamd. De Put is in 1911 gegraven voor zandwinning. Bij het graafwerk is indertijd een benen glis gevonden. De glis –een soort schaats– is gemaakt van een paardebots. De vondst is zonder context-informatie niet scherper te dateren dan 12e–19e eeuw.

Sedert de vondst in 1911 was de glis in particulier bezit. In 1999 is de glis geschonken aan de Natuur- en Cultuurhistorische Vereniging Te Werve.

Elders op het landgoed werd een scherf van zgn. Pingsdorf-aardewerk gevonden. Deze 12e-eeuwse scherf lag op de plek waar tot in de 18e eeuw een boerderij heeft gestaan.

Gemeente Rijswijk

J.M. Koot

Rijswijk: VINEX-locatie Ypenburg zie Prehistorie

Rotterdam-Delfshaven: Planlocatie 'Stadswerf' In 1999 is een bureaustudie (Carmiggelt 1999) en verkennend veldonderzoek (Peters 1999e) uitgevoerd naar de archeologische betekenis van de planlocatie 'Stadswerf' te Delfshaven. De locatie maakte in de 16e eeuw deel uit van een gebied, genaamd 'Molengors'. Het had een driehoekige vorm en lag ingeklemd tussen de Achterhaven, de Rotterdamse dijk (de huidige Havenstraat) en de Maas. Het was in die tijd grotendeels onbebouwd. Op een deel van het terrein lagen werven, die door de stad Delft aan particulieren werden verhuurd. Hieronder bevonden zich vermoedelijk ook scheepswerven. In verband met de uitbreiding van de haringvloot werd rond 1600 ten oosten van de Achterhaven een nieuwe haven aangelegd: de Buizenwaal. Voor de aanleg werd het zuidelijke deel van de Molengors vergraven. Het noordelijk deel van de Molengors werd in het begin van de 17e eeuw bestemd voor woningbouw. Het gebied tussen de zuidelijkste van de toen aangelegde straten, de Langedijkstraat, en het water van de Buizenwaal werd gereserveerd voor de scheepsbouw.

In 1601 gaf Delft expliciet toestemming voor de uitoefening van scheepstimmerwerk in Delfshaven. De grond rond de Buizenwaal was stads-eigendom en werd bestemd voor de scheepsbouw. Ten noorden van de Buizenwaal, ter plaatse van het huidige onderzoeksgebied, werd het terrein in drie scheepswerven verdeeld. De scheepswerven en de bebouwing van de Buizenwaal zouden in de loop van de 17e eeuw in fasen in het bezit komen van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC). Het hele complex bleef tot 1795 in handen van de VOC. In totaal zouden op de VOC-werven van Delfshaven maar liefst 111 schepen worden gebouwd. In het begin van de 19e eeuw kwam het terrein in handen van de marine en na 1850 werd het particulier bezit. Op het terrein werd een chemicaliënfabriek gevestigd, die uiteindelijk tot 1995 deel zou uitmaken van AKZO-Chemie.

Onderzoek naar de eventueel aanwezige archeologische resten is van groot belang. Van de vijf VOC-werven in Nederland zijn alleen de archeologische relikten van de werven in Amsterdam en Delfshaven mogelijk (deels) niet aangetast. De locaties zijn derhalve schaars en er is weinig bekend over de constructie, het functioneren en de indeling van de werven. Het archeologisch onderzoek kan ons bovendien het nodige leren over technische aspecten van de scheepsbouw. Om de aard, plaats en omvang van de eventueel aanwezige archeologische relikten op de planlocatie 'Stadswerf' vast te stellen, is dan ook besloten om naast het bu-

reaunderzoek tevens een verkennend archeologisch onderzoek uit te voeren.

Het archeologisch vooronderzoek bestond uit het graven van acht proefputten. De locatie van de proefputten werd bepaald door de veronderstelde ligging van de scheepshellingen op basis van een kaart uit 1806 en door de beschikbare ruimte tussen de funderingen van de fabrieksgebouwen. Het bleek dat op een groot deel van het terrein een of meerdere boven elkaar gelegen houtsnipperlagen aanwezig waren, die samenhangen met de scheepsbouwactiviteiten. Aanwijzingen voor de aanwezigheid van hellingen bestaande uit aaneengesloten rijen liggende planken, zoals vastgesteld in Zaandam, werden niet gevonden. Blijkbaar is te Delfshaven een andere constructie voor de scheepshellingen gebruikt. De bij het vooronderzoek aangetroffen houten constructies hangen samen met beschoeiingen en begrenzingen van de scheepshellingen. Het vondstmateriaal (aardewerk, kleipijpen, bot, metaal, natuursteen en leer) dateert voornamelijk uit de tweede helft van de 17e en het eerste kwart van de 18e eeuw. Op basis van de resultaten van het veldonderzoek kan vastgesteld worden dat de resten van de scheepswerf nog aanwezig zijn. Of dit ook geldt voor de VOC-gebouwen op het werfterrein is niet bekend. Het doen van waarnemingen op de plaats van de veronderstelde ligging ervan, was niet mogelijk.

BOOR, Rotterdam

A. Carmiggelt en F.J.C. Peters

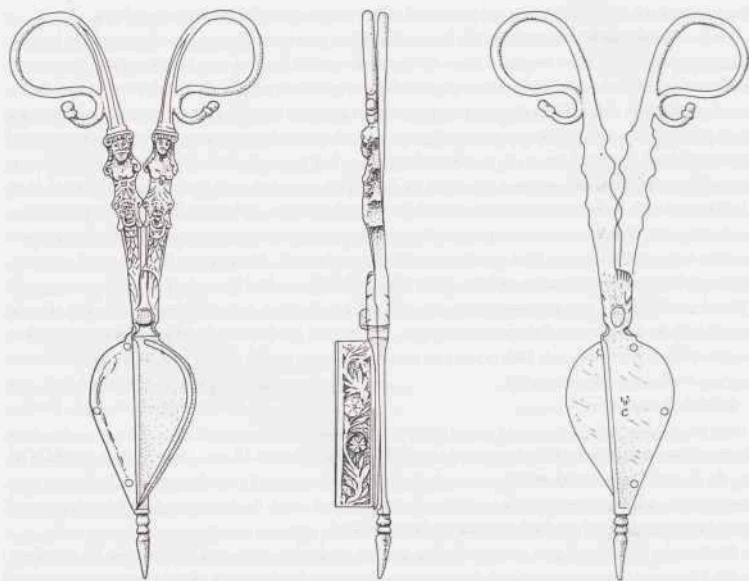
Rotterdam: Mariniershof In de periode van 19 april tot en met 12 mei 1999 is door het BOOR op de locatie Mariniershof/Kipstraat tijdens ontgravingswerkzaamheden ten behoeve van nieuwbouw een archeologisch onderzoek uitgevoerd naar de bewoningsgeschiedenis van deze plaats in de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd.

De locatie is gelegen aan de noordzijde van de Middeleeuwse stad Rotterdam en werd tot in de 16e eeuw van oost naar west doorsneden door een stadgracht, die de begrenzing vormde van de zuidelijke daarvan gelegen bebouwing. Gesuggereerd is dat deze stadgracht in oorsprong een natuurlijke zijtak van de Rotte vormde. Pas in de tweede helft van de 16e eeuw verscheen aan de noordzijde van de gracht bebouwing. Vermoedelijk werd ook omstreeks deze periode de gracht ter plaatse gedempt. Vanaf dat moment wordt het tracé van de voormalige stadgracht verder aangeduid als de 'Brede Straat'. De benaming van de noordelijk daarvan gelegen huidige Brede Straat is hiervan afgeleid.

Doelstelling van het onderzoek was, naast het in kaart brengen van eventueel aanwezige bebouwingsresten uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd, meer inzicht te verwerven in de aard en datering van de voormalige stadgracht en in het bijzonder of de gracht in oorsprong een natuurlijk water betrof.

Een beperkende factor bij de beantwoording van deze vragen vormde het feit dat in principe niet dieper ontgraven mocht worden dan de maximale aanlegdiepte van de geplande nieuwbouw. Dit niveau, rond 2,7 m - NAP, bleek tijdens het onderzoek echter de bovenzijde van de 17e-eeuwse ophogingen te betreffen. Grondlagen hierboven betroffen slooppuin van herstelwerkzaamheden als gevolg van het bombardement van Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog en recent opgebrachte zandpakketten.

De vragen met betrekking tot de vermoede Laat-Middeleeuwse bebouwing en de oorsprong van de stadgracht konden dan ook niet worden beantwoord. Tijdens de aanleg van een smalle profielsleuf is wel geconstateerd dat de Laat-Middeleeuwse bewoningsresten en ophogingen tot op een diepte van ruim 5 m - NAP goed bewaard waren gebleven. Tevens kon een deel van de vulling van de gracht aangesneden worden. De onderzijde is daarbij echter buiten beeld gebleven.

Afb. 10. Rotterdam: koperen kaarsensnuit. Lengte: 19,5 cm. Datering: ca. 1550-1650.

Op het tijdens de ontgraving vrij gelegde vlak zijn diverse resten van de 17e-eeuwse bebouwing waargenomen en gedocumenteerd. Die betroffen echter vrijwel alleen de diep uitgegraven sporen, zoals tonputten. De funderingen van de bebouwing zelf waren grotendeels gesloopt. De meeste sporen leverden slechts een kleine hoeveelheid vondstmateriaal op. Met behulp van een metaaldetector is een groot aantal metalen voorwerpen verzameld (afb. 10). De datering van het vondstmateriaal is voornamelijk 17e-eeuws en later.

BOOR, Rotterdam

E. Jacobs

Rotterdam: Vinex-locatie Nesselande In het kader van de milieueffectrapportage voor het plangebied Nesselande is in 1996 de deelstudie archeologie verricht (Peters en Mientjes 1996a). Als vervolg hierop is in 1999 een aanvullende archeologische inventarisatie uitgevoerd (Goossens 1999b). Het plangebied ligt deels in de Eendrachtspolder en deels in de Prins Alexanderpolder.

Als gevolg van vroegere veenwinning ligt in deze voormalige droogmakerijen een Neolithisch landschap aan het huidige oppervlak. De top van het geologische profiel bestaat uit de afzettingen van Calais III. Het doel van het onderzoek was het traceren van eventuele archeologische sporen uit het Neolithicum op twee kreekruggen in de Eendrachtspolder. Uit het onderzoek bleek dat veenwinning vanaf de 15e eeuw en vervolgens het ploegen de bovenste delen van de bodem in het gebied hebben verstoord. Daarbij zijn ook de bodemtrajecten met de grootste archeologische potentie -de toplaag van de zandige kreekruggen- sterk aangetast.

Flanken en toppen van oeversedimenten, alsmede de top van de geulafzettingen zelf met eventuele archeologische sporen zijn hierdoor vernietigd.

Voorts is onder auspiciën van de AWN-afdeling De Nieuwe Maas (Rotterdam en omstreken) aandacht geschonken aan de fundering van een van de zes molens die zorgden voor de droogmaking van de Eendrachtspolder in 1760 en opnieuw in 1762 na de doorbraak van een kade.

BOOR, Rotterdam

T.A. Goossens en J.M. Moree

Sassenheim: Centrum Van 1 tot en met 3 februari 1999 heeft het Archeologisch Dienstencentrum (ADC) een aanvullend archeologisch onderzoek (AAO) uitgevoerd in de dorpskern van Sassenheim. De gemeente Sassenheim heeft plannen om twee gebieden in de dorpskern te vernieuwen. Het eerste gebied ligt rond de oude kerk. Het tweede gebied ligt ten zuidoosten van het eerste gebied, tussen de Hoofdstraat en de Bijweglaan. Het ADC kreeg de opdracht eerst vijf proefputten aan te leggen in het eerste gebied, bij de kerk. Het tweede terrein is nog bebouwd. Pas in een later stadium zal dit terrein beschikbaar komen voor archeologisch onderzoek.

Het doel van het onderzoek was inzicht te verkrijgen in de ontwikkeling van de dorpsbevolking. Er bestaan historische gegevens, die verwijzen naar het ontstaan van de nederzetting vóór de 11e eeuw. Ook zou de ligging van Sassenheim op oude bewoning kunnen wijzen. De oude kerk ligt op de kop van de zgn. Sassenheimer strandwal. Op deze langgerekte strandwal zijn al vaker resten van bewoning uit oudere perioden gevonden.

Vier van de opgravingsputten zijn langs de westzijde van de Hortusstraat, op de helling van de strandwal, aangelegd. Zij bevinden zich op de overgang van de strandwal naar een lager gelegen strandvlakte. De vijfde put ligt bijna op de kop van de strandwal, vlak naast de ingang van het huidige kerkhof.

De putten maten bij benadering vier bij vier m. Het opgraven van deze putten kon niet worden gerealiseerd zonder bronbemaling. In dit gebied ligt het grondwaterpeil dicht onder het maaiveld. Met behulp van bronbemaling bleek het mogelijk om tot een diepte van ongeveer 1.7 m onder het huidige straatniveau te graven.

In de drie noordelijkste putten op de helling van de strandwal kwamen onder de recente puinlagen spitsporen tevoorschijn. Deze spitsporen kunnen overblijfselen zijn van het zogenaamde drie-steek-delven, dat onder andere in de 19e eeuw in deze streken, veel heeft plaats gevonden. Om de relatief arme zandgrond vruchtbaarder te maken, werd zwaar bemeste teelaarde opgebracht. Deze werd vervolgens drie spaden dik omgespit.

In de tweede put, vanaf het noorden gerekend, waren enkele vage verkleuringen/sporen tussen de spitsporen waarneembaar. De aard en datering van deze sporen bleef onduidelijk. Bij het verdiepen van de drie noordelijkste putten werden in de onderliggende zandlagen verder geen sporen van vroegere bewoning aangetroffen. Wel stuitte men in de middelste twee putten langs de Hortuslaan op een dik veenpakket. In de meest noordelijk gelegen put werden daarentegen alleen maar dunne veenbandjes gevonden. Vermoedelijk is hier de overgang van strandwal naar strandvlakte te localiseren. In de strandvlakte heeft zich op een bepaald moment een fors veenpakket gevormd. Dieper dan deze veenlaag konden de putten niet worden aangelegd. De bronbemaling was niet in staat het welwater dat onder de veenlaag uitstroomde, weg te pompen.

In de vierde zuidelijker gelegen proefput was de situatie ingewikkelder. Tijdens het geleidelijke verdiepen werden geen duidelijke archeologische sporen gevonden. Wel kon in het profiel van de put waargenomen worden dat zich tussen de zandlagen ook twee vuile lagen bevonden. Vermoedelijk bestaan alle lagen onder de bovenste puinlaag uit ophogingslagen.

De vuile lagen zouden afzonderlijke bewoningslagen kunnen zijn. In deze lagen bevonden zich echter geen dateerbare vondsten. Onder de diepste vuile laag waren kleine sporen aanwezig, die eventueel als spitsporen geïnterpreteerd kunnen worden. Onder deze lagen bevond zich wederom het veenpakket. Ook hier konden geen waarnemingen worden gedaan onder het veen.

In de vijfde proefput hogerop de strandwal, werd meer archeologica aangetroffen. Het hoogteverschil tussen deze put en het maaiveldniveau van de vier putten langs de Hortusweg is bij benadering één m. Dit verval vindt plaats over een afstand van 25 m.

Onder de verschillende ophogingslagen met veel puin werd, naast de sporen van insteken van muurfundamenten, ook een hoek van een muur en een groot rond spoor gevonden. Dit laatste bleek op een dieper niveau een waterput te zijn, onderin was de gemetselde putwand nog aanwezig. Tussen deze nederzettingssporen werden ook de resten van twee begravingen aangetroffen. Zij tekenden zich af als vage verkleuringen, waarbinnen een rechthoek te zien was, gevormd door een dun donkerbruin lijntje. Het lijntje bleek het restant te zijn van een houten bekisting. In de graven lagen alleen nog de onder- en dijben van de doden. Het hoofd- en borstgedeelte van beide skeletten was als gevolg van vergravingen, verdwenen. Van de houten bekisting was het hout grotendeels vergaan. Wel lagen de spijkers nog aantoonbaar op de plaats waar de planken ooit aan elkaar waren getimmerd. In de grafkuilen lagen verder alleen nog een paar kleine scherven van vroeg steengoed uit de 13e/14e eeuw. Deze scherven zeggen op zich niet veel over de precieze datering van de graven. Ze kunnen bij het graven van de kuilen door oudere lagen heen in de vulling van de graven zijn geraakt (opspit). Toch mag vermoed worden dat de graven uit de Late Middeleeuwen of kort daarna stammen.

De latere bouwresten, die zonder uitzondering de graven oversnijden, bleken alle opgebouwd te zijn uit bakstenen met naar verhouding kleine afmetingen (18x9x4 cm). Dit formaat, het baksel en de hardheid maken een datering tussen 1600 en 1800 aannemelijk. De put en de muurresten zouden zeer goed deel hebben kunnen uitgemaakt van een school die, naar uit bronnen bekend is, op deze plaats heeft gestaan. Voor de bouw van de school is waarschijnlijk een deel van het kerkhof geruimd, kennelijk niet al te zorgvuldig.

Bij het verder verdiepen van de put bleek zich onder enkele zandpakketten nog een vuile zandlaag te bevinden. Uit deze laag konden enkele scherven verzameld worden. Één van de scherven is van zgn. Pingsdorf-aardewerk. Dit type aardewerk werd van de 10e tot en met de 13e eeuw naar onze streken geïmporteerd. Ook de andere scherven lijken te dateren uit deze periode. Het bleek echter niet mogelijk om deze laag uitvoerig te bestuderen. Wederom gooide de hoge grondwaterstand roet in het eten en schoot de beschikbare tijd te kort.

Het onderzoek zal in de loop van 2000 voortgezet worden.

Archeologisch Diensten Centrum, Bunschoten

Bernard Meijlink en Mark Spanjer

Schiedam: St. Ursulaklooster In juni 1999 meldde de politie van Schiedam de vondst van menselijk skeletmateriaal op een bouwterrein aan de Zijlstraat. De vraag aan het BOOR was of het eventueel om oud materiaal kon gaan. Onderzoek leerde dat de menselijke resten afkomstig zijn van het terrein van het St. Ursulaklooster. Over dit klooster zijn nauwelijks gegevens bekend. Vast staat in ieder geval dat de kapel in 1430 is gewijd; in de periode 1439-1447 is een nieuwe kapel gebouwd. Op de kaart van Van Deventer van rond 1560 is het klooster nog afgebeeld. Gedurende de Reformatie is het gesloopt: op de kaart van De Gheijn uit 1598 is te zien dat het heeft plaatsgemaakt voor woningen.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

's-Gravenzande: Veilingterrein AAI In de zomer van 1999 heeft archeologisch adviesbureau RAAP in opdracht van het bouwtechnisch adviesbureau Pro-Team b.v. een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI) uitgevoerd op het veilingterrein te 's-Gravenzande (Oude Rengering 1999e). Het onderzochte terrein betreft fase II van het ontwikkelingsplan Veilingterrein.

De aanleiding voor het onderzoek vormden historische gegevens waaruit blijkt dat op het terrein een begijnhof en een Regulierenklooster hebben gestaan. Ondanks historische afbeeldingen is niet exact bekend waar het begijnhof en het Regulierenklooster hebben gestaan. Resten van deze gebouwen (zoals funderingen) kunnen nog wel in de ondergrond aanwezig zijn en als gevolg van bodemingrepen in het kader van de bouw van woningen worden verstoord. Doel van onderhavig onderzoek was deze resten op te sporen en op grond daarvan de verdere strategie te bepalen.

Er zijn in totaal 56 boringen gezet waarbij op de plaatsen waar gebouwen van het begijnhof (de kapel) en het Regulierenklooster gestaan kunnen hebben, extra boringen zijn geplaatst. In het onderzochte terrein is een opgebrachte zandlaag aangetroffen. Onder deze laag is een donkergrijs-bruine en humeuze en cultuurlaag aanwezig. In deze cultuurlaag komen puinfragmenten, mortelresten, houtskool en plaatselijk Laat-Middeleeuwse scherven voor. Op zes locaties is ondoordringbaar puin aangetroffen en dit duidt mogelijk op resten van gebouwen. In hoeverre deze zijn te relateren aan gebouwen die behoren tot de begijnhof en/of het Regulierenklooster is op basis van de verkregen gegevens en de beschikbare historische kaarten slechts op vermoedens gebaseerd.

Voor het onderzoeksgedebied werd een vervolgonderzoek aanbevolen in de vorm van proefsleuven.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

C.S.I. Thanos

's-Gravenzande: Veilingterrein AAO Op verzoek van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort en in opdracht van Pro-Team te Nijmegen is tussen 31 augustus en 3 september 1999 door de Afdeling Archeologie van de Dienst Stadsbeheer van de gemeente Den Haag een archeologisch proefonderzoek uitgevoerd op een toekomstig schoolterrein in 's-Gravenzande. Het betreffende terrein, gelegen tussen de Gasthuislaan en de Vaart, maakt deel uit van het uitbreidingsplan Veilingterrein Fase II en is inmiddels bouwrijp gemaakt in verband met de bouw van de school. Tevens werden westelijk van het schoolterrein twee sleuven gemaakt ter plekke van twee beoogde rioolleidingen. Eerder al, in juli en augustus 1999 had RAAP Archeologisch Adviesbureau te Amsterdam een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI) uitgevoerd op het Veilingterrein. Op een aantal boorpunten werden de boringen gestaakt wegens ondoordringbare muurresten, daarnaast werden er op een aantal locaties puinpakketten aangetroffen. De muurresten werden geïnterpreteerd als mogelijke restanten van het regulierenklooster dat hier tussen 1428 en 1572 gevestigd was. Een deel van deze resten bleek later echter modern te zijn.

Het proefonderzoek d.m.v. sleuven had tot doel de archeologische waarde van dit terrein te bepalen. De resultaten van het proefonderzoek waren aanleiding voor een Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO) dat tussen 28 september en 6 oktober 1999 werd uitgevoerd. De Afdeling Archeologie werd daarbij geassisteerd door leden van de AWN, afd. Westland.

De sporen van het klooster bestonden uit verspreid liggende resten van bouwstructuren, puinkuilen, gedempte greppels en een aantal afvalkuilen.

Direct langs de Vaart werd, een halve meter onder maaiveld een klein deel van de onderkant van een fundering gevonden, bestaande uit twee lagen gebroken bakstenen van rond

1400. Hiernaast maar niet ermee in verband staand werden andere gebouwsporen gevonden.

Het betreft de sporen van een rechthoekig gebouw met een breedte van vijf en een lengte van zes m, waarvan de resten bestonden uit puimbanen, enkele muurfragmenten en een klein stukje van een baksteen vloer. Aangrenzend werden enkele sporen van een ander gebouw gevonden. Deze sporen bestaan uit een puinspoor en de onderkant van een schoorsteen.

Er bleek veelvuldig gebruik gemaakt van stenen afkomstig van afbraak en daarnaast van kleine stenen die niet ouder dan tweede helft 16e eeuw kunnen zijn. In oostelijke richting sloot de zuidelijk muur aan op een puinspoor dat over een lengte van acht m is gevolgd. Dit zou een restant van een aangrenzend huis kunnen zijn. Zuidelijk van dit spoor werd de fundering van een schoorsteen aangetroffen die was opgebouwd uit hergebruikte en gebroken 15e-eeuwse stenen. Oostelijker op het terrein werd een gedempte sloot gevonden die werd overdekt door funderingen van twee gebouwen uit de 16de-eeuw. De gebouwen hadden eenzelfde oriëntatie en waren beiden voorzien van steunberen. Het meest complete gebouw bezat een half verdiepte keldervloer en mat 4,75 bij 8,5 m. Het andere gebouw was 5,2 m breed, minimaal 11 m lang en zwaar verstoord door een 20e-eeuwse veilinghaven.

Bij waarnemingen door de AWN werden tussen de gebouwlocatie langs de Vaart en die aan de oostzijde van het terrein de funderingen van nog een gebouw met steunberen gevonden. Tevens werden puinkuilen en één concentratie van afvalkuilen aangetroffen. In een van de kuilen werd veel gebruiks aardewerk uit de 15e en 16e eeuw gevonden. De andere kuilen bevatten vooral bot, houtskool en as en weinig aardewerk. Bijzondere vondsten zijn de pijpenaarden fragmenten van minimaal één religieus reliëf. Dit vertoont sterke overeenkomsten met de reliëfs van vrouwelijke heiligen die Judocus Vreden (1480-1540) uit Westfalen produceerde.

Aan de westzijde van het toekomstige schoolterrein kon de grens tussen klooster en begijnhof worden getraceerd. Van de twee proefsleuven die op het terrein van het begijnhof zijn gegraven leverde één enkele sporen op: een greppel (te dateren tussen tweede helft 13e eeuw en eerste kwart 14e eeuw), enkele afvalkuilen (uit tweede helft 14e eeuw en eerste helft 15e eeuw), een uitbraaksleuf en fragmentarisch muurwerk uit de 15e eeuw.

In de 17e eeuw zijn het begijnhof en het klooster deels gesloopt en opgenomen in het landgoed Vreeburgh. De opgegraven sporen van het landgoed bestaan uit twee sloten en een waterput. Een van de sloten is oorspronkelijk een scheidsloot tussen begijnhof en klooster geweest en in de 17e of 18e eeuw verbreed en beschoeid. Deze beschoiede sloot is eind 19e eeuw gedempt toen het terrein werd ingericht voor veilingen. Diverse kleine betonnen keldertjes, betonnen funderingspalen en een insteekhaven dateren eveneens uit de periode van de veilinggebouwen.

Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afd. Archeologie

M.M.A. van Veen

's-Gravenzande: Dorpscentrum Ook in 1999 werd er uitgebreid gewerkt aan de reconstructie en herinrichting van het dorpscentrum van 's-Gravenzande. Bijna alle rioleringen werden vervangen en overal werd nieuwe bestrating aangebracht. Dit werk is archeologisch gevolgd door de archeologische werkgroep Westland waarbij extra aandacht werd besteed aan het onderzoek met de metaaldetector. Er is hierbij een groot aantal metalen voorwerpen gevonden waaronder tientallen munten, knopen, gespen, beslagplaatjes, lakenloodjes en enkele vingerhoedjes. De belangrijkste vondsten waren o.a. een gegoten vingerhoedje (handgeput) uit de 15e eeuw, gevonden aan de Vreeburghlaan.

Aan de Kerklaan werd een gouden Franse munt, een zgn. 'Louis d'Or' gevonden, geslagen in 1753 en uit de periode 1322-1328 eveneens een Franse munt geslagen onder Karel IV.

Een aantal andere Laat-Middeleeuwse metaalvondsten zijn eveneens gedaan aan de Kerklaan of in de onmiddellijke omgeving daarvan.

In de Langestraat voor de dorpskerk werden diverse profielstenen en ornamenten van de eertijds afgebroken middeleeuwse kerk gevonden, o.a. van de kozijnen en de raamstijlen. Aan de Havenstraat werd ter hoogte van nummer 9 op ongeveer 40cm diepte een zware fundering van kloostermoppen aangetroffen, waarvan de functie tot nu toe niet vaststaat.

Archeologische Werkgroep Westland

R. Heus

's-Gravenzande: Vreeburghlaan/Vaartplein, Begijnhof, buitenplaats Vreeburgh Voor het terrein dat grenst aan het voormalige veilingterrein en wordt omgeven door het Vaartplein, de Vreeburghlaan en de Gasthuislaan is door een projectontwikkelaar een plan ontwikkeld voor de bouw van een appartementencomplex met op de begane grond winkels. Hiervoor zou de bestaande bebouwing op het perceel, namelijk de ambtswoning van de burgemeester en het complex gebouwen waar ooit de limonadefabriek annex drankenhandel van Boeckesteijn gevestigd was, worden gesloopt. Tussen de burgemeesterswoning en de gebouwen van Boeckesteijn bevond zich de Regulierenstraat. Deze straat vormde ooit de toegang tot de buitenplaats Vreeburgh en had o.a. de functie van oprijlaan naar de tuinen van de buitenplaats. De Regulierenstraat, die het te bebouwen terrein ongeveer in tweeën deelde, zou bij de nieuwbouw volledig verdwijnen.

Het terrein behoorde tot het oudste bewoonde gedeelte van 's-Gravenzande. Het was bekend dat van de 13e tot de 16e eeuw het Begijnhof zich op deze plaats bevond. Na de opheffing en verkoop van het Begijnhof werd in het begin van de 17e eeuw op deze plaats de buitenplaats Vreeburgh aangelegd.

Er gingen al jaren geruchten dat er op dit terrein gebouwd zou worden, daarom was er vanuit de archeologische wereld al in een vroeg stadium contact gelegd met de gemeente en de projectontwikkelaar om er voor te zorgen dat bij sloop- en bouwactiviteiten de historische en archeologische sporen goed gedocumenteerd zouden worden.

Om een inventarisatie te maken werd er in maart eerst een verkennend archeologisch onderzoek uitgevoerd. Met een door de projectontwikkelaar ter beschikking gestelde kraan werd er in de tuin van de burgemeesterswoning een viertal proefsleuven gegraven. Dit proefonderzoek was zeer succesvol want in een van de sleuven werd een bedding van een Laat-Middeleeuwse sloot gevonden waarin erg veel aardewerk werd aangetroffen uit de periode van de 13e tot en met de 16e eeuw. In een andere sleuf werden funderingsmuren blootgelegd, gemetseld van primair gebruikte kloostermoppen, waarbij de productiedatum aan de hand van de afmetingen gedateerd kon worden op omstreeks 1300. Deze fundering maakte vrijwel zeker deel uit van de ommuring van het Begijnhof. Uit het onderzoek bleek dat er nog heel wat archeologische sporen in originele context aanwezig waren. Op het gedeelte van het terrein waar de burgemeesterswoning stond zou een ondergrondse parkeergarage gebouwd worden, waarbij de bouwput tot ongeveer drie m onder maaiveld zou worden uitgegraven. Alle aanwezige archeologische overblijfselen zouden dan voorgoed verdwijnen. Het was dus noodzakelijk dat er een onderzoek zou worden uitgevoerd waarbij alle sporen zo goed en zo volledig mogelijk gedocumenteerd werden.

Door de grootte van het terrein en de aanwezigheid van oude bebouwing zou dit een langdurig en kostbaar archeologisch onderzoek worden. Helaas was er niet voldoende geld beschikbaar om het onderzoek volledig en op een professionele manier uit te voeren. Dat was zeer jammer want hier lag een geweldige mogelijkheid om veel te weten te komen over de

oudste, ja mogelijk zelfs de ontstaansgeschiedenis van 's-Gravenzande.

Door de projectontwikkelaar van het bouwplan en bureau Cultuur van de provincie Zuid-Holland werd een subsidiebedrag beschikbaar gesteld voor archeologisch onderzoek. Met dit bedrag kon een professionele archeologische ploeg twee weken veldonderzoek doen, inclusief de uitwerking en rapportage. Verder zouden de amateurarcheologen van de archeologische werkgroep Westland en de AWN-afdeling Den Haag en omstreken ook zo veel mogelijk van het archeologische werk voor hun rekening nemen. Van de aannemer en de projectontwikkelaar zouden zij hiervoor regelmatig een graafmachine ter beschikking krijgen.

Uit praktische redenen werd het terrein in tweeën gedeeld, waarbij de beroepsarcheologen het noordelijke gedeelte van het terrein voor hun rekening namen en de archeologische werkgroep het zuidelijke gedeelte. Het noordelijke gedeelte was de plaats waar een diepe bouwput uitgegraven zou worden voor de ondergrondse parkeergarage. Hier stond geen oude bebouwing, alleen de burgemeesterswoning die gebouwd was in de jaren zestig van de 20e eeuw, zodat hier grote vlakken aangelegd konden worden die de beroepsarcheologen dan zouden uitwerken.

Op het zuidelijke gedeelte van het terrein stond een wirwar van oude gebouwen, waarvan het vermoeden bestond dat onderdelen daarvan nog dateerden uit het begin van de 17e eeuw toen de buitenplaats werd gebouwd. Dit gedeelte was erg bewerkelijk en zou in ieder geval veel tijd en mankracht vragen om alles goed te documenteren. Omdat er in principe een vrij lange periode beschikbaar was om het onderzoek uit te voeren, zou dit door de archeologische werkgroep uitgevoerd worden.

Bouwhistorisch onderzoek De archeologische werkgroep begon al voor de sloop van de oude bebouwing, het gebouwencomplex van Boekesteijn en mogelijk van de buitenplaats Vreeburgh, met een bouwhistorisch onderzoek. Hiervoor werden oude betimmeringen en vloeren gesloopt, waarbij diverse zeer oude bouwelementen te voorschijn kwamen. Al snel werd duidelijk dat het belangrijkste gedeelte van het hoofdgebouw van de buitenplaats, versholen achter allerlei aanbouwsels, nog vrijwel volledig aanwezig was. Alleen het zadeldak was verdwenen. Dit was overigens pas omstreeks 1970 gesloopt. Van de buitenplaats Vreeburgh bevond zich in het familiearchief van Van Vredenburg een serie aquarellen die geschilderd was omstreeks 1750. Een aantal van die schilderijen hadden we nooit kunnen lokaliseren, maar nu, nadat er een groot deel van de 19e- en 20e-eeuwse aanbouwsels was weggesloopt konden we aan de hand van bouwnaden, verspringingen en raam- en deurpartijen het hoofdgebouw op een van de schilderijen herkennen. Zelfs de hoofdingang met deur kwam nog achter een later gemetselde muur te voorschijn. Nadat deze muur was weggebroken bleek er zelfs nog een spiegel te hangen naast de toegangsdeur in wat ooit de hal was geweest. Aan de stijl kon deze spiegel op het eind van de 18e eeuw gedateerd worden. Wat we nooit gedacht hadden en wat ook de reden was dat we de genoemde schilderijen niet goed konden interpreteren was dat de hoofdingang van het gebouw zich aan de oostzijde bevond. De ingang was dus niet gericht naar het dorpscentrum maar naar de tuinen die zich achter de buitenplaats bevonden.

Op de aquarel van het hoofdgebouw bevonden zich aan de zuidzijde twee kelderramen, die we bij het voorbereidend (bouwhistorisch) onderzoek ook al snel gelokaliseerd hadden. Een van de ramen bleek in later tijd vergroot te zijn tot een ingang met trap en was nu dichtgestort met puin en zand. Het uitgraven van deze externe kelderingang bleek de grootste verrassing van dit onderzoek op te leveren, namelijk de aanwezigheid van een enorme kelder van ongeveer zeven m in het vierkant met kruisgewelven. Nadat de ingang was uitgegraven bleek de kelder niet volgestort te zijn, maar alleen vol te staan met water. Bij nader onderzoek bleek

de kelder waarschijnlijk nog tot ongeveer 1970 gebruikt te zijn, tussen het puin en afval waarmee de beide kelderingangen waren dichtgegooid bevonden zich verpakkingsmaterialen die ongeveer uit die tijd dateerden. De vondst van oude flessen, biervaten en schappen voor de opslag van wijnflessen, vormde een aanwijzing dat de kelder door de firma Boekesteijn nog volop gebruikt werd als opslagruimte. Door wateroverlast is de kelder waarschijnlijk buiten gebruik gesteld. Nadat de ruimte was leeggepompt, zagen we dat het water op verschillende plaatsen in de wand met grote snelheid weer naar binnen stroomde.

Door de aanwezigheid van een kruisgewelf in deze kelder ontstond het vermoeden dat dit een erg oude kelder was. In ieder geval ouder dan het hoofdgebouw van de buitenplaats dat waarschijnlijk in het begin van de 18e eeuw was gebouwd. De kelder zou dan behoord kunnen hebben tot een ouder gebouw waarvan men na afbraak de kelder gehandhaafd had en opgenomen in het nieuwe gebouw. Bij nader onderzoek van het metselwerk bleek de kelder gemetseld te zijn van een kleine maat kloostermoppen, primair gebruikt, te dateren in de periode 1325-1350 (mond. meded. E. Bult, Delft). Wel werd duidelijk dat men ook vroeger al last van binnenkomend water heeft gehad, want er waren een nieuwe vloer en wanden in de kelder aangebracht, waarschijnlijk in de 17e eeuw.

De kelder dateerde dus uit de tijd van het Begijnhof en is vrijwel zeker onderdeel geweest van een stenen gebouw, hetgeen voor die tijd, het begin van de 14e eeuw een uitzondering was. Door de zware fundering van het gebouw kan niet worden uitgesloten dat de kelder onderdeel is geweest van een complex met een verdedigingsfunctie. Later als alle bebouwing tot op het maaiveld zou zijn afgebroken en men bij het archeologisch onderzoek alle funderingen in kaart zou gaan brengen, zou misschien meer duidelijk worden over het gebouw waar toe deze kelder behoorde.

Inmiddels was echter wel duidelijk geworden dat deze kelder een heel bijzonder vondst was. Zelfs landelijk gezien zijn deze oude kelders erg zeldzaam en daarom moest zeker voor 's-Gravenzande dit oudste nog bestaande bouwwerk behouden blijven. Door verschillende personen en instellingen zijn pogingen ondernomen tot behoud van deze kelder. Ook de grootste fractie van de gemeenteraad, het CDA, heeft nog een verzoek gericht aan het gemeentebestuur of die zich wilde inzetten voor het behoud, maar helaas het heeft niet geholpen. Het laatste Middeleeuwse bouwwerk van de eens belangrijke stad 's-Gravenzande is voorgoed verdwenen.

Bij het bouwhistorisch onderzoek werden onder de vloeren van de panden aan de Vreeburghlaan verschillende beerputten gevonden. Die werden alle uitgegraven, maar de meeste bevatten weinig vondsten. De meeste putten waren uit de 19e en de 20e eeuw en bevatten voornamelijk 'beer'. In een wat oudere put werden wel vondsten gedaan, hoewel dat naar verhouding ook weinig was. Aan de opbouw van de vulling was duidelijk te zien dat de beerput regelmatig was leeggehaald. Er lag nog wel een restant van vondsten uit het midden van de 17e eeuw. Bij nader onderzoek bleek dat de put uit de 15e of 16e eeuw dateerde en eerst als waterkelder gefungeerd had. Van de kelder liep een gemetselde koker naar de zuidelijke gevel van het gebouw waar in de fundering een zorgvuldig afgewerkte opening was aangebracht. De koker is vrijwel zeker gebruikt om water in de waterkelder(put) te brengen. Het kan zijn dat het regenwater van het dak werd opgevangen, maar het kan ook zijn dat er schoon water werd aangevoerd per schuit via de Vaart die vroeger direct aan de zuidgevel van het gebouw grensde. Waterkelders werden speciaal aangelegd voor de opslag van schoon water voor consumptie of brouwprocessen.

Deze put was dus ook ouder dan de gebouwen van de buitenplaats, maar kreeg in de 17e

eeuw een nieuwe functie als beerput. Boven de gemetselde koker die gebruikt was voor de wateraanvoer werd een wc met stortgat en afvoer gemaakt waardoor de ontlasting en het afval naar de beerput werden afgevoerd.

Archeologisch onderzoek: In juli begon uiteindelijk het archeologisch onderzoek, veel later dan gepland. Er werd begonnen met het uitgraven van de locatie waar de parkeergarage gebouwd zou worden en dus ook het stuk dat door de beroepsarcheologen zou worden opgegraven. Het onderzoek werd uitgevoerd door archeologen van de Gemeentelijke Archeologische Dienst van Den Haag. De bouwput werd tot 1 m onder maaiveld uitgegraven omdat de heistelling anders later niet meer de bouwput in kon rijden. Op het niveau van dit vlak werden echter nog geen archeologische sporen aangetroffen. Vanaf dit niveau werden een aantal sleuven verder uitgegraven, drie in noord-zuid richting en een in oost-west richting. Hierbij moest ook erg omzichtig te werk gegaan worden omdat niet gegraven mocht worden waar de heipalen waren gesitueerd. Dit maakte het onderzoek er niet makkelijker op. Noodgedwongen bleven er zo vele witte vlekken op het onderzoeksterrein en dat zou ons later nog lelijk opbreken.

In de sleuven die wel getrokken konden worden werd in ieder geval weer de sloot aangetroffen die ook in het vooronderzoek was aangetoond. De sloot werd in meerdere sleuven aangetroffen. Naar het oosten toe werd het bodemniveau van de sloot steeds dieper, zodat het erop leek dat de sloot in oostelijke richting afwaterde. Dat was ook logisch want het ten westen van het terrein gelegen dorpscentrum van 's-Gravenzande ligt op een hoger gedeelte.

In de sloot bevonden zich enorm veel vondsten die te dateren waren tussen ca. 1250 en ca. 1500. Wat opviel was dat het westelijk gedeelte veel meer vondsten uit de 13e en de eerste helft van de 14e eeuw bevatte. Het oostelijk gedeelte bevatte voornamelijk 14e- en 15e-eeuws materiaal. Er werden verschillende complete kruiken en kookpotten gevonden, maar ook veel fragmenten huishoudelijk gebruiks aardewerk waar na restauratie weer complete exemplaren van gemaakt konden worden. Ook zijn er meerdere fraaie metalen voorwerpen gevonden, o.a. een bijna complete mondhaar, een fragment van een knijpschaar en tafelmessen met benen en houten heften.

In het oostelijk gedeelte van de sloot werd nog een vlechtwerkconstructie aangetroffen, gemaakt van wilgentenen. Wat de functie van deze afscheiding is geweest kon niet worden achterhaald.

Daarnaast werden er twee waterputten gevonden die ook verschillende mooie vondsten opleverden. Een put was opgebouwd uit twee op elkaar gestapelde houten tonnen en bevatte erg veel vondsten. Al het aardewerk afkomstig uit deze put dateert uit de 15e eeuw. Een erg spectaculaire vondst uit deze waterput was die van een groot fragment van een pelgrimsinsigne. Het insigne vertoont veel overeenkomsten met die van de heilige paus Cornelius zoals ze in Ninove (Oost-Vlaanderen) werden gemaakt.

De andere waterput was opgebouwd uit stenen en is gezien zijn grootte waarschijnlijk een gemeenschappelijke put geweest. Aan de hand van het gebruikte baksteenformaat (21 x 10 x 4,5 cm) kon geconcludeerd worden dat de put gebouwd is in de 15e eeuw. In deze put werden niet veel vondsten aangetroffen, het geringe aantal dat werd gevonden dateerde uit de 15e en 16e eeuw.

In de noordoosthoek van het terrein werd een stuk van een vloer gevonden van oranje-gele bakstenen, met het formaat 18 x 8,5 x 4 cm. Deze stenen zijn gebruikt van de 16e tot de 18e eeuw. De stenen waren neergelegd in een zigzagpatroon. De functie is nog niet duidelijk, maar het vermoeden bestaat dat het uit de periode van de buitenplaats stamt en mogelijk de

vloer van een kelder is geweest. De hardheid van de gebruikte mortel zou een aanwijzing kunnen zijn dat het hier om een waterkelder handelt.

Aan de westzijde van het terrein, waar bij het vooronderzoek ook al een stuk van de ommuring van het Begijnhof was gevonden, werd geprobeerd om nog een veel groter stuk van de ommuring vrij te leggen. Het resultaat hiervan viel echter tegen. Het lukte slechts om de muur over een tiental meters te volgen, verder werd er alleen een uitbraaksleuf aangetroffen met losse brokken puin. Van de Begijnhof-ommuring werden in totaal drie steunberen gevonden die zo'n 50 cm ten opzichte van de muur uitstaken. De steunberen waren, waarschijnlijk standaard, op zo'n drie en een halve m van elkaar geplaatst.

De formaten van de primair gebruikte kloostermoppen waren volgens de Haagse archeologen 27,5 x 13 x 7 cm, steenformaten die vooral in de eerste helft van de 14e eeuw werden gebruikt. Daarnaast zaten er ook nogal wat exemplaren van 28,5 en 29 cm lengte bij en 14 tot 14,5 cm breed. De kloostermoppen zijn geborgen en overgebracht naar het Westlands Museum.

Iets ten oosten van de muur werden nog diverse lichte funderingen gevonden, die niet direct te interpreteren waren. Wat niet gevonden werd zijn de fundamente van de kapel van het Begijnhof. Die kapel staat ingetekend op een kaart van het dorp 's-Gravenzande uit 1566 en de verwachting was dat daar iets van teruggevonden zou kunnen worden op dit terrein. Dat is niet gebeurd en het zou kunnen zijn dat bij de sloop van de kapel na de opheffing van het Begijnhof alle muurresten zijn uitgegraven. Zeker is dit echter niet. Wat dit onderzoek wel duidelijk heeft gemaakt is dat het Begijnhof groter was dan men altijd gedacht heeft en dat het verder in oostelijke richting heeft doorgelopen. Dat zou kunnen betekenen dat sporen van de kapel zich nog kunnen bevinden op het terrein waar tot 1999 de oude 'binnenland' hal van de veiling stond. Wel zijn er tijdens de opgraving diverse bouwfragmenten gevonden die een aanwijzing kunnen zijn dat hier of in de buurt een kapel heeft gestaan. Er zijn o.a. profielstenen gevonden van pilaren en raamkozijnen, ook is er gebrandschilderd glas gevonden en fragmenten loodstrip waarmee het gebrandschilderd glas in de ramen bevestigd was. Heel bijzonder was nog de vondst van een fragment van een Mariabeeld van aardewerk.

Locatie Boekesteijn: Op verzoek van de archeologen zou de oude bebouwing op de locatie Boekesteijn voorzichtig gesloopt worden tot op het maaiveld. De bedoeling was dat alle funderingsmuren in de ondergrond zouden blijven zitten totdat ze volledig gedocumenteerd waren. De vloeren van de panden moesten wel verwijderd worden, omdat er anders helemaal geen waarnemingen gedaan konden worden. Van de Middeleeuwse kelder was het wel de bedoeling dat de kruisgewelven intact zouden blijven. De werkgroep was tenslotte nog steeds bezig met een actie tot behoud van de kelder en het zou misschien mogelijk zijn de kelder in zijn totaliteit in het nieuwe bouwplan op te nemen. Ook waren er al plannen om een keer een 'open dag' te houden en dan zou vooral de kelder met kruisgewelven een publiekstrekker worden. Maar helaas, door een iets te enthousiaste sloopactie (de arm van de kraan schoot uit!) stortte het gewelf in de kelder, waarna niets anders meer restte dan het hele gewelf er uit te slopen en al het puin uit de kelder te scheppen.

Nadat alles was afgebroken werden alle funderingen netjes uitgegraven en de verschillende muren per periode in kaart gebracht. Vooral de lange fundering aan de Vreeburghlaan bleek een samengestelde muur waarin heel wat verschillende periodes te herkennen waren. Over het algemeen was het zo dat de voet van de fundering ouder was dan het daarop gemetselde muurwerk. De oude basis is dus blijkbaar steeds opnieuw gebruikt. De meeste funderingsmuren waren van secundair gebruikte bakstenen, alle soorten en maten door elkaar. De basis van vrijwel alle funderingsmuren bestond uit hergebruikte kloostermoppen. Op enkele plaatsen waren

nog originele muren aanwezig. In de buurt van de al eerder genoemde waterkelder, in de kamer op de hoek van de Vreeburghlaan/Vaartplein bevond zich zo'n originele muur uit de 16e eeuw. In deze muur bevonden zich drie spaarbogen waarbij een boog over de gemetselde koker stond die het water naar de waterkelder voerde. Spaarbogen werden vaak gebruikt om een zwakke plek in de ondergrond te overbruggen. Ook kwam het wel voor dat men zo bouwde om baksteen te besparen. De functie van deze muur met spaarbogen is niet geheel duidelijk geworden. Het vermoeden bestaat dat hier ooit een buitenmuur heeft bestaan.

Na de sloop kwam ook de ingang van de kelder aan de binnenzijde van het pand vrij te liggen. Deze was waarschijnlijk aangepast toen de kelder in de 17e eeuw in de nieuwbouw van de buitenplaats werd opgenomen. Hoe de middeleeuwse situatie geweest is, was niet meer na te gaan. Bovendien waren er op deze plaats zoveel muren uit latere perioden waardoor de originele sporen geheel vergraven waren. Zo bevonden zich direct naast de kelderingang twee andere kelders die waarschijnlijk door de firma Boekesteijn gebouwd zijn omstreeks 1900, bij de aanleg hiervan was veel vergraven. Vlak naast de grootste van de twee kelders werden nog de restanten van een zware muur gevonden, gemetseld van kloostermoppen. Deze muur heeft waarschijnlijk gehoord bij het (verdedigbare?) gebouw waar ook de 14e-eeuwse kelder onderdeel van was. De muur bevond zich aan de noordzijde van de kelder en direct achter de muur bleken vier aspotten ingegraven te zijn, zodat het er op lijkt dat zich hier de keuken van het grote gebouw bevonden heeft. De aspotten waren hergebruikte voorraadopotten uit de 14e eeuw, hetgeen dus goed overeenkwam met de datering van de kelder.

Verder werd er hier en daar nog een klein restant muurwerk van kloostermoppen gevonden dat bijna zeker te maken heeft gehad met het 14e-eeuwse gebouw, maar waar geen onderdelen of vertrekken van het huis uit gereconstrueerd kon worden. Wel bevond zich ten westen van de middeleeuwse kelder en het bijbehorende muurwerk een dikke puinlaag, waarin zich allerlei Laat-Middeleeuwse bouwfragmenten zoals profielstenen en stukken kloostermoppen bevonden. Het merendeel van de puinlaag bevatte afgeblakte specie zodat geconcludeerd mag worden dat bij de afbraak van het uit de 14e eeuw stammende gebouw het sloopmateriaal ter plaatse is schoongebikt voor hergebruik. In de puinlaag bevonden zich verder geen dateerbare resten die een aanwijzing voor de sloopdatum konden opleveren. Later, bij de definitieve verwijdering van alle funderingsresten uit de ondergrond, is ter plaatse van deze puinlaag nog extra goed opgelet of er zich nog oudere bewoningssporen onder de puinlaag bevonden. Die zijn daar echter niet aangetroffen.

Het Middeleeuwse steenhuis, waar ook de kelder onderdeel van uitmaakte, was een van de gebouwen die bij het Begijnhof hoorde. Er zijn verschillende schenkingsaktes bekend waarin land en opstallen worden vermaakt aan het Begijnhof. Zo wordt er o.a. door gravin Machteld van Holland een erf geschonken, gelegen tussen de gracht van het Begijnhof en de Wateringhe (later de Vaart) (Dahmeyer z.j.). Dat moet het erf geweest zijn waar men nu de overblijfselen van het 14e-eeuwse huis gevonden heeft.

Aan het eind van de 16e eeuw, door de ontwikkelingen van de Tachtigjarige Oorlog, wordt het Begijnhof net als alle andere geestelijke bezittingen, geconfisqueerd door de Staten van Holland. Niet lang daarna wordt het verkocht aan een particulier met de bepaling dat de daar nog wonende Begijnen er tot hun dood mogen verblijven. Dit is waarschijnlijk de reden dat er pas omstreeks 1635 veranderingen plaatsvinden. Het complex is inmiddels in andere handen overgegaan. De nieuwe eigenaar laat alle bebouwing van het Begijnhof slopen, bouwt een nieuw huis en laat achter het huis tuinen aanleggen waarbij er een buitenplaats ontstaat. Waarschijnlijk naar aanleiding van het eind van de Tachtigjarige Oorlog

in 1648 wordt deze buitenplaats Vreburgh genoemd.

Het is vrijwel zeker dat in deze periode ook het Middeleeuwse huis is gesloopt, maar de kelder is blijven bestaan en in de nieuwbouw opgenomen. Bij het onderzoek van de funderingen van het al eerder genoemde hoofdgebouw van de buitenplaats was deze bouwfase goed te herkennen. De funderingsmuren van het nieuwe gebouw sloten mooi aan op de middeleeuwse keldermuren. Wat opviel was dat deze 17e-eeuwse muren gebouwd waren met spaarbogen, waarbij de eerste spaarboog gerekend vanaf de kelder het al eerder genoemde 14e-eeuwse muurwerk van de keuken overspande. Later bleek dat zich onder deze muur ook nog een oude slootbedding bevond. Mogelijk vertoonde de middeleeuwse keukenmuur scheuren en verzakingsverschijnselen en heeft men bij de nieuwbouw geprobeerd die problemen te verhelpen door het aanbrengen van een spaarboog. Ook in het verdere verloop van de funderingsmuren waren op regelmatige afstand spaarbogen aangebracht. Dit gebeurde zelfs bij een 18e-eeuwse aanbouw. Daar zitten echter verder geen zwakke plekken in de ondergrond meer die een verklaring voor deze bouwwijze konden zijn. Er is daarom meer voor te zeggen dat deze techniek hier gebruikt is om baksteen uit te sparen. Een andere mogelijkheid kan zijn dat door de twee spaarbogen die over de muur en de sloot waren gebouwd (in de voor- en achtermuur) een vorm ontstaan was, die men in de rest van de funderingsmuur om esthetische redenen heeft voortgezet.

Door de 18e-eeuwse uitbreiding van de buitenplaats kreeg het hoofdgebouw het uiterlijk zoals dat tot de sloot in 1999 zou blijven bestaan. De aanbouw was in de funderingsmuren goed te herkennen, omdat die 'koud' tegen de oude fundering aanstond en een klein stukje versprong.

De voorkant van het hoofdgebouw, de oostzijde, was zwaarder gefundeerd dan de achterkant. De ruimten tussen de spaarbogen vormden als het ware pilaren die bijna twee m diep in de ondergrond waren ingegraven. Dit muurwerk was gemetseld van ijsselsteen met uitzondering van de onderste twee lagen die uit gestapelde secundair gebruikte kloostermoppen bestonden.

De eerder genoemde sloot die zich naast de kelder en onder de eerste spaarboog van het hoofdgebouw van de buitenplaats bevond bevatte zeer veel mooie vondsten. De mooiste en oudste vondsten van de opgraving kwamen uit de bedding van deze in onbruik geraakte sloot. Er zaten verschillende kookpotten van grijs en rood kogelpot-aardewerk tussen en ook nog kleine steelpannetjes van grijs kogelpotmateriaal, drinkkruiken, bekertjes en een buitengewoon fraaie kruik met twee oren die te dateren is in de periode 1225-1250. Vrijwel al het andere aardewerk was uit de periode van 1200-1300 en slechts een heel klein gedeelte uit het begin van de 14e eeuw. Deze sloot was dus in gebruik voordat de Middeleeuwse kelder en het bijbehorende huis werden gebouwd. Waarschijnlijk is deze sloot gedempt om zo plaats te maken voor dat gebouw. De fundering van de kelder stond net op de rand van die sloot, dit muurwerk was echter zo zwaar en ook zo diep ingegraven dat de onderkant zich vrijwel op hetzelfde niveau bevond als de bodem van de sloot, zo'n 2,5 m onder maaiveld.

Buiten het gebouw liep de sloot in oostelijke richting verder, ongeveer evenwijdig aan de Vaart die nog tot in de 20e eeuw tot aan het Vaartplein open water was. Buiten het gebouw werden de vondsten in de oude slootbedding wel geringer in aantal. De sloot was aan de westzijde van het terrein doodlopend en dat stuk is waarschijnlijk als afvalplaats gebruikt.

Aan de buitenkant van het gebouw aan de noordzijde van de sloot werd een compleet paardenskelet gevonden in anatomisch verband. Het paard was begraven op de rug en half op de zijde. Het niveau van de begraving was niet al te diep, iets meer dan een m onder maaiveld, daarom bestaat het vermoeden dat het geen oude begraving is. Mogelijk was het een ziek paard waar men zo snel mogelijk van af wilde en dat men via ondergraving in de grond heeft

laten zakken. Op de plek waar het paard begraven was, was de grond zo verstoord dat er geen duidelijke sporen van een insteek zichtbaar waren.

Verspreid over het terrein werden verder nog verscheidene water- en beerputten aangetroffen. Deze zijn allemaal uitgegraven maar leverden betrekkelijk weinig vondsten op. In sommigen werd helemaal niets gevonden en in andere slechts enkele losse scherven en dierlijk botmateriaal. Een in pandige beerput, die zich bevond ten westen van de middeleeuwse kelder, bevatte een mooie complete kamer- of pispot die dateert uit de periode 1780-1825. Opvallend was dat nogal wat waterputten later als beerput in gebruik zijn genomen.

Ongeveer midden onder het gebouwencomplex van Boeckesteijn werd nog een grote waterkelder gevonden die ca. 3,5 m lang en 3 m breed was. Naar deze kelder liep een aanvoergoot met een lengte van bijna 20 m. De goot kwam uit zuidelijke richting en heeft waarschijnlijk ook doorgelopen tot aan de zuidgevel van het gebouw aan de Vaart net als de hierboven al genoemde waterkelder. De aansluiting op de Vaart was niet meer te reconstrueren omdat dit gedeelte vergraven was bij het aanleggen van 19e-eeuwse kelders en putten. De aanvoergoot liep af in de richting van de waterkelder en moet dus gebruikt zijn geweest voor wateraanvoer. De waterkelder was ouder dan de bebouwing van de buitenplaats en dateert waarschijnlijk uit de late 15e of de 16e eeuw. Tussen de waterkelder en de aanvoergoot bevond zich nog een ronde waterput. Het leek erop dat deze put als bezinkput heeft gediend, waarbij dan het schone water overliep in de waterkelder. De waterkelder en de bezinkput zijn in de periode van de buitenplaats in de 17e en 18e eeuw hergebruikt als beerput. Hiervoor werden nieuwe storkokers aangebracht.

Aan de oostzijde van de Middeleeuwse kelder onder het kelderraam bevond zich nog een put. Op deze put was een gemetselde afvoerkoker aangesloten die schuin wegliep in zuidoostelijke richting naar de Vaart. Bij wateroverlast in de kelder werd het water waarschijnlijk in deze put geschept, waarna het via de koker weg kon lopen naar de Vaart. Die koker bevond zich erg diep, namelijk onder het huidige grondwaterpeil, zodat het systeem nu niet meer zou kunnen werken. In de Middeleeuwen was het waterpeil echter vrijwel zeker een flink stuk lager. Aanwijzing hiervoor is o.a. het voorkomen op het terrein van een ophogingspakket van zo'n 70 cm, dat waarschijnlijk aan het eind van de 15e eeuw in een keer op het perceel is aangebracht. De enige logische verklaring hiervoor is wateroverlast ten gevolge van grondwaterpeil stijgingen. Een extra aanwijzing hiervoor kan zijn het aanbrengen van een nieuwe waterdichte vloer en de 14e-eeuwse kelder. Op basis van de vondsten in deze bodemlaag kan de ophoging gedateerd worden op omstreeks 1500.

Het grote aantal waterputten en -kelders was een opvallend resultaat van deze opgraving. Uit archiefgegevens weten we dat er zich op het terrein van het Begijnhof een brouwhuis bevond. Bij het brouwen van bier is veel vers en goed water nodig. Het meest logische is dus dat al deze waterputten en -kelders voor het brouwproces gebruikt zijn en dat het middeleeuwse huis dat in deze hoek van het terrein gevonden is ooit het brouwhuis van het Begijnhof was. In dat geval is het frappant dat toen de firma Boeckesteijn hier in 1896 een limonadefabriek annex bierbrouwerij vestigde, op deze locatie een oude traditie weer in ere werd hersteld zonder dat men zich daar indertijd van bewust was.

Een bijzondere vondst was het skelet van een veulen onder de zuidgevel van het Boeckesteijncomplex, bijna op de hoek van het Vaartplein en de Vreeburghlaan. Het skelet was compleet en lag in anatomisch verband, met eromheen scherven uit de 14e eeuw. Het vermoeden bestond daarom dat het een rituele begraving is geweest die misschien iets te maken heeft gehad met de bouw van het (brouw)huis in de eerste helft van de 14e eeuw. Het veulen werd

aangetroffen onder een funderingsmuur, maar deze muur is pas in de 16e of 17e eeuw gebouwd, over het veulen heen. Uiteindelijk blijft onzeker of deze begraving in de 14e eeuw of later heeft plaatsgehad, en of zij een ritueel doel diende.

In september werd op de locatie Boeckesteijn al het muurwerk uitgegraven en de grond bouwrijp gemaakt. Na het bouwrijp maken van het gehele terrein werd de heistelling aangevoerd om alle benodigde palen voor de fundering in de grond te heien. Het uitgraven van de bouwput zou archeologisch gevolgd en begeleid worden door de archeologische werkgroep, maar in de praktijk werkte dit toch wat moeilijker dan er van tevoren was afgesproken. Het mega-bouwproject had door allerlei redenen nogal wat vertraging opgelopen, waardoor men achter lag op het tijdschema. Door inzet van extra materieel probeerde men die achterstand in te lopen. Dit betekende dat er met meerdere graafmachines en een groot aantal vrachtwagens gewerkt werd om de grond af te voeren. Het uitgraven ging hierdoor in zo'n hoog tempo dat het voor de archeologische werkgroep moeilijk was om alle archeologische sporen te onderzoeken en goed te registreren. Dit werd nog extra moeilijk omdat er ook nu weer veel vondsten werden gedaan. De Haagse archeologen hadden noodgedwongen grote stukken van het terrein waar de parkeergarage zou worden gebouwd niet kunnen onderzoeken. Op deze 'witte vlekken' werden nog eens bijna 20 waterputten en afvalkuilen gevonden. De nog niet opgegraven stukken van de al eerder genoemde sloot kwamen eveneens weer te voorschijn en leverden ook nu weer veel vondsten op.

Alle uitgegraven grond werd ook met een detector nagezocht op metaalvondsten. In de archeologische werkgroep houdt een persoon zich bezig met de metaaldetectie. Door de grote hoeveelheid af te graven grond was dit ook voor deze persoon niet bij te houden. Een van de leden van de werkgroep had een kennis die bij dit werk kon assisteren. Dat werd goedgevonden op voorwaarde dat alle vondsten onderdeel zouden blijven van de opgravingscollectie. Het was een officiële opgraving die werd uitgevoerd onder begeleiding van een archeologisch medewerker van de provincie en dan is het uitdrukkelijk niet de bedoeling dat vondsten als privé-eigendom worden beschouwd. Toen de detectorhulp echter een muntschat van ongeveer 200 munten vond was hij deze afspraak en voorwaarden ineens vergeten en heeft hij de munten mee naar huis genomen. De archeologisch medewerker van de provincie heeft nog geprobeerd in goed overleg met de detectoramateur tot een oplossing te komen, maar dat is niet gelukt. Er restte hem toen niets anders meer dan de zaak voor te leggen aan het Openbaar Ministerie, dat daarop tot vervolging overging. De zaak ligt nu voor de rechter in afwachting van behandeling. Omdat er door Justitie beslag op is gelegd, is over de muntschat nog niet zo heel veel bekend. Het is wel duidelijk dat het om valse munten gaat uit de 13e en 14e eeuw, hoogstwaarschijnlijk handelt het om een contemporaine vervalsing.

Archeologische Werkgroep Westland

T. Immerzeel

's-Gravenzande: Veilingkade (voormalig veilingterrein), Regulierenklooster Ten oosten van het terrein waar zich in de Middeleeuwen het Begijnhof bevond is in het begin van de 15e eeuw een klooster gesticht. Evenals het Begijnhof stond dit klooster afgebeeld op een kaart uit 1566 van het kaartboek waarin alle grondbezittingen van het Regulierenklooster staan afgebeeld. Op de kaart staan verschillende gebouwen, een kapel en een poortgebouw ingetekend. Op het voormalige kloosterterrein is in de 20e eeuw de fruit- en groenteveiling van 's-Gravenzande gebouwd. De veilinggebouwen zijn in 1999 afgebroken om plaats te maken voor woningen en een nieuw schoolgebouw van het Westland College. Er was al jaren bekend dat op dit terrein archeologische overblijfselen van het regulierenklooster waren te verwachten.

Bovendien stond het terrein ook op de archeologische meldingskaart aangetekend als terrein van hoge archeologische waarde. Dit betekent dat er bij een aanvraag voor bouwvergunning op zo'n terrein extra voorwaarden gelden en het dan verplicht is om eerst een archeologisch onderzoek uit te voeren. Op papier leek dus alles goed geregeld, maar vooral het bouwproject voor het nieuwe schoolgebouw moest weer op zo'n korte termijn gerealiseerd worden dat de archeologie er ook hier bij dreigde in te schieten.

Op het laatste moment werd er opdracht gegeven tot een verkennend booronderzoek aan het archeologisch adviesbureau RAAP uit Amsterdam. Booronderzoek op dit terrein was echter moeilijk omdat er ontzettend veel puinresten in de grond zaten van de gesloopte veilinggebouwen. Toch werden er door RAAP nog enkele plaatsen gelokaliseerd waar archeologische sporen waren te verwachten. Hiervoor was het echter noodzakelijk dat er aanvullend archeologisch onderzoek werd uitgevoerd door middel van het uitgraven van een aantal proefsleuven. Dit aanvullend archeologisch onderzoek werd uitgevoerd door de archeologische dienst van de gemeente Den Haag, omdat die inmiddels goed met de terreinomstandigheden op de hoogte was door het al eerder in het jaar uitgevoerde onderzoek naar het Begijnhof.

In eerste instantie zouden vier proefsleuven uitgegraven worden, echter gezien de enorme grootte van het terrein en het gering aantal vondsten in de eerste sleuven, waardoor de uitwerking sneller verliep dan gepland, werd er besloten nog eens vier sleuven uit te graven. In de nu totaal acht sleuven werden uit verschillende perioden en van verschillende complexen sporen gevonden. In de meest westelijke putten werden middeleeuwse sporen van het Begijnhof gevonden, maar ook van de 17e-/18e-eeuwse buitenplaats Vreeburgh. In de oostelijk gelegen putten werden sporen gevonden van het laat-middeleeuwse klooster en ook nog wat sporen van de buitenplaats Vreeburgh. In de meest oostelijk gelegen werkput werden verschillende muren gevonden die gedateerd werden op de 15e en de 16e eeuw. Naar aanleiding van dit proefonderzoek is er in het verslag door de Haagse archeologische dienst een aantal aanbevelingen gedaan. In die aanbevelingen werd geadviseerd om het muurwerk op het oostelijke gedeelte van het terrein verder uit te graven, zodat een beter inzicht verkregen zou kunnen worden in de functie van de bijbehorende gebouwen. Verder werd geadviseerd om op twee plaatsen waar belangrijke vondsten waren gedaan nog twee grote onderzoekspitten uit te graven. Het uitgraven van de rioolsleuven zou archeologisch gevolgd kunnen worden door de leden van de archeologische werkgroep.

Archeologische Werkgroep Westland

T. Immerzeel

's-Gravenzande: Vreeburghlaan In de zomer van 1999 is hier, in opdracht van de gemeente 's-Gravenzande, een kort archeologisch onderzoek uitgevoerd door de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag. Reden voor dit onderzoek was het vermoeden dat zich nog resten van een Middeleeuws begijnhof, waaronder een kleine kapel, in de grond bevonden. Het begijnhof werd gesticht in de loop van de 13e eeuw en is in de 16e eeuw, aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog, ontmanteld.

Het terrein, ca. 40 bij 40 m groot, werd bestreken door het graven van een tweetal proefsleuven van 4 m breed. Daarnaast zijn er nog enkele kleine putjes gegraven langs de Vreeburghlaan.

Helaas bleken zich op dit terrein geen funderingen meer te bevinden van de gebouwen die ooit tot het begijnhof hadden behoord. Alleen de muur die het terrein moet hebben omsloten is op een paar plekken langs de Vreeburghlaan gevonden. De muur bleek opgebouwd uit kloostermoppen die, vanwege hun afmeting (27,5 x 13 x 7 cm), in de 1ste helft van de 14e eeuw moeten worden gedateerd.

Daarnaast waren er gelukkig nog wat andere sporen, die in verband kunnen worden gebracht met het begijnhof. In beide sleuven werden de resten gevonden van een ca. 4 m brede sloot, die met nogal wat afval gevuld bleek. Het ging daarbij vooral om aardewerk-scherven. Het materiaal dateert vanaf het midden van de 13e eeuw tot in de 16e eeuw en correspondeert perfect met de bestaansperiode van het begijnhof.

De twee waterputten die in één van de sleuven zijn blootgelegd, moeten, gezien hun datering in de 15e en 16e eeuw, ten tijde van het begijnhof in gebruik zijn geweest. De ene put was opgebouwd uit houten tonnen, de ander was in steen opgemetseld. Wellicht dat de laatste de gemeenschappelijke put van de begijnen geweest is. Uit de tonput is een groot fragment van een pelgrimsinsigne te voorschijn gekomen (afb. 11). Het is gemaakt van een lood-tinlegering en stelt waarschijnlijk de heilige paus Cornelius voor. Het dateert uit de 15e eeuw.

Concluderend kan gesteld worden dat op het terrein langs de Vreeburghlaan eertijds inderdaad een begijnhof gestaan heeft. Helaas zijn de resten daarvan echter voor het overgrote deel al in een eerder stadium van het terrein verwijderd.

Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afd. Archeologie

J.A. Waasdorp

Afb. 11. 's-Gravenzande: pelgrimsinsigne uit de 15e eeuw. Foto Peter van Oosthout.

Vlaardingen: Buizengat Op de locatie 'Het Zwarte Paard' is op het achtererf direct grenzend aan de haven door de archeologische dienst van de gemeente Vlaardingen onderzoek verricht. De opgravingslocatie is gelegen aan de Kortedijk, het onderzoek was nodig vanwege de toekomstige woningbouw op deze plek. Dit is de inlaagdijk die kort na de overstromingsramp van 1164 werd aangelegd. In 1407 wordt de stad Vlaardingen uitgebreid met 10 roeden (38 m) voorbij de molen, waardoor de Kortedijk en het erlangs liggende water onder de jurisdictie van de stad komt. Op de locatie 'Het Zwarte Paard' is langs de havenzijde zeer veel houtwerk aangetroffen. De tientallen palen, planken en balken zijn afkomstig uit de 16e en het begin van de 17e eeuw. Ook zijn er zogeheten trekbalen aangetroffen, die met palen in de grond waren verankerd en moesten voorkomen dat de beschoeiing door de druk van de aarde in het havenwater werd geperst. Een deel van het hout vertoont gaten die in de huidige constructie geen functie gehad hebben, waaruit opgemaakt kan worden dat het om hergebruikt (scheepshout?) gaat. Tussen de balken en de planken bevond zich enorm veel stadsafval uit met name de 16e eeuw, waaronder schoenen, de onderzijde van een bezem, visloodjes en vishaakjes.

Op deze plek lag voorheen de herberg 'Het Zwarte Paard', een benaming die voor het eerst rond 1718 wordt gebruikt. Aan het eind van de 18e eeuw werd op het achtererf van de herberg een kolfbaan aangelegd. In dit verband zijn de vondsten van een fundering, mogelijk afkomstig van deze kolfbaan en een loden kolfslof noemenswaardig.

In de dieper gelegen lagen werden oudere havenvullingen aangetroffen. Een zeldzame vondst betreft een complete visfuk uit de 14e eeuw die door deskundigen van bureau Archeoplan is geconserveerd. Het betreft één van de weinige complete fuiken in Nederland uit deze tijd. De fuik is gemaakt van éénjarige wilgentakken. Voor de dikkere staken is gebruik gemaakt van tweejarige wilg. Het model lijkt sterk op het type palingfuk dat tot voor kort om het IJsselmeer en de Zuid-Hollandse eilanden in gebruik was.

VLAK, Vlaardingen

T. de Ridder

Voorburg: Delflandse School In april 1999 is in Voorburg-West, op de plaats van de voormalige Delflandse school, voorafgaand aan de bouw van appartementen door de AWV een waarderend onderzoek uitgevoerd. Eerder onderzoek in de jaren tachtig van de 20e eeuw had indicaties gegeven in de richting van Romeinse en Vroeg-Middeleeuwse resten, mogelijk ook overblijfselen uit de Late Middeleeuwen. Het nieuwe onderzoek leidde tot de conclusie dat de ondergrond op deze plaats in de laatste paar eeuwen fors is verstoord. De twee aangelegde proefsleuven leverden voornamelijk het bewijs van subrecente afbraak en overigens ook enig schervenmateriaal uit de Romeinse Tijd, de Late Middeleeuwen en de periode na circa 1500. Indien en voorzover zich in de nabijheid nog archeologische restanten *in situ* bevinden, zullen deze moeten liggen onder het Soomerlustplein en/of de bebouwing juist ten westen van de nu onderzochte percelen.

Archeologische Werkgroep Voorburg

W. de Jonge

Voorburg: Sijtwende In het voormalige poldergebied tussen Voorburg, Leidschendam, Wasenaar en Den Haag is de aanleg van de Noordelijke Randweg Haaglanden (Norah) in volle gang. Het door de Archeologische Werkgroep Voorburg ter hand genomen onderzoek is grotendeels uitgevoerd in 1997 (vgl. W. de Jonge 1998) maar heeft een vervolg gekregen in het najaar en de winter van 1998/99. Waar de noordwestelijke flank van de strandwal Voorburg/Leidschendam wordt geraakt, was bij het booronderzoek door RAAP en de AWV Middeleeuws materiaal aangetroffen (vgl. D.H. de Jager 1997). Dat was in een volkstuintencomplex, direct naast en ten zuidwesten van de in oorsprong Middeleeuwse ridderhofstede West-Duivesteijn. Een haaks over de flank van de voormalige strandwal aangelegde proefsleuf bracht in september 1998 de eerste Middeleeuwse waterput, steengoed, enige Romeinse scherven en een enkele vuursteenafslag aan het licht. De duidelijke aanwezigheid op het strandwalzand van een cultuurlaag, met direct daaronder een dun grijs bandje zand met het vuursteenmateriaal, gaven aanleiding tot een vervolgonderzoek.

Het huidige maaiveld varieert naast West-Duivesteijn tussen 0,00 en 0,10 m + NAP, terwijl de strandwal in de ondergrond over een afstand van 50 m omhoog komt van 1,14 m - NAP tot 0,55 m - NAP. In het hoogste gedeelte van het onderzochte terrein komt het zand, afgezien van 30 à 40 cm. bouwvoor, vrijwel aan de oppervlakte. Verder naar het zuidoosten zijn de oude duinen in de 17e eeuw afgegraven. De gezien het aardewerk onmiskenbaar middeleeuwse cultuurlaag ligt direct onder deze bouwvoor, en bovenop het zand. Op veel plaatsen in het terrein is de cultuurlaag aanzienlijk verstoord door afvalkuilen van subrecente datum (volkstuintafval).

In het hogere deel van het nu onderzochte terrein bleken over een lengte van circa 30 m de sporen van ten minste 4 palenrijen aanwezig. Het ging om palen met diameters van 10 tot 13 cm, die op onderlinge afstanden van 30 tot 50 cm. waren geplaatst. De rijen liepen parallel en bevonden zich binnen een m afstand van elkaar. Het in de insteek van de paalgaten aangetroffen aardewerk betrof steengoed (Siegburg), een enkel fragmentje kogelpot en wat

roodbakkend materiaal. De richting van de rijen was identiek aan het in de omgeving nog aanwezige verkavelingspatroon, dat dateert van de 15e eeuw of eerder. Ten noordoosten van de palenrijen, in de richting van West-Duivesteijn waren op korte afstand van elkaar 6 waterputten aanwezig. Hoewel relatief vondstarm, bevatten de meeste putten steengoed (variërend van proto-steengoed en Siegburg tot de diverse typen uit de 15e eeuw) en vroeg te dateren roodbakkend aardewerk. Een put bleek voornamelijk Pingsdorf, Paffrath en kogelpotscherwen te bevatten. In een ander geval werd de hals van een Romeinse kruik aangetroffen (type Stuart 110B / Brunsting 5b, midden 2e eeuw). Aan de andere zijde van de palenrijen werden echter geen putten aangetroffen.

Op diverse plaatsen, over het algemeen op het grensvlak van zand en cultuurlaag, waren Inheems-Romeinse annex Late IJzertijd scherven aanwezig (met organische magering of potruis toevoegingen en 'Fries' aandoende hoekige oren). Deze lagen nergens in context met sporen van vóór de Middeleeuwen. Hetzelfde geldt voor een aantal van de aangetroffen vuursteenafslagen en gebroken klingen van Laat-Neolithische datum en een enkel brokje onbewerkte barnsteen. Slechts op een plek, circa 5 cm. onder de top van het zand, was in een vaag en niet goed interpreteerbaar spoor een wat grotere concentratie van het voornoemde vuursteenmateriaal aanwezig. Het is niet onmogelijk dat bij de nadere determinatie een beperkt aantal scherven eveneens Laat-Neolithisch zal blijken te zijn.

Het uitgevoerde onderzoek leidt tot de conclusie dat op deze locatie drie perioden zijn te onderscheiden: Laat-Neolithicum, eind Late IJzertijd tot in de Romeinse Tijd en Middeleeuwen vanaf de tweede helft van de 12e eeuw tot in de moderne tijd. Het terrein is echter met name in de 14e en 15e eeuw nogal intensief gebruikt. De palenrijen tonen naar alle waarschijnlijkheid een meermalen vervangen terreinbegrenzing, vermoedelijk een hek. Gezien de relatief forse uitvoering daarvan, alsmede het grote aantal waterputten, lijkt het hier om een soort veekraal te gaan en zal in feite de oude westelijke perceelgrens van West-Duivesteijn zijn teruggevonden.

De barre omstandigheden tijdens de werkzaamheden en de mededeling van de bouwers dat er ruimte moest worden gemaakt voor het aanleggen van een tijdelijke bouwweg, noopten in januari 1999 tot het stilleggen van het onderzoek. Onze bijzondere dank gaat uit naar de Provincie Zuid-Holland voor de financiering van bronbemaling, de ROB voor de eerste determinatie van het aangetroffen materiaal en E. Bult voor de suggesties voor de interpretatie van het Middeleeuwse terreingebruik. Het onderzoek zal in de loop van 2000 worden voortgezet.

Archeologische Werkgroep Voorburg

W. de Jonge

Voorburg: Westeinde, 'Oude Tolbrug' In het westelijke gedeelte van de gemeente Voorburg lag tot voor kort een verouderd industrieterreintje. Op die plaats, tussen de Vliet en het op de strandwal liggende Westeinde, is sinds 1998 een wijkje met nieuwe woningen ingepast. Het beschreven onderzoek is uitgevoerd vanwege de directe nabijheid van de strandwal, het Romeinse stadje Forum Hadriani en één van de oudste overgangen over de Vliet. De belangrijkste oudheden zijn daarbij aangetroffen in een tuin direct aan de Vliet. Achtereenvolgens kwamen de resten van een werfje annex scheepsmakerij uit de 17e eeuw, een Middeleeuwse woning, én nederzettingen uit het begin van de Midden Bronstijd te voorschijn. In de sectie Prehistorie van deze Kroniek wordt de Bronstijd-bewoning nader belicht, hier zullen alleen de Middeleeuwse en Post-Middeleeuwse vondsten behandeld worden.

Van de Vliet wordt tegenwoordig aangenomen dat zij van Middeleeuwse datum is, mogelijk van omstreeks het begin van de 13e eeuw. Bij de overgang van de 'Oude Tolbrug', één van de oudste overgangen over de Vliet heeft in elk geval al heel lang een kleine buurtschap gelegen.

Het op de zuidoostelijke flank van de strandwal aangetroffen middeleeuwse complex lag op circa 1 m - NAP en bestond uit greppels, sporen van een vlechtwerkwandje aan de rand van een mogelijke (moes)tuin, een huisgreppel en het drie en een halve meter brede uiteinde van een huis. Dit huis, dat over een lengte van twee m is onderzocht, lag parallel aan de Vliet. De uiteindelijke lengte ervan kon niet worden bepaald omdat het slechts deels binnen het opgravingsvlak lag. In de fundering van het huis waren talrijke natuurstenen aanwezig. Men zal deze waarschijnlijk in de ruïnes van het nabije Forum Hadriani hebben opgeraapt. Binnen de fundering lag op een keurig laagje zand een stenen vloer welke bestond uit onregelmatige en zeer slecht gebakken stenen van een fors formaat (bij benadering 7 x 12 x 18 cm.). De meeste stenen waren overigens gehalveerd. Vanwege de dubieuze kwaliteit en de nogal vreemde maten ziet het er naar uit dat de veelal grijze stenen een lokaal product zijn geweest.

In de sporen kwamen weinig vondsten voor. De meest opvallende vondst was een ingegraven onbeschadigde en onversierde kogelpot met dekselgeul, vermoedelijk uit het begin van de 13e eeuw, die tussen de resten van een paar kleine paaltjes stond. Dat was in het 'moestuintje', op enkele meters afstand van het huis. De pot was gevuld met zavelige klei, welgeteld één tarwekorrel en een paar minieme stukjes roodbakken aardewerk. De pot vertoonde geen sporen van beroeting, zodat kan worden geconcludeerd dat hij nimmer voor het koken is gebruikt.

Het huis lijkt overigens jonger dan de bij de kogelpot gevonden grondsporen. Zo lag op de voornoemde vloer de voet van een kannetje van proto-steengoed (tweede helft 13e eeuw) en bevonden zich in de huisgreppel twee oren van blauwgrijs gebakken kannen en enige blauwgrijze scherven. De bakstenen geven ook een aanwijzing voor de datering. Bij de meer gebruikelijke verhouding van lengte, breedte en dikte van 4:2:1 had de lengte ten minste 24 cm. moeten zijn, wat neer komt op een datering van voor 1400. De vrijwel volledige afwezigheid van het gewone roodbakken aardewerk en het feit dat er geen echt steengoed is gevonden zijn aanwijzingen dat de woonplaats al vroeg in de 14e eeuw is verlaten.

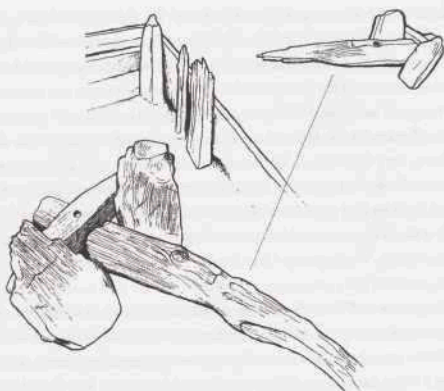
De algehele oriëntatie van het oudste deel van het complex, met name de aanwezigheid van een aan moestuin en kogelpot te koppelen watervoerende greppel, suggereren een ruimtelijke relatie met de waarschijnlijk al eerder aanwezige Vliet.

Die ruimtelijke relatie was zeker aanwezig bij de scheepsmakerij met het haventje uit omstreeks 1700 die hier ook werd blootgelegd. De locatie ligt in de directe nabijheid van de 'Oude Tolbrug'. Op enkele tientallen meters ten noordoosten hiervan blijkt vanuit de Vliet een korte havensloot te zijn gegraven die ook op de kaart van Kruikius uit 1712 is afgebeeld. Dit haventje was bekleed met een houten beschoeiing en was oorspronkelijk iets meer dan een m diep.

De aangetroffen beschoeiing is opmerkelijk professioneel aangelegd. De afbeelding toont de verankering die moest voorkomen dat het houtwerk en de oever voorover in het haventje zouden zakken (afb. 13). De constructie is betrekkelijk zeldzaam en zal tamelijk kostbaar zijn geweest. Direct naast de beschoeiing, ten noorden van het haventje en op 'de kopse kant' daarvan, lag een dik pakket zeeschelpen. Het pakket was met hout omzoomd en vertoonde een lichte helling naar het water. Dit was de werkvloer voor wat waarschijnlijk een scheepsreparatie bedrijf moet zijn geweest.

De werkruimten bevonden zich op enkele meters afstand. Op deze plaats, juist ten noorden en buiten het werkvak, bevond zich nu een grote stort van gebruiksaardewerk uit de 17e en 18e eeuw. Uit een volume van circa twee kubieke m is meer dan 80 kilo geborgen. Hier lagen nauwelijks glas, hout, pijpen, metalen of andere vondstgroepen, maar vrijwel uitsluitend aardewerk. Het aardewerk was afgedekt met sporen van afbraak, gele ijsselsteentjes en mortel. In de kuil bleek overigens buitenproportioneel veel van het gewone rode aardewerk aanwe-

Afb. 13. Voorburg: details van de beschoeiing en de houten verankering achter de beschoeiing op de vindplaats 'Oude Tolbrug'.

zig. Het gewichtsaandeel daarvan bedroeg meer dan 80%. Het ging duidelijk niet om een standaardkeukeninventaris. Twee in het haventje aangetroffen kommetjes met daarin de restanten van verf of menie, alsmede het daar aangetroffen metaal, de talloze draadnagels en een paar stukken gereedschap, maakten het beeld compleet.

Het haventje is later verkleind en kreeg een beschoeiing bestaande uit de eikenhouten delen van één of meer kleine vaartuigjes. De aanwezigheid van het hergebruikte scheepshout is in deze context logisch. In allerlaatste instantie is het haventje geleidelijk opgevuld met afval en vervolgens toegedekt met een laag duinzand.

Op grond van het aardewerk, de pijpenkoppen en archiefonderzoek kan de scheepsmakerij worden gedateerd tussen het eerste kwart van de 17e eeuw en circa 1750; het haventje tussen het eerste kwart van de 17e eeuw en circa 1800. Het opgravingsterrein lag op het gebied van het voormalige buitenverblijf Redenburg. Redenburg is in 1632 gebouwd. De scheepsmakerij was er toen al. Het is goed denkbaar dat de naam Redenburg verwees naar de bedrijvigheid waaraan het huis verbonden was.

Archeologische Werkgroep Voorburg

W. de Jonge

Wateringen: Dorpskade Bij de aanleg van een rotonde in de Dorpskade tussen de Middenweg en de Zwethkade zou waarschijnlijk een stuk van de kade vergraven worden waar in de 19e eeuw een poldermolen had gestaan, de zogenaamde Middenmolen. Dit was een van de drie molens die in de Nieuw Wateringveldsepolder de waterstand op peil moesten houden. De Oude en Nieuw Wateringveldsepolder zijn namelijk vanaf het midden van de 18e eeuw uitgeveend. De uitgeveende bagger werd dan als turf verkocht. Nadat de polders waren uitgeveend ontstond er een grote polderplas. In het midden van de 19e eeuw zijn er plannen ontwikkeld om die plas weer droog te maken (Holierhoek 2000).

Door het uitvenen was de polderplas zo diep geworden, ongeveer 4,35 m, dat er verschillende molens achter elkaar geplaatst moesten worden om het hoogteverschil naar het boezemwater te overbruggen. Door de grote diepte van de uitgeveende polder moest men gebruik maken van een zogenaamde drierapsbemaling, dus drie molens die het water steeds een trap hoger moesten brengen. Zo had men de ondermolen, de middenmolen en de bo-

venmolen. Dit waren schepradmolens die door de wind werden aangedreven en een maximale opvoerhoogte van 1,50 m hadden (Van der Doef 2000a).

De bovenbouw van deze molens was in hout opgetrokken en de onderbouw was van gemetselde stenen. Die gemetselde onderbouw rustte op zware balken die ondersteund werden door houten heipalen (Van der Doef 2000a).

Voorafgaand aan de werkzaamheden voor de aanleg van de rotonde heeft de gemeente-archeoloog van Rijswijk, J.H. Koot, in opdracht van de gemeente Wateringen een onderzoek uitgevoerd naar mogelijke restanten van de Middenmolen. De gemetselde onderbouw en de houten fundering zijn hierbij gevonden en zorgvuldig in kaart gebracht. Na dit onderzoek zijn de enorme gemetselde fundering en onderbouw gesloopt.

Historische Werkgroep Oud-Wateringen en Kwintsheul

Wateringen: het Plein Bij de reconstructie van het Plein en de vervanging van de riolering is het grootschalig grondwerk regelmatig nagekeken op archeologische sporen. Zo zijn er diverse losse vondsten gedaan. De meest bijzondere waren de vondst van een slijpsteen van ongeveer 11 cm lang en een vuurstenen Maaseitje. De slijpsteen was doorboord, zodat die met een koord om de hals of aan een riem gehangen kon worden. De steen werd gebruikt voor het aanscherpen van allerlei snijwerktuigen en werd ook wel strekel genoemd. De vuurstenen Maaseitjes werden in de Steentijd gebruikt voor het vervaardigen van werktuigen, mesjes en pijlpunten. Deze rolronde, gepolijste vuurstenen werden aangevoerd met de rivieren en waren te vinden langs de rivieroever maar ook wel aan het strand (Van der Doef 2000b).

Historische Werkgroep Oud-Wateringen en Kwintsheul

Wateringen, de Windmolen Voorafgaand aan nieuwbouw werd er door de gemeente-archeoloog van Rijswijk bij de Kijckert aan de Windmolen in Wateringen en aan de Leeuwerik in Kwintsheul een verkennend archeologisch onderzoek uitgevoerd. Hierbij zijn geen oude bewoningssporen aangetroffen (Van der Doef 2000b).

Historische Werkgroep Oud-Wateringen en Kwintsheul

Zevenhuizen: Bergschenhoek en Benthuijzen, Strategisch Groenproject Zoetermeer Zuidplas De Dienst Landelijk Gebied (DLG) bereidt in het kader van het 'Strategisch Groenproject Zoetermeer Zuidplas' een landinrichting voor binnen de driehoek Zoetermeer, Rotterdam en Gouda. Vanwege de geplande graafwerkzaamheden in het kader van de natuurontwikkeling bestaat het gevaar dat archeologische vindplaatsen zullen worden verstoord.

Op advies van de ROB heeft de DLG daarom aan archeologisch adviesbureau RAAP opdracht gegeven een archeologische inventarisatie en kartering uit te voeren. Gezien de totale omvang van het project (1600 ha) is de archeologische kartering beperkt tot die gebieden die op basis van geomorfologische kenmerken of historische gegevens een hoge archeologische verwachting hebben. Dit betreft met name de niet uitgeveende restveenzones en de Middeleeuwse ontginninglijnen. In de droogmakerijen is het veen tot op de afzettingen van Calais III afgegraven en zijn dus alle op het veen gelegen vindplaatsen verdwenen. Theoretisch is de mogelijkheid aanwezig is dat er Vroeg-Neolithische vindplaatsen op afzettingen van Calais voorkomen. De kans op het vinden daarvan door middel van booronderzoek wordt echter minimaal geacht.

De onderzoekslocaties vallen respectievelijk binnen de deelgebieden Nessebos en Bleiswijkse zoom (gemeente Zevenhuizen), het westelijke en het oostelijke deel van het deelgebied Hoekse Park (gemeente Bergschenhoek) en het deelgebied Bentwoud (gemeente Benthuijzen).

In deze vijf onderzochte deelgebieden zijn bij het veldonderzoek geen Prehistorische of Middeleeuwse vindplaatsen aangetroffen. Wel zijn er vindplaatsen gevonden die dateren van na de Middeleeuwen en kan er tevens op een aantal cultuurhistorisch waardevolle elementen gewezen worden.

In de Nesselolder, het toekomstige Nesselbos, is een opgehoogde huisplaats aangetroffen die vermoedelijk uit de 17e eeuw dateert. De vindplaats is gelegen langs de Vlietkade, die als Middeleeuwse ontginningsas heeft gediend.

In de Bleiswijkse Zoom zijn twee vindplaatsen aangetroffen die in verband zijn te brengen met historisch bekende molenplaatsen. De ene vindplaats (de Klapmolen) ligt geheel binnen het inrichtingsgebied. De andere vindplaats betreft slechts de randzone van een molen die op de Rottekade gestaan heeft.

Op basis van het historisch kaartmateriaal kan worden aangenomen dat zich binnen het gebied Bleiswijkse Zoom ook ooit het Middeleeuwse kasteel Kranenburg heeft bevonden. Op de meest waarschijnlijke locatie werd weliswaar puin en schervenmateriaal aangetroffen maar dit lijkt van latere datum te zijn en is eerder in verband te brengen met een ophoging van de Rottekade. Het is bekend dat het kasteel eind 16e eeuw met de grond gelijk is gemaakt. De bijbehorende gronden zijn toen vermoedelijk bij de verveningen verdwenen en in water omgezet. Het kan zijn dat de resterende fundamenteën van het kasteel vervolgens zijn weggeslagen door het water. Dit zou kunnen verklaren waarom er geen resten van het kasteel meer zijn aangetroffen.

Het belangrijkste element met cultuurhistorische waarde in het Hoekse Park oost betreft de Molenkade aan de oostzijde van het gebied. In de ophogingspakketten van de kade, en in nabijheid van de voormalige molens is eerder archeologisch materiaal daterend vanaf de 14e eeuw aangetroffen.

RAAP heeft aanbevolen om de graafwerkzaamheden nabij de vermoedelijke locatie van het kasteel Kranenburg in het deelgebied Bleiswijkse Zoom en de graafwerkzaamheden bij de Calais III-kreekruggen in het Bentwoud (in verband met eventuele Vroeg-Neolitische bewoningssporen) onder archeologisch toezicht plaats te laten vinden.

DLG heeft aangegeven de aangetroffen vindplaatsen te willen inpassen in de inrichting van het gebied, waardoor zij in de bodem bewaard zullen blijven. Ook met de historisch-geografische waarden zal rekening worden gehouden.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

D.H. de Jager

Zevenhuizen: Dorpsstraat Recht tegenover de Laat-Gothische (begin 16e eeuw) dorpskerk van Zevenhuizen werd in de zomermaanden van 1999 begonnen met de bouw van een winkelpand met kelder. Bij de sloop van het bestaande pand (Dorpsstraat 103) werd de grond tot soms anderhalve m diep omgewoeld. Vervolgens werd een bouwput van ca. 17 bij 11,5 m aangelegd binnen een damwand; om die damwand te kunnen verstevigen werden in de vorm van een digitale 8 tot een diepte van ruim 4 m sleuven uitgegraven. Dat bood de gelegenheid de bewoningssporen tot aan de natuurlijke ondergrond te bestuderen; door de uitgegraven sleuven en de damwanden was het helaas onmogelijk de relatie met de naburige percelen vast te stellen. Tijdens het weggraven van de resterende grond konden voor de machine uit nog waarnemingen worden gedaan en vondsten worden verzameld. Leden van de historische vereniging Oud-Zevenhuizen/Moerkapelle en de AWN (afd. Rotterdam) hebben het onderzoek verricht.

Door de aard van het onderzoek konden van de twee oudste bewoningsniveau's slechts de vloeropervlakken worden waargenomen; incidenteel werden wat paaltjes en sporen van vlechtwerkwanden gezien. De bewoning begint hier in de eerste helft van de 14e eeuw. Toen

werd op het natuurlijke veen een ca. 20 cm dikke ophogingslaag van veenkluiten aangebracht, waarop een L-vormige behuizing werd gebouwd. De korte zijde van de L was naar de Dorpsstraat gekeerd (de diepte vanaf de straatzijde bedroeg 4.20 m); de voorzijde lag ongeveer 3 m achter de huidige rooilijn, het uiteinde kon niet worden vastgesteld. De lengte van de lange vleugel was ongeveer 12 m, de breedte 5.20 m. Halverwege de lange buitenzijde vertoonde de vloerlaag een rechte uitstulping met aan één zijde wat resten van een vlechtwerk-wandje; helaas was door de gegraven sleuven dit spoor verre van volledig. Waarschijnlijk betreft het een uitgebouwde ingang. De datering is ontleend aan de vondst van een fragment van een zgn. Besenstrich-kogelpot, een scherp proto-steengoed en wat vroeg-steengoed.

Bovenop deze vloer heeft men nog in de 14e eeuw het niveau met veenkluiten 20 tot 30 cm opgehoogd, waarop weer een kleivloer werd aangelegd. De plattegrond van deze fase was bijna identiek aan de eerste. In het midden van de lange vleugel (tussen 6 en 8 m uit de huidige rooilijn) bevond zich een stookplaats, waarvan de aslagen in het midden decimeters dik waren. In de as werden stukken metaalslakken aangetroffen. Daarnaast was een half tonnetje ingegraven (hoogte 50 cm, diameter ook 50 cm), waarvan de bovenrand verbrand was; op een gegeven moment is dat tonnetje door een ander vervangen. De vulling ervan bestond uit afwisselende lagen as en klei.

Op andere plaatsen werden leerafsnijdsels gevonden. Een en ander wijst er op dat in het pand een ambacht werd beoefend, waarbij leer in combinatie met metaal bewerkt werd.

Waarschijnlijk in de 15e eeuw werd uitgaande van de huidige rooilijn een stenen voorhuis (muren van anderhalf steens dik; steenformaat 20x10x5) gebouwd; de voorgevel mat vermoedelijk circa 7 m, de diepte was ongeveer 5,50 m. In de eerste helft van de 17e eeuw is dit pand gesloopt.

Al in de 13e eeuw wordt Zevenhuizen vermeld; waar het dorp toen lag is onzeker. Mogelijk lag het aan de Rotte, waar het oude kerkhof wordt gesitueerd. Zoals bij veel ontginningsdorpen zal de bevolking, vanwege de voortschrijdende ontginning of omdat het al ontgonnen gebied door erosie en klink minder geschikt voor akkerbouw was geworden, zijn verhuisd. Dit onderzoek doet vermoeden dat die verplaatsing van het dorp in de eerste helft van de 14e eeuw plaatsvond.

Historische Vereniging Oud-Zevenhuizen/Moerkapelle

R. de Graad

Literatuur

- Abbink, A.A. 1999: *Make it and break it; the cycles of pottery. A study of the technology, form, function and use of pottery from the settlements at Uitgeest-Groot Dorregeest and Schagen-Muggenburg I, Roman period, North-Holland, the Netherlands* (= ASLU 5), Leiden.
- Anonymus, 1999: Bouwhistorisch en archeologisch jaaroverzicht 1998, *Leids jaarboekje* 91, 205-218.
- Anscher, T.J. ten, 1990: Vogelenzang, a Hilversum-I settlement, *Helinium* 29, nr. 1, 44-78.
- Arkenbout, A.A. 1994: *Frank van Borselen, het dagelijks leven op zijn hoven in Zeeland en het Maasmondgebied*, Rotterdam.
- Asmussen, P.S.G., 1995: *Tracé N440/RW14* (RAAP-rapport 118), Amsterdam.
- Beuningen, H.J.E. van, en A.M. Koldewij 1993: *Heilig en profaan*, Rotterdam (Rotterdam Papers 8).
- Bitter, P., 1988: Archeologisch onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het Ir. Driessenplein en de ontwikkeling van de oever van de Oude Rijn op het Waardeiland te Leiden, in: L. Barendregt & H. Stuurmond-van Leeuwen (red.), *Bodemonderzoek in Leiden*. Archeologisch jaarverslag 1987; 85-129.
- Bloemers, J.H.F., 1978, Rijswijk (Z.H.), 'De Bult'. Eine Siedlung der Cananefaten, *Nederlandse Oudheden* 8, Amersfoort.

- Braat, W. C. 1941: De Ouden-Hof te Oegstgeest, *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland*, 33de deel, Leiden.
- Braat, W.C., 1952: Leithon, *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland*, 44de deel, 79-93.
- Braat, W.C. 1962: Nogmaals de Oudenhof te Oegstgeest, *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland*, 54de deel, Leiden.
- Broeke, P.W. van den, 1996: A crowded peat area: observations in Vlaardingen-West and the Iron Age habitation of southern Midden-Delfland, in: *Analecta Praehistorica Leidensia* 26, p. 59-82.
- Bruin, J. de, 2000: *De vindplaats Rijswijk-Postenkade. Een dateringsverhaal*.
- Bult, E.J. (1983) Midden-Delfland, een archeologische kartering, inventarisatie, waardering en bewoningsgeschiedenis, *NAR-rapport* 2, ROB, Amersfoort.
- Carmiggelt, A. 1999. *Het archeologisch belang van de planlokatie 'Stadswerf' te Delfshaven*, Rotterdam (BOORapporten 39).
- Dahmeijer, J. e.a. z.j.: 's-Gravenzande in verleden en heden, 's-Gravenzande.
- Doef, C.J. van der, 2000a: Archeologie, Dorpskade Wateringen, in: *Jaarverslag 1999, Historische werkgroep Oud Wateringen & Kwintshuil*, blz. 9-10.
- Doef, C.J. van der, 2000b: Bodemonderzoek febr. en maart 1999, in: *Jaarverslag 1999 Historische werkgroep Oud Wateringen & Kwintshuil*, blz. 9.
- Esch, C. van der, 1997: Een archeologisch en biologisch onderzoekje achter de N.H.-kerk in Dubbeldam, *Grondig Bekeken* 12 nr. 4 p. 7-20.
- Esch, C. van der, 1999: Waarnemingen in Sterrenburg en Overkampark; middeleeuwse veenputten, verlande rivieren en meer bijzonderheden, *Grondig Bekeken* 15 nr. 1 p. 13-33.
- Esch, C. van der, T. Koorenaar, 1995: Vissers aan de Dubbel. Opgravingen in het Burg. Beelaertspark in Dubbeldam, *Grondig Bekeken* 10 nr. 3 p. 12-42.
- Exaltus, R.P., 1999a: *Opgraving vindplaats Polderweg, gemeente Hardinxveld-Giessendam; micromorfologisch onderzoek*. RAAP-rapport 421, Amsterdam.
- Exaltus, R.P. 1999b: *Alblasserwaard; waarderend archeologisch onderzoek op zes vindplaatsen*. RAAP-rapport 422, Amsterdam.
- Exaltus, R.P., 2000. *Opgraving De Bruin, gemeente Hardinxveld-Giessendam; bodemmicro-morfologisch onderzoek*. RAAP-rapport 421, Amsterdam.
- Flamman, J.P. en H. van Londen 1999: *Een opgehoogde woonlocatie uit de Romeinse tijd. Aanvullend Archeologisch Onderzoek naar vindplaats MD 21.10 en 21.12, gemeente De Lier*. Intern-rapport AAC, UvA, Amsterdam.
- Fockema Andreae, S.J., 1950: De Grote of Zuid-Hollandse Waard, in: *Studien over waterschapsgeschiedenis* III 39, 41.
- Glaudemans, A.H.M., R.J.W.M. Gruben & E. Orsel 1997: *Gouda – Raam 17-19. Bouwhistorische opname, 's-Hertogenbosch*.
- Goossens, T.A. 1999a: *Hoge Snelheidslijn Rotterdam, deeltraject Sporendriehoek bij Rotterdam Centraal Station*, Rotterdam (BOORapporten 43).
- Goossens, T.A. 1999b: *Vines-locatie Rotterdam Nesselande, Een aanvullende archeologische inventarisatie*, Rotterdam (BOORapporten 46).
- Hagers, J.K., W.A.M. Hessing, L.L. Kooistra, M.T.M. Schaepman, C.E. Vermeeren, 1992: Nederzettingssporen uit de midden-bronstijd in Park Leeuwensteijn. Voorburg (Z-H), *Westerheem* 41, nr. 2, 69-82.
- Heeringen, R.M. van, R.C.G.M. Lauwerier & H.M. van der Velde, 1998: *Sporen uit de IJzertijd in de Romeinse tijd in de Hoeksche Waard. Een Aanvullend Archeologisch Onderzoek te Westmaas-Maaszicht, gem. Binnenduyn* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 56).
- Heeringen, R.M. van, 1996: 'Leidschendam: Verlengde Landscheidingsweg' in : Archeologische kroniek Zuid-Holland 1995, *Holland* 28, nr. 6, 353.
- Heeringen, R.M. van, 1997: 'Leidschendam: Verlengde Landscheidingsweg' in : Archeologische kro-

- nick Zuid-Holland 1996, *Holland* 29, nr. 6, 406.
- Heeringen, R.M. van, 1998: Archeologische kroniek van Holland over 1997, II Zuid Holland: Binnenmaas: Puttershoek-Sportlaan, *Holland* 30, 353-5.
- Heijden, F.J.G. van der, 1999: *Aanvullend Archeologisch Onderzoek in Puttershoek (04033) Vindplaats 'De Grienden'*. ADC-rapport 7.
- Henderiks, P.A., 1987: De ontginningen en de zorg voor afwatering en dijken in het Hollands-Utrechtse veengebied (tiende tot dertiende eeuw), in: J.J.J.M. Beenakker e.a. *Holland en het water in de Middeleeuwen*, Hilversum, 57-70.
- Henderiks, P.A., 1977: De zorg voor de dijken in het Baljuwschap Zuid-Holland en in het grensgebied ten oosten daarvan tot aan het einde van de 13e eeuw, *K.N.A.G. Geografisch tijdschrift, nieuwe reeks* 11/5, 407-427.
- Hessing, W.A.M., 1991: 'Leidschendam: Rietvink' in: Archeologische kroniek Zuid-Holland 1990, *Holland* 23, nr. 6, 344.
- Hessing, W.A.M., 1992: 'Leidschendam: Leeuwenberg' in: Archeologische kroniek Zuid-Holland 1991, *Holland* 24, nr. 6, 364-366.
- Hessing, W.A.M., 1993a: 'Leidschendam: Leeuwenberg' in: Archeologische kroniek Zuid-Holland 1992, *Holland* 25, nr. 6, 335-336.
- Hessing, W.A.M., 1993b: 'Leidschendam: Rietvink' in: Archeologische kroniek Zuid-Holland 1992, *Holland* 25, nr. 6, 336-338.
- Hessing, W.A.M., 1994: 'Leidschendam: Leeuwenberg' in: Archeologische kroniek Zuid-Holland 1993, *Holland* 26, nr. 6, 424-426.
- Hoek, C. 1969: Den Briel en Maerland, *Holland* 1, 182-198.
- Hoek, C. 1972: Brielle, *Verslagen van de afdeling Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam*, 2-3.
- Hoek, C. 1973a: Pernis zonder olie, *Holland* 5, 181-195.
- Hoek, C. 1973b: Brielle, *Verslagen van de afdeling Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken, Rotterdam*, 2-4.
- Holierhoek, Jac. J., 2000: De Middenmolen in de Nieuw Wateringveldse Polder, in: *Jaarverslag 1999 Historische werkgroep Oud Wateringen & Kwintshul*, blz. 11-17.
- Jacobs, E. en A. Pavlovic, in voorbereiding: *Pernis, een doorsnede van de dijk van de polder Oud-Pernis*, Rotterdam (BOORrapporten 53).
- Jager, D.H. de, 1997: *Gemeente Voorburg. Plangebied Sijtwende. Aanvullend karterend archeologisch booronderzoek*, RAAP-rapport 281, Amsterdam.
- Jager, D.H. de, 1999: *Reconstructie N44, gemeente Wassenaar. Een Aanvullende archeologische Inventarisatie (AAI). Fase 1 - kartering*, RAAP-Rapport 519, Amsterdam.
- Jager, D.H. de, 2000: *Strategisch Groenproject Zoetermeer Zuidplas, provincie Zuid-Holland. Een Aanvullende archeologische Inventarisatie (AAI-1)*, RAAP-Rapport 505, Amsterdam.
- Jonge, W. de, 1998: *Tussen Vliet en strandwal. Archeologisch onderzoek in Voorburg-West; vondsten uit de Bronstijd, de Late Middeleeuwen en de Gouden Eeuw*, Voorburg.
- Jonge, W. de, 1998: Voorburg: Sijtwende. In: R.M. van Heeringen, 'Archeologische kroniek van Holland over 1997, II Zuid-Holland', *Holland* 30, 405-406.
- Kemp, P.A.M.M. van, 1999a: *Roomburg. Gemeente Leiden. Een archeologisch onderzoek*, RAAP-rapport 478, Amsterdam.
- Kemp, P.A.M.M. van, 1999b: *Narmstraat - locatie Bleys. Gemeente Leiden. Een geografisch onderzoek*, Raap-briefverslagnummer 1999-1818/MW, Amsterdam.
- Kemp, P.A.M.M. van, 1999c: *Binnenrein Hooigracht 15. Gemeente Leiden. Een archeologisch haalbaarheidsonderzoek*, Raap-briefverslagnummer 1999-1833/MW, Amsterdam.
- Kemp, P.A.M.M. van, 1999d: *Plangebied Kom van Aauweg. Gemeente Leiderdorp. Een Aanvullende Archeologische Inventarisatie*, Raap-briefverslagnummer 1999-1858/MW, Amsterdam.

- Kley, J. van der, 1970: Opnieuw een Romeins Castellum gelocaliseerd door systematisch bodemonderzoek, *Westerheem* XIX (1), 22-33.
- Kok, R.S. 1997: *Archeologische inventarisatie VINEX-locatie 'De Volgerlanden'*, Hendrik-Ido-Ambacht, Rotterdam (BOORrapporten 28).
- Kok, R.S., 1999a: *Archeologische Inventarisatie Stadshart Alphen aan de Rijn*, Alphen aan den Rijn.
- Kok, R.S., 1999b: Een zeventiende-eeuwse industrie aan de Raam, *Monumenten zorg & Archeologie* 17, pp. 3-6.
- Koot, J.M., 1994: *In kannen en kruiken. Veertig jaar archeologisch onderzoek in Rijswijk*. Rijswijkse Historische reeks 11.
- Koot, J.M., 1995: Archeologische kroniek van Rijswijk, in: *Jaarboek Historische Vereniging Rijswijk*.
- Koot, J.M., 1998: Archeologische kroniek van Rijswijk, in: *Jaarboek Historische Vereniging Rijswijk*.
- Kuijl, E.E.A. van der, 1999a: *Archeologische begeleiding van een tanksanering aan de Heereweg 220 te Lisse*. ArcheoMedia Rapport LISWD-9902, Sassenheim.
- Kuijl, E.E.A. van der, 1999b: *Archeologische begeleiding van een bodemsanering ter plaatse van een locatie aan de Ooststraat 12-16*. ArcheoMedia Rapport A/OB 95.540.X36, Sassenheim.
- Kuijl, E.E.A. van der, 1999c: *Archeologisch bodemonderzoek ter plaatse van een locatie aan de Ooststraat en Oost-Voorstraat te Oud-Beijerland*. Arnicon Rapport C99-128Z, Nieuwerkerk a/d IJssel.
- Linden, H. van der, 1990. Oorsprong en oudste ontwikkeling van het hoogheemraadschap van Rijnland, *Holland* 22, nr. 3, 129-149.
- Londen, H. van, 1994, *Aanvullende prospectie van archeologische waarden in deelplan Abtswoude*. Plan van aanpak. IPP, Amsterdam.
- Londen, H. van, 1995a, *Rapportage van het archeologisch onderzoek naar bewoningsporen uit de Romeinse tijd*. Onderzoek in het kader van het Midden-Delfland Project, Vindplaats 21.23, Schiedam-Polderweg, vindplaats 21.28, 'Het Kraaiennest' en 'Het Abtswoudsche Bos', IPP, Amsterdam.
- Londen, H. van, 1995b, Midden-Delfland 4: Delft / Rotterdamse weg. In: *Archeologische Kroniek van Zuid-Holland* 1994, *Holland* 27, nr. 6, 1995.
- Londen, H. van, 1997, *Archeologisch onderzoek van de vindplaats 3,01 in de Kerkpolder, gem. Schiphol*. IPP, Amsterdam.
- Marinelli, M.G., en D.H. de Jager, 1999. *Rijksweg 11 Oost: Alphen-Bodegraven, provincie Zuid-Holland; een archeologische kartering*. RAAP-rapport 314, Amsterdam.
- Meijers, G.J. en E.E.A. van der Kuijl, 1999a: *Verkennd bodemonderzoek ter plaatse van een locatie aan de Krijtstraat 6-10*. MZHZ rapport GO 99.5206/C99-612, Nieuwerkerk a/d IJssel/Dordrecht.
- Meijers, G.J. en E.E.A. van der Kuijl, 1999b: *Verkennd bodemonderzoek ter plaatse van een locatie aan de Zusterstraat 19*. MZHZ rapport GO 99-613; Gorinchem Zusterstraat 19, Nieuwerkerk a/d IJssel/Dordrecht.
- Moree, J.M., 1999: *VINEX-locatie 'De Volgerlanden'*, Hendrik-Ido-Ambacht; een aanvullend archeologisch onderzoek, Rotterdam (BOORrapporten 48).
- Oude Rengerink, J.A.M., 1999a. *Nieuwbouwalocaties Vinkenbuurt en Meerdorperweg, gemeente Hillegom; een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI)*. Verslagnummer 1999-2035/MW, Amsterdam.
- Oude Rengerink, J.A.M., 1999b. *Plangebied Hoger Moers, gemeente Leiden; een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI)*. Verslagnummer 1999-658/MW, Amsterdam.
- Oude Rengerink, J.A.M., 1999c. *Plangebied Pomona-terrein, gemeente Leiden; een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI)*. Verslagnummer 1999-223/MW, Amsterdam.
- Oude Rengerink, J.A.M., 1999d. *Oostvlietpolder, gemeente Leiden; Een Aanvullende Archeologische Inventarisatie*. RAAP-rapport 428, Amsterdam.
- Oude Rengerink, J.A.M., 1999e. *Vilingerterrein fase II, gemeente 's-Gravenzande. Voorlopig verslag Aanvullende Archeologische Inventarisatie*. RAAP-Briefverslag 1999-1748/MW, Amsterdam.
- Peters, F.J.C. 1998: *Vinex-locatie 'De Volgerlanden'*, Hendrik-Ido-Ambacht. Een aanvullende archeologische inventarisatie, Rotterdam (BOORrapporten 34).

- Peters, F.J.C. 1999a: *Waterleidingtracé in 'De Kandelaar', gemeente Rotterdam*. Rotterdam (BOORrapporten 37).
- Peters, F.J.C. 1999b: *Herinrichting Middelwatering-West, Capelle aan den IJssel*, Rotterdam (BOORrapporten 38).
- Peters, F.J.C. 1999c: *Vinex-locatie Midden-IJsselmonde: Archeologisch vooronderzoek bij de deelplannen Gaatkensoog en Gaatkensplas van de nieuwbouwalocatie Carnisselande (gemeente Barendrecht)*, Rotterdam (BOORrapporten 40).
- Peters, F.J.C. 1999d: *Vinex-locatie Midden-IJsselmonde: Archeologisch vooronderzoek bij het deelplan Meerweede Noord van de nieuwbouwalocatie Carnisselande (gemeente Barendrecht)*, Rotterdam (BOORrapporten 41).
- Peters, F.J.C. 1999e: *Een verkennend archeologisch onderzoek op het VOG-terrein te Delfshaven, Rotterdam. Archeologie op de planlocatie 'Stadswerf'*, Rotterdam (BOORrapporten 45).
- Peters, F.J.C. 1999f: *VINEX-locatie 'Noordrand III', Berkel en Rodenrijs*. Rotterdam (BOORrapporten 52).
- Peters, F.J.C. 2000: *Vinex-locatie Midden-IJsselmonde: Archeologisch vooronderzoek bij het deelplan Stads Rechthoek II van de nieuwbouwalocatie Carnisselande (gemeente Barendrecht)*, Rotterdam (BOORrapporten 42).
- Peters, F.J.C., en A.C. Mientjes 1996a: *MER-Nesseland. Deelstudie archeologie*, Rotterdam (BOORrapporten 22).
- Peters, F.J.C., en A.C. Mientjes 1996b: *Vooronderzoek Hoge Snelheidslijn Rotterdam. Rapportage over de haalbaarheid van een archeologische begeleiding en een inventarisatie*, Rotterdam (BOORrapporten 23).
- Pons, L.J., 1996: *De grenzen van 'Swindrechtwert' naar aanleiding van een oppervlaktemeting. Dordrecht in het zuiden van de Zwiindrechtse Waard. Onuitgegeven typescript p. 5.*
- Raemaekers, D.C.M., 1994: *Wateringen 4. Een nederzetting uit de jonge steentijd. Verslag over de opgraving, april / mei 1994. Onuitgegeven typescript.*
- Raemaekers, D.C.M., 1999a: *Aanleg fietspad Munnikenweg, gemeente Binnenmaas. Een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI-1)*, RAAP-rapport 432, Amsterdam.
- Raemaekers, D.C.M., 1999b: *Woongebied Polanen, gemeente Monster. Een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI-1)*. Verslagnummer 1999-1125/MW, Amsterdam.
- Ridder, T. de, 1999a: *VIAK-nieuws. In: Terra Nigra nr. 146, p.40-44.*
- Ridder, T. de, 1999b: *VIAK-nieuws. In: Terra Nigra nr. 147, p.68-74.*
- Schulte, I.A., 1999: *Munnikenpolder (HSL); een Aanvullende Archeologische Inventarisatie. RAAP-rapport 470, Amsterdam.*
- Smit, S, 1999: *Rapportage bodemchemie i.v.m. weerstandsmetingen Roomburg. ROB afdeling Archeometrie, Amersfoort.*
- Therkorn, L.L. 1984: *Schagen; Muggenburg. In P.J. Woltering (ed.): Archeologische kroniek van Noord-Holland, Holland 16, 215-6.*
- Therkorn, L.L. 1990/91: *From depositional patterning to cultural practices: the development of theory and methods for the interpretation of (Roman) Iron Age communities. Archeon, Jaarverslag over 1990-91, 81-87.*
- Trierum, M.C. van, 2000: *Het hof van de Heren van Voorne te Brielle; een klein archeologisch onderzoek aan de Kaatsbaan te Brielle*, Rotterdam (BOORrapporten 51).
- Verhart, L.B.M., 1988: *Mesolithic barbed points and other implements from Europoort, The Netherlands, OMROL 68, 145-194.*
- Visser, M.E., J.Ph. Flammann en H. van Londen, 1999: *Archeologisch onderzoek naar de Romeinse vindplaats MD 4.25 in de Lage Abtsvondische Polder (gem. Delft)*, Amsterdam.
- Willemsen, A. 1996: *Van allen spele: Caïsen ofte colffen, Madoe 10, 91-100.*

Boekbesprekingen

Leo Molenaar (red.), *Reindert Jacobsen (1876-1962). Een leraar met een verhaal. Grepen uit een millennium Europese cultuur* (Rotterdam: Stichting Historische Publicaties Roterodamum, 1999, 600 blz., ISBN 90-3890-879-2)

Ter gelegenheid van zijn 134ste lustrum heeft het Erasmiaans Gymnasium te Rotterdam met dit vuistdikke boek een hommage willen brengen aan Reindert Jacobsen, die van 1905 tot 1950 als docent geschiedenis aan de school verbonden was. Jacobsen was een begenadigd verteller en een man van grote eruditie, kwaliteiten die hem in zijn tijd een zekere roem verschaffen als causeur en essayist. Hij was ook een zeer geliefd docent, met name in het begin van zijn onderwijsoorloofbaan. Tal van oud-leerlingen getuigen daarvan, al ontbreken ook uit die beginperiode de tegengeluiden niet, maar 'dat maakt deel uit van het lot van iedere leraar', aldus de samenstellers. Later, wanneer Jacobsen erg veel dicteert en kennelijk zijn wijsheid comprimeert in vaste regels, neemt de waardering van de leerlingen af. En aan het eind van zijn lange carrière (1905-1950) is de afstand tussen de docent en zijn pupillen duidelijk te groot geworden. Opvallend is dat de historici Ernst Kossmann en A.E. Cohen, oud-leerlingen van Jacobsen, nadrukkelijk zeggen niet door Jacobsen voor de studie der geschiedenis gewonnen te zijn.

Nu gebruikte Jacobsen ook eigenaardige methoden. Hij gaf nooit repetities, alleen mondelinge beurten, die hij stevies becijferde volgens een 'egallitaire aampak' van 6- tot 7+. Jan Romein, ook een leerling van Jacobsen, is echter vol lof over zijn oud-leermeester en hij toont zich dankbaar voor de inspirerende rol die Jacobsen in zijn leven en in zijn keuze voor de geschiedwetenschap gespeeld heeft. In een artikel uit 1946 noemt hij Jacobsen 'de laatste cultuurmens'. Dat mag ons zwaar overdreven voorkomen, het neemt niet weg dat Romein mijns inziens terecht wijst op een bijzondere trek van de docent Jacobsen, namelijk diens geheel eigenzinnige leerstofkeuze. Anders dan toen gebruikelijk was, besteedde Jacobsen namelijk heel veel aandacht aan de cultuurgeschiedenis en op dat terrein was hij geniaal. Wat oud-leerlingen vele jaren later aan lof en waardering over Jacobsen schrijven, betreft dan ook meestal diens schitterende lessen in de cultuurgeschiedenis, die veelal begonnen met: 'Leg de penen maar neer en luister maar'.

Het boek wil ook een bijdrage leveren aan de recente discussie over de betekenis die de verhalen van de leraar speelt in de cultuuroverdracht. Met Ja-

cobsen als voorbeeld slagen de samenstellers er voortreffelijk in de belangrijke rol te belichten die de vertellende docent speelt als intermediair tussen de geestelijke rijkdom van zijn tijd en cultuur enerzijds en de jonge generaties anderzijds. Nu de overheid, in een culturele revolutie van bovenaf, de rol van de docent wil reduceren tot die van begeleider in het 'studiehuis', waarin de leerling in zelfstudie zich niet alleen kennis, maar ook zijn culturele bagage moet eigen maken, zouden beleidsmakers dit boek eens moeten lezen.

Jacobsen zelf was overigens lang niet altijd gelukkig met zijn leraarschap. Zo schreef hij, toen hij bezig was met het samenstellen van zijn leerboek *Oude geschiedenis* aan zijn jongere collega Willem van Ravesteyn: 'Het is alles een ijdel en misselijk bedrijf. Zo veel moeite te besteden aan een schoolboekken; maar doe ik niet permanent hetzelfde om de uitsluitens van de meest godvergeten *bourgeoisie* iets in d'r lui harde koppen te pressen?' In hoeverre we hier met ironie te maken hebben, is niet zo gemakkelijk vast te stellen. Jacobsens ironie is, zoals bij meer schrijvers in zijn tijd, in *overstatement* getoonzet, daar waar wij veelal *understatement* zouden bezigen.

Het boek bevat brieven van oud-leerlingen en inleidende artikelen van de hand van Leo Molenaar, docent geschiedenis aan het Erasmiaans Gymnasium, over de persoon Jacobsen, over zijn vriendschappen met zijn collega en dichter J.H. Leopold en de communist Willem van Ravesteyn. A.E. Cohen belicht Jacobsen als geleerde en concludeert dat deze, ondanks zijn 'eruditie, ruime belesenheid, combinatievermogen, vermogen tot treffend formuleren van waarnemingen in natuur en cultuur, (...) beeldende en boeiende schrijfstijl en spreekstijl (en) goede smaak' wel geleerd was, maar geen geleerde, wel historicus, maar geen geschiedvorser. Van E.M. Janssen Perio, oud-docent geschiedenis aan het Erasmiaans, is er een mooi artikel over de cultuur (uit)drager Jacobsen.

De zestien brieven en 25 lezingen/essays van Jacobsen zelf beslaan meer dan de helft van het boek. De lezingen hield hij voor de Volksuniversiteit, voor 'De Mäze' en 'Roterodamum', voor de Rotary en de 'Rotterdamse studieclub' en voor andere verenigingen. Er zitten juweeltjes tussen, zoals het gevoelige 'Leopold, zoals ik me hem herinner', en ook grondige studies, zoals over 'Het probleem der Renaissance', waarin Jacobsen, naast een enorme belesenheid, zijn grote stilistische talenten toont en tevens enige kritische kanttekeningen plaatst bij Huizinga's *Herfstij*. Een mooi stuk schreef hij over de stad waar hij zo lang woonde en werkte, de stad

die hij liefhad, maar juist daarom in zijn kritiek niet spaarde. In 'Rotterdam – stad zonder memorie' spuit hij zijn gal over de city-vorming en de fantasieeloesheid van de 'bouwstad': 'Daar zijn immers altijd in Rotterdam van die stille krachten, die de beste plannen doorkruisen. Ergens zetelt de demon der praktische platvloersheid, die schamper grijnslacht bij dromen van idealisten en onverstoorbaar zijn gang gaat.'

Hoe veelzijdig Jacobsens culturele belangstelling was en hoe groot zijn geleerdheid en zijn stilistisch kunnen, dat alles moge blijken uit de enorme variatie aan boeiende essays die in dit boek zijn opgenomen. Jacobsen schreef en sprak met evenveel kennis van zaken over schilders als Jeroen Bosch, Rembrandt, Leonardo da Vinci en Vincent van Gogh als over de schrijvers E.T.A. Hoffmann, Edgar Allan Poe, Balzac en de gezusters Brontë, de musicus Schubert, het kasteel Coucy of de stad Rotterdam. Zijn grip op 'een millennium Europese cultuur' was imponerend.

De samenstellers van dit boek zijn van mening dat Jacobsen te snel in de vergetelheid geraakt is. Met *Een leraar met een verhaal* hebben zij met succes gepoogd het essayistisch werk van Jacobsen opnieuw onder de aandacht te brengen.

Han C. Vrieling

David Barnouw, *De hongervinter* (Verloren Verleden 6; Hilversum: Verloren, 1999, 88 blz., ISBN 90-6550-446-X)

In de winter van 1944-'45 zijn naar schatting tussen de 18.000 en 20.000 Nederlanders door hongersnood om het leven gekomen en zeker 200.000 mensen hebben deze maanden door ernstig voedselgebrek maar ternauwernood overleefd. Voor veel mensen die de Tweede Wereldoorlog hebben meegemaakt, is deze hongervinter dan ook zo aangrijpend geweest, dat bij het ophalen van herinneringen nogal eens de indruk wordt gewekt dat er gedurende de hele oorlogperiode hongersnood werd geleden. Weliswaar heeft men zich vanaf het begin met rantsoenen tevreden moeten stellen, maar uitgebreide cijferstudies hebben aangetoond dat er in Nederland tot september 1944 geen sprake was van echte hongersnood en dat die zich daarna beperkte tot het westen van het land. Van weinig eten naar helemaal niets meer was zo'n geleidelijk proces, dat de periode van de grootste nood al gauw als maatstaf voor een hele oorlog

werd genomen. David Barnouw, die werkzaam is bij het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, zet tegenover het vervormde collectieve geheugen van de oorlogsgeneratie de koude cijfers van na-oorlogse economisch-historici, die de herinneringen aan individuele gebeurtenissen genadeloos doorprieken. De waarheid die naar voren komt, ligt volgens Barnouw in het midden.

Aanvankelijk leek het leven in 1940 zijn gewone gang te gaan. Er waren overeenkomsten met de Duitsers over de voedselvoorziening, het handhaven van rust en orde en over de Nederlandse bijdrage aan de Duitse oorlogseconomie. De voedselimport stagneerde echter al gauw. Door middel van geleide economie kon de overheid maatregelen treffen om meer landbouwgrond te verkrijgen, de prijzen vast te stellen en de distributie van voedsel te controleren. Dit laatste was vooral een middel om de zwarte handel tegen te gaan. In de loop van de oorlog gingen de Duitsers steeds meer goederen en voedsel vorderen en werd alles schaars. Levensmiddelen gingen op de bon. Barnouw beschrijft nauwkeurig hoe dit bonsysteem werkte. Ook de centrale gaarkeukens, die veel mensen van een warme maaltijd voorzagen, komen uitgebreid aan de orde. De zwarte handel profiteerde meer naarmate de vraag naar producten groter werd.

Door de in september 1944 op instigatie van de Geallieerden uitgebroken spoorwegstaking kwam het vervoer van levensmiddelen en brandstof naar het niet-bevrijde westen bijna geheel stil te liggen. Vooral de verstedelijkte gebieden ondervonden daarvan de gevolgen. Het gebrek aan brandstof kwam hard aan, omdat het die laatste oorlogswinter extreem koud was. Alles wat maar brandbaar was, werd mee naar huis gesleept. Om aan voldoende eten te komen, waren nu ook, behalve de zwarte markt en de gaarkeukens, risikante tochten naar het platteland een noodzaak geworden. Particuliere hulporganisaties hielden voedselinzamelingen en probeerden hongerende kinderen in gastgezinnen onder te brengen. Zonder deze reddingsmiddelen zouden er veel meer mensen van de hongersnood gestorven. In de rest van het land hoefde men geen suikerbieten en tulpenbollen te eten, maar ook daar waren de rantsoenen in de loop van de oorlogsjaren wel kariger geworden. Volgens Barnouw is de ongelijke verdeling van voedsel een van de hoofdoorzaken van de hongersnood geweest.

Dit handzame boekje is het zesde uit een serie die bestemd is voor een breed, in het verleden geïnteresseerd publiek. Het is de bedoeling van de uitgever dat een onderwerp uit de Nederlandse

geschiedenis op een boeiende manier wordt beschreven en in een algemene historische context wordt geplaatst. De schrijver van dit deel is hierin uitstekend geslaagd.

Rose Marie Schenkels

Ignatius Walvis, *Goudsche onkatolijke kerkzaken*. Bezorgd en ingeleid door P.H.A.M. Abels (Bijdragen Oudheidkundige Kring "Die Goude" 26; Delft: Eburon, 1999, 156 blz., ISBN 90-51-66-693-4)

In 1998 won Gouwenaar Paul Abels de Ignatius Walvisprijs, ingesteld door de Stichting Vrienden van Archief en Librije, en vernoemd naar de Goudse pastoor die in 1713-1714 de *Beschryving der stad Gouda* het licht deed zien. Heel toepasselijk verdiende Abels de prijs met een artikel over een ongepubliceerd werk van diezelfde pastoor zijn geweest. Het gaat om een onvoltooid geschiedenis van de protestantse stromingen in Gouda vanaf de overgang van de stad naar de Opstand in 1572 tot en met 1621, met een aantal losse aantekeningen over enkele latere jaren. Bij gebrek aan een titel wordt het geschrift door Abels *Goudsche onkatolijke kerkzaken* gedoopt, een aanduiding die de auteur zelf ergens gebruikt. Het lijkt te gaan om een 'bij-product' van Walvis' stadsbeschrijving en van twee werken over de geschiedenis van de katholieke kerk in Gouda en omgeving sinds de Reformatie. Het eerste, nog ongepubliceerd, is getiteld *Goudsche en andere daartoe dienende katolieke kerkzaken*, het andere, uitgegeven in 1999 door J.J. Hallebeek en M.F.G. Parmentier, *Het Goudsche aartsbischepdom, ofte een verhaal van geestelyke en wereldlyke geschichten der steden Schoonhoven en Oudewater en der dorpen Haastregt, Bodegraven enz.*

Het prijswinnende artikel van Abels is met enige kleine wijzigingen afgedrukt als inleiding bij een editie van de *Goudsche onkatolijke kerkzaken*. Hoewel het onvoltooid is gebleven, verdient het geschrift alleszins in druk te worden uitgegeven. Walvis geeft zeer gedetailleerde informatie over een periode waarin Gouda, in tegenstelling tot veel andere Hollandse steden, een toevluchtsoord voor vrijzinnigen was. Lieden als de predikant Herman Herbers en de gewezen secretaris van de Staten van Holland Dirck Volckertsz Coornhert vonden hier een veilig heenkomen voor scherpslijpers. Dat die periode ook voor Walvis al lang geleden was afgesloten, verhindert niet dat hij een uitstekende informatiebron is. Hij kon namelijk be-

schikken over de thans onvindbare aantekeningen van mensen die de beschreven gebeurtenissen uit eigen ervaring optekenden: de remonstrante familie Tomberg, voorop de predikant Herboldus Tomberg, die van 1598 tot 1619 in Gouda 'stond'. In combinatie met de bekende gedrukte werken over de vroege Reformatie in Holland, weet Walvis hieruit een boeiend relaas te componeren. Zelfs de strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten levert bij hem een leesbaar verhaal op. Hij laat zich niet verleiden tot het becommentariëren van de theologische spitsvondigheden van de twistende partijen, maar laat zien hoe de woelingen hun weerslag hadden op lokaal niveau. Haast van dag tot dag zijn de gebeurtenissen te volgen. Walvis vergast de lezer op de schilderachtigste details, zoals het verhaal over de remonstrante voorganger Paschier de Fijne, die op de dichtgevroren Gouwe vanaf een arreslee preekte voor een gehoor dat hem al psalmzingend op de schaats volgde tot Waddinxveen.

Een belangrijke vraag bij dit alles is natuurlijk of een katholieke geestelijke ruim een eeuw na dato een betrouwbare informatiebron kan zijn. Hierin stelt Walvis zeker niet teleur, zoals Abels aantoonde. Waar de verhaalde feiten controleerbaar zijn door vergelijking met wel bewaarde originele bronnen, blijken zij vrijwel altijd te kloppen. Dit wetigt het vertrouwen dat hij ook in de weergave van niet overgeleverde documenten een goede gids is. Een andere vraag is hoe gekleurd het beeld is van iemand die tot een achtergestelde groep behoort. Ook hier betoont Walvis zich een bekwaam historicus. Hij onthoudt zich doorgaans van expliciete stellingnames. Als hij al eens blijk geeft van sympathie, is het – niet verrassend – met de vervolgte remonstranten. Dit kan natuurlijk een gevolg zijn van het gebruik van een remonstrante bron, maar daarnaast zal de verwantschap van hun lot niet dat van de katholieken hem hebben aangesproken.

De editie door Abels laat weinig te wensen over. De inleiding is degelijk en informatief, evenals de toelichting op de tekst. In de annotatie worden aangehaalde personen en geschriften kort maar krachtig geplaatst, waar mogelijk voorzien van literatuurverwijzingen. De illustraties zijn functioneel, zij het soms zo klein uitgevallen dat zij zoekplaatjes worden (85, 104, 113). Het is te hopen dat ook het tweede handschrift over de katholieke geschiedenis van Gouda snel het licht ziet, zodat dit werk van Walvis in zijn context kan worden bestudeerd.

Gerrit Verhoeven

Ad Biewenga, *De Kaap de Goede Hoop. Een Nederlandse vestigingskolonie, 1680-1730* (Amsterdam: Uitgeverij Prometheus/Bert Bakker, 1999, 346 blz., ISBN 90-5333-802-0)

Dit proefschrift is het resultaat van wetenschappelijk onderzoek dat werd verricht in het kader van het onderzoeksprogramma 'Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw'. De Republiek was in het toenmalige Europa uitzonderlijk in haar staatsvorm, in de organisatie van de economie en in de mentaliteit en de cultuur. Niet alleen binnen de Republiek vond een culturele expansie van het dominante gewest Holland plaats, maar ook over de grenzen van onafhankelijke staten heen was deze culturele invloed aanwijsbaar. Des te sterker moet deze invloed in de koloniën van de Republiek gegolden hebben. Vanuit die optiek deed Biewenga onderzoek naar de cultuur van de Zuid-Afrikaanse vestigingskolonie Kaap de Goede Hoop.

In 1652 besloot de Verenigde Oost-Indische Compagnie om in Zuid-Afrika aan de Kaap de Goede Hoop een permanent verversingsstation in te richten. Dit was noodzakelijk opdat de schepen op de lange reizen tussen de Republiek en Batavia bevoorrad konden worden. De VOC besloot in de jaren 1670 dat de Kaapse nederzetting door versterkte immigratie een vestigingskolonie moest worden. In de jaren 1680 vond de eerste grootschalige uitbreiding van de kolonie naar het Afrikaanse binnenland plaats. Deze groei hield aan tot in de vroege 18e eeuw. De jaren 1680-1730 zijn daarom te beschouwen als formatieve periode van de Kaap als vestigingskolonie.

De auteur kon voor de geschiedschrijving van de Kaapkolonie in de periode 1680-1730 over veel bronnen beschikken. Zo bevonden zich op de passerende schepen veel mensen die naderhand hun reiservaringen op papier zetten. Belangrijk voor dit onderzoek waren ook bewaard gebleven gedeelten uit het dagboek van de Kaapse vrijburger Adam Tas. Tevens bezit het VOC-archief in zowel Kaapstad als Den Haag een enorme hoeveelheid archivalische bronnen. Aan de hand van reeksen overheidsnotulen, processtukken en vele andere documenten is het bijvoorbeeld mogelijk een beeld te krijgen van de Kaapse normen en waarden in verhouding tot de alledaagse praktijk. Biewenga beperkt zich bij zijn onderzoek tot het district Stellenbosch en Drakenstein: het Kaapse platteland. De beschikbare gegevens vergelijkt hij met de Republiek, in het bijzonder de goed onderzochte dorpen Graft en Maasland, en met eni-

ge VOC-bezittingen in Oost-Indië.

De auteur besteedt veel aandacht aan de verschillende centrale en plaatselijke bestuursinstellingen van de VOC in de Kaapkolonie. Het centrale bestuur van de Kaapkolonie werd goeddeels ingericht naar het voorbeeld van Batavia en andere VOC-koloniën. Het plaatselijke bestuur aan de Kaap leek veel op het plattelandbestuur zoals we dat in Holland aantreffen. Aangezien de Kaapse plattelandseconomie minder was ontwikkeld dan de Hollandse, waren er echter minder functionarissen nodig. Een beperking van de mogelijkheden van het plaatselijke bestuur vormde ook de verspreiding van de Kaapse bevolking op het platteland. Zo ondervond men nogal wat moeilijkheden bij het innen van belasting, aangezien verschillende personen geen vaste verblijfplaats hadden. De arrestatie van misdadigers leverde problemen op omdat deze zich op het uitgestrekte platteland wisten te verbergen. Ook de Kaapse kerk had last van de lange afstanden. Zo hadden predikanten en ouderlingen de grootste moeite om de gemeenteleden voor het Avondmaal te bezoeken. Op bestuurlijk vlak leek de Kaapse kerk veel op die van de Republiek. Een belangrijk verschil was dat de Kaapse gemeenten niet zelf hun predikant konden beroepen, aangezien de predikant een ambtenaar in dienst van de VOC was.

Ook de samenstelling van de bevolking verschilde sterk met die van Republiek. Zo waren er verhoudingsgewijs zeer weinig vrouwen; ze trouwden daarom al betrekkelijk jong en konden daardoor grotere gezinnen stichten. De helft van de koloniale bevolking bestond uit slaven, en van de vele Europese immigranten was slechts een deel afkomstig uit de Republiek. Toch werden zij allen geacht zich grotendeels naar Hollandse normen en waarden te gedragen en naar de lokale geboden en verboden. De assimilatie van de Kaapse bevolking van verschillende origine met de Hollandse cultuur werd bevorderd door de politieke sturing vanuit de Republiek. Verder stond de Kaapse kerk onder de hoede van de classis Amsterdam en kwamen de predikanten met name uit de Republiek. Daarnaast was het Kaapse onderwijs met het gebruik van Hollandse schoolboeken op het Nederlandse gericht. De stijgende alfabetiseringsgraad wees op een toegenomen invloed van het Kaapse onderwijs. In hoeverre die Nederlandse cultuur aan de Kaap in iets eigens veranderde dat duidelijk begon te verschillen van het moederland, zou onderwerp van een volgend onderzoek kunnen zijn.

Biewenga scheit met deze studie een interes-

sant beeld van de Kaapkolonie, maar ook van de VOC zelf en van de plaats van de Kaap in het Nederlandse koloniale bestel. Het blijft natuurlijk wel de vraag in hoeverre de vergelijking tussen het Kaapse platteland en Hollandse dorpen als Graft en Maasland verantwoorde interpretaties en generalisaties mogelijk maakt.

Edwin Maes

Nico Lettinck, *Praten als Brugman. De wereld van een Nederlandse volksprediker aan het einde van de Middeleeuwen* (Verloren Verleden 5; Hilversum: Verloren, 1999, 80 blz., ISBN 90-6550-445-1)

Boetepredikers waren in de 15e eeuw in de meeste landen van Europa geen zeldzaamheid. Er was al lang kritiek op de Kerk, waar alles alleen nog maar draaide om geld en macht en waar de oorspronkelijke leer van Christus geen betekenis leek te hebben. De gewone gelovigen voelden zich niet meer betrokken bij wat zich in Rome afspeelde en zochten hun heil bij rondtrekkende bedelmonniken, die tegen de misstanden aageerden en de zuivere leer, gebaseerd op een persoonlijke geloofsbeleving, probeerden te herstellen. Jan Brugman (ca.1400-1473) was zo'n prediker. Hij was een franciscaner monnik en een prominente figuur in de observantie-beweging. Deze beweging wilde het morele verval binnen de franciscaner kloosters een halt toeroepen en terugkeren tot de oorspronkelijke kloosterregels. Dit streven werd gesteund door hertog Filips de Goede (1396-1467) en zijn zoon Karel de Stoute (1433-1477), die profijt konden trekken van een vermindering van rijkdom en macht van de gevestigde kloosterorden.

In tegenstelling tot andere kloosterorden hoefden franciscanen hun leven niet uitsluitend binnen de kloostermuren te slijten. Evenals hun oprichter Franciscus van Assisi (1182-1226) trokken zij er op uit om het evangelie te verkondigen. Franciscus' apostolische leefwijze namen zij echter niet helemaal over. Zij laptten de armoedegeloofte aan hun laars en deden zich te goed aan alles wat de wereld maar te bieden had. In zijn tractaat *Speculum imperfectis* (*De spiegel van de onvolkomenheid*) pleitte Brugman voor hervorming. Zijn preken vormden het verlengde van zijn activiteiten in de observantie-beweging. Hij reisde stad en land af om simonie en hebzucht aan de kaak te stellen en geestelijken te bekelen die het met de zeden en moraal niet zo nauw namen. Ook vorsten en stads-

besturen konden op zijn kritiek rekenen. Dat hij altijd partij koos voor de gewone mensen, droeg zeker bij tot zijn populariteit. In latere Brugman-discussies wordt hem nogal eens verweten dat hij via het volk zijn politieke denkbeelden uitdroeg en zich dus niet uitsluitend bezighield met het woord van God. Naast liefdevol, deemoed en gerechtigheid vormden wel steeds de kern van zijn redevoeringen. Hel en verdoemenis stonden degenen te wachten die hun leven niet beterden.

Brugman hield zijn preken niet alleen voor het volk. Hij preekte ook in kloosters. Deze preken werden door nonnen opgetekend, waardoor er behalve uit zijn eigen werk, ook uit deze geschriften het een en ander bekend is over zijn denkbeelden en methoden. Het hoofdthema is steeds het lijden. In het aardse bestaan was lijdzzaamheid een deugd die eeuwige zaligheid in de hemel zou garanderen, zonder dat de gelovige eerst de verschrikking van het vagevuur behoeftte te ondergaan. Het leven en lijden van Jezus moest hierbij tot voorbeeld dienen. De middeleeuwse mystiek komt in al zijn geschriften tot uitdrukking in het hevige verlangen naar eenwording met Christus. Over smartelijk lijden en mystieke ervaringen gaat zijn werk *Vita alme virginis Lijdwine*, waarin hij het leven van Lidwina van Schiedam beschrijft. Na een val op het ijs moest Lidwina 38 jaar lang, tot aan haar dood, het bed houden. Een wond in haar zij groeide uit tot een gezwel, dat zich over haar hele lichaam uitbreidde. Tijdens haar ziekbed raakte Lidwina regelmatig in extase, waarbij ze visioenen had van onder andere het paradijs, de hel en het vagevuur. Ze ontmoette Jezus, haar goddelijke bruidegom, verschillende keren en doorstond samen met Hem de pijnen van de kruisiging. Toen zij stierf waren alle wonden op haar lichaam verdwenen. Brugman zag haar als het voorbeeld van iemand die lijden kon verdragen door zich te concentreren op Christus.

Dat Brugman met zijn sermoenen urenlang eenvoudige mensen kon boeien, blijkt nog steeds uit het gezegde 'praten als Brugman'. Hij gebruikte zijn verbale talent om de goddelijke mysteries op een duidelijke en bezielende manier te vertellen. Hij moet veel mensenkennis hebben gehad, want hij wist de juiste toon tegen elke doelgroep aan te slaan. De inhoud van zijn preken, zijn wereldbeeld, zijn levensgeschiedenis, alsmede de tijd waarin hij leefde en zijn voor- en tegenstanders, alles komt in dit aardige kleine boekje aan de orde.

Rose Marie Schenkels

Tastbaar verleden

De Middeleeuwen in het Rijksmuseum van Oudheden

'De Middeleeuwen: tijd van ridders en jonkrouwen, kastelen en toernooien, kloosters en monniken... Maar ook van vrouwen, kinderen, katten, boerderijen, stadhuizen...'. Met deze regels tekst, en met een afbeelding van een hoofs gezelschap in een kasteellandschap waar wordt gemaaid en gezwommen, begint de afdeling Nederland in de Middeleeuwen van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. De geheel vernieuwde vaste opstelling is sinds eind mei 2000 weer open voor publiek.

De vaste opstelling *Nederland in de Middeleeuwen* op de tweede etage van het museumgebouw aan het Leidse Rapenburg vertelt het verhaal van de periode tussen ongeveer 300 en 1500. Bezoekers wandelen door vroege en late Middeleeuwen, tussen graven en vitrines door, langs een kasteel en een Vikingschip, om tenslotte door een 16e-eeuwse stadplattegrond, vol huizen en kerken, niet alleen de afdeling Middeleeuwen, maar ook het museum te verlaten. Na het passeren van de 15e- en 16e-eeuwse vondsten van de Latijnse School en terrein de Lockhorst in Leiden, beide tussen Rapenburg en Pieterskerk, zou een wandeling logischerwijze buiten het museum vervolgd kunnen worden, langs de middeleeuwse gebouwen van Leiden.

De middeleeuwse afdeling is het sluitstuk van zowel de presentatie als de collectie van het Rijks-

museum van Oudheden. Dit zelfstandig rijksmuseum bezit en toont archeologische voorwerpen uit de klassieke beschavingen van Egypte, Griekenland, het Romeinse rijk en het Nabije Oosten, en uit het Nederlandse verleden, van de prehistorie tot ongeveer 1500. De middeleeuwse deelcollectie (circa 10.000 stukken) bestaat uit een groot aantal groepen voorwerpen, die veelal via oude opgravingen onder leiding van het museum in de collectie zijn terechtgekomen. Daarnaast zijn groepen voorwerpen aangekocht, verworven of aan het museum geschonken. De twee grootste onderdelen van de middeleeuwse collectie zijn de grafvondsten uit Rhenen (circa 2700 stuks) en de vondsten uit Dorestad (circa 850 stuks). Deze twee locaties zijn daarom prominent aanwezig in de vaste opstelling en voorwerpen uit Rhenen en Dorestad in het depot worden regelmatig in bruikleen gegeven. De grote *fibula* van Dorestad, onder andere bekend van het omslag van de *Archeologische Almanak*, is wereldberoemd en altijd te zien.

Van grafvondst tot beeldenstorm

De nieuwe presentatie *Middeleeuwen* kent een chronologische driedeling onder de noemers 'Volken naast elkaar', 'Markt aan het water' en 'Leven in de stad'. De vondsten zijn hierbinnen thematisch

Afb. 1. Begin van de afdeling.

Afb. 2. 'Leven in de stad'.

opgesteld, met onderwerpen als huishouden, werk en 'hoe zien ze eruit?'. Daartussendoor zijn archeologische contexten als graf, kasteel, scheepswrak en beerput geplaatst, terwijl in met rood fluweel beklede wandvitрины een aantal hoogtepunten van de collectie in de schijnwerpers is gezet. De chronologische en thematische opstellingen en de presentatie van archeologische contexten en topstukken zijn steeds met elkaar verweven: zo is de Vikingschat, als topstuk, deel van de opstelling 'Vikingschip' in het onderdeel 'Markt aan het water'.

De vijf op de vloer geplaatste 'graven' aan het begin (afb. 1) bevatten grafvondsten uit het Merovingische grafveld van Rhenen. Een korte bijbehorende tekst geeft informatie over bijglijfen in graven uit deze periode; niet de specifieke locatie Rhenen staat hier centraal, maar begrafenisrituelen tijdens de vroege Middeleeuwen in het algemeen. Dezelfde benadering geldt voor de vele laatmiddeleeuwse vondsten uit Dordrecht en Leiden, die als goede voorbeelden van eet-, drink- en speelgerei deel uitmaken van de thematische vitrines van 'Leven in de stad'. Ook de afbeeldingen die levensgroot de drie chronologische hoofddelen van de afdeling Middeleeuwen markeren, zijn bedoeld als middel om de voorwerpen tot leven te brengen. Zo zijn op de miniatuur uit een handschrift bij 'Leven in de stad' (afb. 2) allerlei gebruiksvoorwerpen te zien: kandelaars, een schrijfstift, een kan, etcetera. Deze zijn ook in de vitrines terug te vinden en de relatie tussen de verschillende bronnen is heel duidelijk. Natuurlijk is bij de selectie van de illustraties niet nagelaten voor erg mooie plaatjes te kiezen.

De voorwerpen zijn deels te zien in een evocatie van hun oorspronkelijke opgravingscontext. Op die manier vertellen ze niet alleen een verhaal over de Middeleeuwen, maar ook over de archeologie. De middeleeuwse vondsten hebben vaak beide verhalen in zich: het afval van een tegelbakker in de Utrechtse binnenstad, met zijn half afgemaakte, deels verbrande en soms in stapeltjes aan elkaar gekoekte tegels, zegt iets over de praktijk van deze ambachtsman en over zijn productie. Maar het afval zegt ook iets over de middeleeuwse archeologie, waarin grotendeels wordt opgegraven wat mensen ooit bewust hebben weggegooid – dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Egyptische graven of Romeinse tempels. De laatmiddeleeuwse gebruiksvoorwerpen die in het museum, evenals toen ze werden gevonden, in een 'beerput', 'afvalput' of 'gracht' liggen, zijn afval en daarom natuurlijk gebroken en incompleet. Deze gereconstrueerde contexten maken het begrijpelijker

Afb. 3. Sint-Jorisbeeldje (circa 1500), gevonden in Kampen. In bruikleen van de Gemeente Kampen.

waarom zoveel van de voorwerpen uit de late Middeleeuwen in het onderdeel 'Leven in de stad' niet heel zijn, of op z'n minst in elkaar gelijmd.

De topstukken van de afdeling zijn als *highlights* opgesteld. Gekozen is daarbij voor de fraaiste en interessantste stukken uit de collectie, verdeeld over verschillende periodieke thema's. Daarbij moesten de toppers niet alleen mooi zijn, maar ook een mooi verhaal vertellen. Omdat het Rijksmuseum van Oudheden zichzelf beschouwt als de nationale

presentatie van de archeologie, is soms gekozen voor iets van buiten de eigen collectie. Zo werd een houten Sint Joris, gevonden in Kampen, als bruikleen toegevoegd om te kunnen schitteren als laat-middeleeuws *highlight*. Het beeldje van de ridder Sint Joris (afb. 3), in barnas en met schild, dateert van rond 1500. Het is rijkelijk voorzien van polychromie en bladgoud. De meeste sculptuur die we uit deze tijd kennen, is ook na de Middeleeuwen in gebruik gebleven en dus steeds overschilderd en bijgewerkt. Het is dan ook zeer bijzonder een beeld in zijn oorspronkelijke staat – en dus naar de toenmalige smaak – te kunnen bekijken. Pinnetjes en gaten in het beeldje verraden dat het deel uitmaakte van een groter beeldhouwwerk, waarschijnlijk een taferel van Sint Joris die de draak doodt; dat zou heel goed een huisaltaar kunnen zijn geweest. De heilige mist twee benen en een arm, die duidelijk met geweld zijn afgebroken. Het beeld moet in de loop van de 16e eeuw in de beerkelder van een Kampener huis zijn gegooid en is waarschijnlijk een slachtoffer van de beeldenstorm. Deze houten heilige is niet alleen opvallend vanwege zijn 'wespentaille' en het blinkende bladgoud, maar ook als bron voor een mooi verhaal over de dagelijkse praktijk van de late Middeleeuwen.

Ruitergraf

Binnen het bestek van dit artikel past geen volledige rondleiding over de afdeling *Nederland in de Middeleeuwen*. In het navolgende is daarom gekozen voor een geschreven 'museumwandeling' waarin bij enkele opvallende zaken wat langer wordt stilgestaan.

Meteen bij binnenkomst wordt het oog van de bezoeker getrokken naar het blinkende zilver van het eerste *highlight*, 'De schitterende ruiter van Geldrop' (afb. 4). Hier zijn de vondsten te zien uit een van de graven die in 1992 zijn aangetroffen op het centrale erf van een kleine nederzetting in Geldrop, bestaande uit acht houten boederijen. De rijk uitgeruste graven bevatten de resten van (waarschijnlijk) familiehoofden, die rond 675 tussen de huizen zijn begraven om aanspraak te maken op de woonplaats. Graf nummer 14, waarvan de inhoud nu tentoongesteld is, bevatte de resten van een ruiter, die was begraven met schild en zwaardschede aan zijn zijde en met een spoor aan zijn linkervoet. Hij droeg een riem met gesp en riemtong, die was versierd met vele beslagstukken, alle ingelegd met messing, zilver en halfedelsteen. Deze spijke gordel is waarschijnlijk ingevoerd vanuit Zuid-Duitsland en wijst op een hoge status. In de mond van de Geldropse ruiter is naar

Afb. 4. Vondsten uit een ruitergraf uit Geldrop (circa 675), met onder andere een schildknop, ruiterspoor en stukken gordelbeslag. Foto: RMO/Peter Jan Bomhof.

oud gebruik een gouden munt gelegd, opdat de dode de reis naar een volgende wereld goed zou kunnen afleggen. Een van de andere hoofdmandragraven uit Geldrop, dat in zijn geheel is gelicht, is nog altijd in restauratie. De inhoud daarvan is niet minder spectaculair, met onder andere een groot zwaard en prachtig schedebeslag.

Gennep

In het eerste deel van de afdeling Middeleeuwen, 'Volken naast elkaar' zijn vooral vondsten te zien uit de Volkerverhuizingstijd en van de Merovingers, de periode tot ongeveer 700. Drie van de vitrines bevatten voorwerpen afkomstig uit een 4e-/5e-eeuwse nederzetting die in het Limburgse Gennep is opgegraven. Dat is bijzonder, omdat het overgrote deel van het archeologische erfgoed uit deze periode grafvondsten of schatvondsten betreft. De 'dagelijkse dingen' die in Gennep zijn aangetroffen, bieden een mogelijkheid om het wonen en werken in een vroegmiddeleeuwse nederzetting en ook het uiterlijk van de mensen enigszins te reconstrueren. De meeste nederzettingen bestonden in deze tijd uit een omheind groepje hutten en huizen, waarin huishouden, boerenbedrijf en ambachten samengingen. De plek voor het dorp was zo strategisch mogelijk gekozen, vaak op een duin of in een dal. In de buurt van de nederzetting

werden de doden begraven. In Gennep is een aantal lange gebouwen gevonden met daaromheen kuilhutten. Buiten de huizen waren open vuren in gebruik voor het bereiden van eten. De vloer van zo'n haard was soms verstevigd met Romeins puin, dat in de buurt voorhanden was. In het dorp werd op redelijke schaal metaal bewerkt en sieraden en gordelbeslag gemaakt. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de opgestelde baartjes ijzer en de mal waarin een *fibula* in de vorm van een swastika (hakenkruis) is gegoten. Bovendien zijn er sporen van goud gevonden in smeltkroesjes en mallen. Waarschijnlijk werden de bronzen en gouden voorwerpen ook gebruikt als handelswaar voor andere dorpen en volken. Naast metaal is in Gennep zeker textiel bewerkt, getuige spinstenen en naalden, en er zijn gebruiksvoorwerpen en amuletten van been gemaakt. Een grote hoeveelheid gebroken glas geeft aan dat in Gennep veel wijn en bier is gedronken, waarbij het glas opvallend vaak sneuvelde.

Kammen en koten

De middeleeuwse collectie van het Rijksmuseum van Oudheden bevat honderden vondsten die afkomstig zijn uit afgegraven terpen in het noorden van Nederland, waaronder de 37-delige goudschat uit het Friese Wieuwerd. De noordelijke streken waren in de Middeleeuwen nog erg nat en men woonde er op terpen, opgeworpen heuvels die bescherming moesten bieden tegen het water. De meeste terpen zijn de eerste duizend jaar van onze jaartelling voortdurend bewoond geweest, in tegenstelling tot de rest van Nederland. Ze bleven vaak lang als vestigingsplaats in gebruik en in de loop der eeuwen hoogden de bewoners hun terpen steeds weer op met afval. Bij afgraving van de terpen, die vruchtbare aarde bevatten, werden vondsten gedaan die dateren uit de Romeinse tijd

tot en met de 11e of 12e eeuw. De vette compost was gunstig voor het conserveren van organisch materiaal als been. Tot de karakteristieke terpenvondsten, die in het museum in en op heuvels zand zijn tentoongesteld, behoren benen kammen (afb. 5) en spelmaterial van been zoals dobbelstenen, koten en bikkels.

Dorestad

Een van de beroemdste archeologische vondsten van Nederland is een grote *fibula* die in 1969 werd gevonden op de bodem van een waterput in Dorestad, gelegen naast het huidige Wijk bij Duurstede. De broche is gemaakt van goud en ingelegd met verschillende kleuren glas, almdijn (een roodkleurige halfedelsteen) en parels langs de rand. Het inlegwerk in *cloisonné*techniek vertoont christelijke motieven, zoals een kruis – gevormd door de ovale halfedelstenen – en gestileerde bomen met vruchten in groen daartussenin. Het kostbare sieraad is waarschijnlijk vanwege dreigend gevaar in de waterput geborgen, bijvoorbeeld in een zakje dat aan een haak hing. Dat gevaar kan hebben bestaan uit de herhaaldelijke aanvallen van Vikingen op de marktstad Dorestad in de 9e eeuw. Dorestad was een belangrijke 'markt aan het water'; er is aardewerk uit heel Europa gevonden, muntgeld van overal en sieraden afkomstig uit zowel Scandinavië als Zwitserland. Tot de vondsten van Dorestad behoren ook allerlei werktuigen en gereedschappen. Aantoonbaar is een Dorestadse muntslag en een grootschalige productie van ijzer en ijzeren voorwerpen. Er is op meer dan huiselijke schaal geweven en gesponnen en in ateliers is been en gewei bewerkt. Deze ateliers gebruikten ook geïmporteerde grondstoffen uit Noord-Europa zoals walrusivoor en rendiergewei. Ook zijn in Dorestad honderden christelijke graven gevonden. Vooral

Afb. 5. Middeleeuwse benen kammen in het zand van een gereconstrueerde terp. Foto: RMO/Peter Jan Bomhof.

Afb. 6. De Vikingschat van Wieringen (circa 850). Foto: RMO/Peter Jan Bomhof.

de stenen grafkisten zijn goed bewaard gebleven, met de skeletten erin. In het museum ligt een volwassen man uit Dorestad in zijn kalkzandstenen graf uit ongeveer 800.

De Vikingen

Opvallend in de opstelling zijn de hoge, helverlichte vitrines met de maquette van een motte (een versterkte heuvel, zoals de Burcht in Leiden) en een model van een Vikingschip. Eromheen zijn vondsten te zien die uit de context van kastelen en Vikingen komen. Het houten scheepsmodel is gemaakt naar een schip dat in 1903 is gevonden bij Oseberg, aan het fjord van Oslo in Noorwegen – het is eenzelfde schip als recent werd nagebouwd en van IJsland naar Noord-Amerika is gevaren. Het origineel uit de 9e eeuw was 22 meter lang en de boeg met krul rees bijna vijf meter op uit het water. Met dit soort snelle schepen hebben de Vikingen tot 1007 met zekere regelmaat rijke plaatsen aan de kusten en langs rivieren van Nederland 'bezocht'. Het Rijksmuseum van Oudheden is een van de weinige plaatsen in Nederland waar Vikingvondsten te zien zijn, want die zijn erg schaars. Een handjevol Scandinavische sieraden uit Dorestad en Zeeland en een zogenaamd 'Vikingswaard' liggen bij het schip. Deze kunnen als handelswaar of gevechtsbuit in Nederland zijn terechtgekomen. Alleen de Vikingschat (afb. 6), gevonden in 1996,

is archeologisch een bewijs dat Vikingen zich in ieder geval voor enige tijd hier hebben gevestigd, en niet alleen bliksembezoeken hebben afgelegd. Die zilverchat, bestaande uit zilverbaren, zilvermunten, armbanden en een halsring, is gevonden in Westerkleef op Wieringen. Het zilver, in totaal ruim anderhalve kilo, was begraven in een rond potje, dichtgestopt met wat gras. De stijl van de sieraden maakt duidelijk dat de eigenaar van deze schat een Deense Viking moet zijn geweest, die zijn eigen rijkdom op het voormalige Noord-Hollandse eiland in de grond heeft gestopt. Blijkbaar was hij van plan om Nederland voor kortere of langere tijd als uivalsbasis te gebruiken. De jongste munten in de schat zijn van circa 850, zodat de schat kort daarna door de Deen zal zijn verborgen. Botanisch onderzoek van het gras in het potje heeft uitgewezen dat dit moet zijn gebeurd op een voorjaarsdag (het gras had nog niet gezaaid) in een vrij open, onbegraasd weidelandschap.

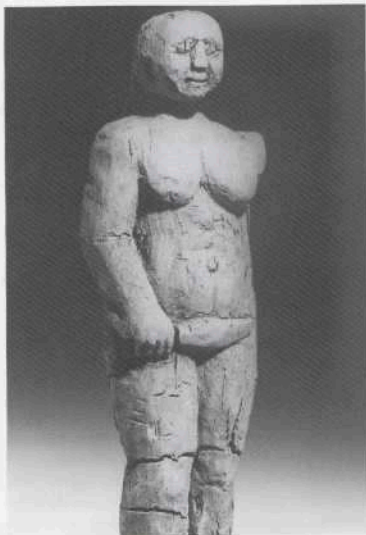
Kleding en schoenen

Hoe mannen, vrouwen en kinderen in een laat-middeleeuwse stad gekleed gingen, is vooral goed bekend van afbeeldingen in handschriften (zie afb. 2). Over een hemd droegen ze jurken en tunieken, broeken en hosen (soort maillots, soms zonder voeten), mutsen en kaproenen (een kraag met kapuchon) en lange mantels. De lagen kle-

ding van linnen, wol, zijde en fluweel werden met een riem bij elkaar gehouden. Van al dat textiel is eigenlijk weinig bewaard gebleven; met name leren riemen, tassen, schoenen en kledingaccessoires van metaal zijn de archeologische getuigen van de middeleeuwse dracht. Aan de gordel was een tas geschoven, waarin allerlei spullen werden opgeborgen; de kleding had geen zakken. Alle persoonlijk benodigdheden (mes, schaar, schrijfflankjes, inktpot, naaigerei) werden in etuis of met kettingen aan de riem gedragen. De schoenen waren zeer 'modegevoelig' en zijn in vele modellen teruggevonden. Ze zijn meestal geheel van leer. Bij de opgegraven schoenen is de leren zool vaak doorsgesleten (zoals bij een halfhooft kinderschoentje dat in de vitrine wordt getoond). Buienshuis, in de ongelijke en rommelige straten, werden trippen met houten zool gebruikt; hiervan worden vaak alleen de driehoekige leren bladen, waaronder de voet werd geschoven, teruggevonden. De versleten zolen werden opgestookt.

Jezuskind en wildevrouw

In de late Middeleeuwen bepaalde het christelijke geloof het dagelijkse leven met zijn rituelen, feestdagen, vastentijd, God en heiligen. Elke wijk had zijn kerk, maar het geloof was een volksgeloof en beperkte zich niet tot de kerk alleen. Tegen het einde van de Middeleeuwen werd binnen het katholieke geloof de persoonlijk devotie steeds belangrijker. De verering van God, Christus en de heiligen werd daarom zoveel mogelijk in het dagelijks leven opgenomen en allerlei goedkope afbeeldingen werden geproduceerd voor gebruik binnenshuis. In diverse Nederlandse binnensteden, zoals in Leiden aan de Oude Varkenmarkt, is afval gevonden van de zogenaamde *heiligenbackers* die beeldjes maakten van pijpvaarde (een dunne witte klei waarvan pijpen werden gemaakt). In de diverse mallen konden reeksen figuren worden gegoten, zoals van Maria, de heilige Sint Adrianus en Catharina. Verschillende mallen leverden, zoals aan recente afdrucken te zien is, een beeldje van het Jezuskind op. Deze pijpvaard Christuskindjes, die ook wel in een wiegie werden gelegd, waren erg populair onder laatmiddeleeuwse gezinnen. De heiligenbeeldjes getuigen van een sterke volksdevotie. Ook ging in deze tijd meniggeen op pelgrimsstocht naar een van de honderden wonderplaatsen in de Nederlanden of over de grenzen. Insignes, die als herinnering aan deze reizen werden meegebracht, geven aan hoe veelvuldig er werd gereisd. De in het museum getoonde lood-

Afb. 7. Zogenaamd 'wildevrouwje' van hout (15e eeuw) met een mes in haar rechterhand, gevonden in Dordrecht. Foto: RMO/Peter Jan Bomhof.

tinnen souvenirs zijn in Dordrecht en Leiden gevonden, maar afkomstig uit bijvoorbeeld Den Bosch, Dudzele (bij Brugge) en het Zuid-Franse Rocamadour. Natuurlijk was de officiële leer niet het enige waarin de middeleeuwers geloofden. Voor hen ging die heel goed samen met 'bijgeloof', waarin een belangrijke rol was weggelegd voor het 'boze oog' en allerlei methodes om dat af te weren. Het ruw gesneden 'wildevrouwje' uit Dordrecht, met een mes in haar handen, is daarvan een curieuze getuige (afb. 7).

Leren en spelen

Middeleeuwse schoolkinderen leerden allemaal lezen, schrijven en een beetje rekenen. De school was vaak aan een kerk verbonden en het schoolleven stond voor een belangrijk deel in het teken van het geloof. Leerlingen oefenden op schrijfflankjes die bedekt waren met was en soms fraai versierd aan de bovenkant. Ze krasten met de scherpe kant van de schrijfstift (*stilus*) letters in en veegden die uit met de brede kant. Schrijfstiften gingen vaak verloren, en worden dus veelvuldig te-

ruggevonden. Kennis was in de late Middeleeuwen een mengsel van traditionele wijsheid en nieuwe ontdekkingen. Dat wordt in het Leidse museum onder andere zichtbaar gemaakt door een precies uitgemeten zonnewijzer, die op een hergebruikte daklei is ingekrast. In de Middeleeuwen mochten mensen ongeveer honderd dagen per jaar niet werken of naar school. Veel van die tijd werd gevuld met spelen. Er werden bordspelen gedaan, getuige een triktrakbord en een speelschijf, en balspelen, zoals een slof van een kolfstok en een houten bal laten zien; er werd gedobbeld en gekokt. En overal waren kinderen met hun speelgoed in de weer. Soms blijft daarvan iets over, zoals een rammelaar van aardewerk uit Leiden, die kapot gevallen is uit een kinderhand.

Tot slot

Wat opvalt aan de bezoekers van de nieuwe middeleeuwse afdeling – de vele schoolgroepen inbegrepen – is een uitgesproken belangstelling voor 'hoe het toen was'. De opstelling in het Rijksmuseum van Oudheden is daar ook op gericht: het is geen puur esthetische presentatie. Dat geldt ook voor de andere afdelingen van het museum: overal laten voorwerpen zien hoe een oude beschaving in elkaar stak. Om die verhalen te presenteren is er wel bij voorkeur gekozen voor de mooiste voorwerpen in hun soort. Dat is deels ook de taak van een nationaal museum. Regionale en lokale musea kunnen vaak op het verhaal van de geschiedenis bouwen, waarbij een mantelspeld belangrijk genoeg is omdat die uit de 7e eeuw stamt en uit de plaats zelf komt. Van een nationaal museum mag worden verwacht dat het bezoekers ook aanspreekt dankzij de kwaliteit van de voorwerpen, en niet alleen omdat het een compleet historisch overzicht biedt.

De opstelling in elk museum is aan verandering onderhevig. Zowel de ideeën over inrichting en vormgeving, als over wat je hoe wilt laten zien, veranderen. Op een bepaald moment is elke opstelling onherroepelijk museaal en wetenschappelijk gedateerd. De manier waarop de voorwerpen worden getoond, of de tekst en context waarvan de voorwerpen zijn voorzien, zijn dan achterhaald. Dat is steeds sneller het geval; een vaste opstelling van een museum wordt tegenwoordig gemiddeld zo'n vijf tot tien jaar gebruikt. Dat betekent dat er keuzes zijn gemaakt en delen van de collectie zich in het depot bevinden of als bruikleen elders te zien zijn. Toch is het voor de herkenbaarheid van het museum belangrijk dat het publiek op bepaalde voorwerpen kan rekenen; alleen daarom al wordt uit het Rijksmuseum van Oudheden de *fibula* van Dorestad nooit uitgeleend.

Archeologische voorwerpen zijn op zich van geen waarde. Het belang ligt vooral in hun betekenis, en die krijgt een voorwerp pas als het van een verhaal wordt voorzien – een geschreven, verbeeld of door een gids verteld verhaal. Het verleden bestaat niet uit objecten, het bestaat uit verhalen; de voorwerpen in een museum zijn de boodschappers die deze verhalen moeten overbrengen. Bovendien zijn de vondsten die uiteindelijk in een museumopstelling terecht komen, de enige tastbare overblijfselen van een locatie die archeologisch is onderzocht. Zonder deze context zouden de meeste objecten onbegrijpelijk zijn en daarom zwijgen. De collectie van een museum, in vaste opstelling, tentoonstelling of depot, is idealiter niet alleen een tastbaar, maar ook een sprekend verleden.

Annemarijke Willemsen
conservator Middeleeuwen van het Rijksmuseum
van Oudheden

Rijksmuseum van Oudheden
Rapenburg 28
2311 EW Leiden
di t/m vrij 10-17 uur
za, zo en feestdagen 12-17 uur

Inhoud van de 32e jaargang

Artikelen

Koos Bosma en Karel Davids

Inleiding: Werken aan een open Amsterdam. Infrastructurele verbindingen tussen Amsterdam en de buitenwereld vanaf de 18e eeuw tot heden 111-115

Koos Bosma en Martijn Vos

Een Amsterdamse snelweg door de lucht. De hoofdstad van Nederland en de nationale luchthaven 1919-1999 183-205

R.E. de Bruin

Door het soevereine volk gekozen. Lokale bestuurders in Holland en Utrecht, 1795-1798 22-36

Wantje Fritschy

Amsterdam en de verbinding van de IJ-oeveren. Vier eeuwen ruimtelijke ontwikkeling 116-142

Koen Goudriaan

Voorwoord: Carrières en cultuur 1

Henk Gras

De geschiedenis van de Rotterdamse schouwburg is die van het Nederlands toneel 76-88

Frans Grijzenhout

Een carrière in cultuur: Cornelis Sebille Roos (1754-1820) 59-75

D. van der Horst

Cornelis Felix van Maanen, dienaar van vele heren 2-21

Madelon van Luik

Mors certa, hora incerta. De zorg voor de doden bij lekenbroeder- en zusterschappen in Leiden in de late Middeleeuwen 221-243

Gert Oost

Storm en drang tot muzikale verbeelding. Illustratieve muziek in de Nederlanden rond 1799 37-58

Wybren Verstegen

Het Mare Liberum van het Amsterdamse riool 143-156

Henk Visscher

De gestijfde illusie? De prostituties van een luxueus Rotterdams bordeel 244-268

Archeologische kroniek van Holland over 1999

E. Jacobs	
I Noord-Holland	289-336
R. Proos	
II Zuid-Holland	337-412

Tastbaar verleden

Gerda J. van Ham	
Herstel in oude luister	98-107
Hans Rooseboom	
Tussen wens en waarheid: foto's van Reinhardt Herman Herwig	215-218
Eric Jan Weterings	
Langs Leidse industriemonumenten	278-284
Annemarieke Willemsen	
De Middeleeuwen in het Rijksmuseum van Oudheden	418-424

Boekbesprekingen

David Barnouw, <i>De hongervinter</i> (Rose Marie Schenkels)	414-415
M.J. van den Berge e.a. (red.), <i>Geschiedenis van Rijswijk</i> (A.Ph.F. Wouters)	93-95
Ad Biewenga, <i>De Kaap de Goede Hoop. Een Nederlandse vestigingskolonie, 1680-1730</i> (Edwin Maes)	416-417
M.Ph. Bossenbroek, M.E.H.N. Mout, C. Musterd (red.), <i>Met de Franse slag. Opstellen voor H.L. Wesseling</i> (Rita Hooijschuur)	212-213
<i>Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544, III: 1467-1477.</i> Bewerkt door J.G. Smit, m.m.v. M.Y.N. Boerkamp-Ruchté en M.J.C. Swüste (Gerrit Verhoeven)	207-208
Jaap R. Bruijn en Carla van Baalen, <i>Van zeeman tot residentieburger. Cornelius de Jong van Rodenburgh (1762-1838)</i> (Gwendolyn van Essen)	211-212
Petra Dreiskämper, <i>'Redeloos, radeloos, reddeloos.' De geschiedenis van het rampjaar 1672</i> (Marc van Kuik)	91-92

R.E.O. Ekkart, <i>Isaac Claesz. van Swanenburg 1537-1614. Leids schilder en burgemeester</i> (M.J.A. Jansen)	208-209
Marie-Christine Engels, <i>Mercantils, interlopers, seamen and corsairs: the Flemish community in Livorno and Genoa (1615-1635)</i> (Piet Boon)	271-272
W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.), <i>Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813</i> (A.Ph.F. Wouters)	93-95
Raymond Harper, <i>Als God met ons is... Jacob van Maerlant en de vijanden van het Christelijk geloof</i> (Gwendolyn van Essen)	206-207
E.W.A. Hensen e.a. (red.), <i>Het Corps als Koninkrijk. 150 jaar Deltisch Studenten Corps</i> (Gerrit Verhoeven)	213-214
P.G. Hofijzer, <i>Pieter van de Aa (1659-1733). Leids drukker en boekverkooper</i> (Saskia de Boer)	92-93
Annie Huisman-Van Bergen, <i>De vervolgd: jacht op twee Delftse studenten in 1941</i> (Marc van Kuik)	275-276
R. de Jong, <i>Van standpolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887</i> (M.A. de Winter)	275
Johan A. Kamermans, <i>Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit</i> (Mark van Deursen)	209-210
Wouter Kloek, <i>Een huishouden van Jan Steen</i> (Shirley Haasnoot)	89
J.G. Kruisheer (ed.), <i>Het ontstaan van de dertiende-eeuwse Zeeuwse landkeuren. Met een teksteditie van de keur van Floris de Voogd (1256) en van de keur van graaf Floris V (1290)</i> (M.C. Le Bailly)	269
Nico Lettink, <i>Praten als Brugman. De wereld van een Nederlandse volksprediker aan het einde van de Middeleeuwen</i> (Rose Marie Schenkels)	417
R. Meischke, H.J. Zantkuijl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, <i>Huizen in Nederland. Friesland en Noord-Holland</i> (Wim Weve)	276-277
Leo Molenaar (red.), <i>Reindert Jacobsen (1876-1962). Een leraar met een verhaal. Grepen uit een millennium Europese cultuur</i> (Han C. Vrielink)	413-414
Jan Bastiaan Molewater, <i>'Hoe zal het met mij aflopen.' Het studentendagboek 1833-1835. Uitgegeven door Henk Eljssens</i> (Rita Hooijschuur)	95-96

